

«ВОДИЙНОМА»

(Тарихий мерос)

Ижтимоий-тарихий, илмий ва оммабоп журнал
2020 йил №2 (17)

Муассис: «Мерос» халқаро илмий-амалий
экспедиция жамоат фонди

Ҳамкорларимиз: Андижон вилоят ҳокимлиги,
Андижон давлат университети

Бош муҳаррир:

Рустамбек Шамсутдинов

Бош муҳаррир ўринбосари:

Абдулла Шаропов

Таҳрир ҳайъати:

Ақромжон Юлдашев – б.ф.д., профессор

Элёрбек Холмирозав – Андижон вилояти ҳокимлиги
котибият мудири

Нуриддин Холиқназаров – Тошкент шаҳар бош
имом-хатиби

Алиҳожиев Муҳаммаджон – т.ф.н., доцент

Бахтиёр Ҳасанов – т.ф.д., профессор

Жамшид Жўразода – т.ф.д., профессор

Мамбет Койгелдиев – т.ф.д., академик

Мирсодиқ Исҳоқов – т.ф.д., профессор

Наим Каримов – ф.ф.д., академик

Нурмонжон Ғафуров – т.ф.д., профессор

Поён Равшанов – профессор

Ташманбет Кененсариев – т.ф.д., профессор

Шухрат Ризаев – ф.ф.н., доцент

Хуршид Курбонов – т.ф.н., доцент

Мусахҳиҳ:

Элёрбек Тожимирзаев

Техник муҳаррир:

Исломиддин Насиридинов

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
томонидан 2018 йил 5 июнда № 0975 рақам
билан рўйхатга олинган.

Нашр индекси: 170112

Нашр учун масъул: Р.Т.Шамсутдинов

Таҳририят манзили: 170100, Андижон шаҳри,
Университет кўчаси, 129-уй.

Телефон: (99890) 253-26-32

Факс: (99874) 223-83-52.

Почта: vodiynoma@mail.ru

Босишга рухсат этилди: 16.03.2020 й
Қоғоз бичими 60x84 1/8 Босма тобоғи: 13,5
Офсет босма. Офсет қоғози. Адади: 600 дона.

Баҳоси келишилган нарҳда. Буюртма № 75

Чоп этилган мақолаларда билдирилган фикр-
мулоҳазалар таҳририят нуқтаи назарига мос
келмаслиги мумкин. Келтирилган факт ва
рақамларнинг аниқ ва ҳолислиги учун муаллиф
жавобгар ҳисобланади.

Муқова дизайни ва оригинал макет
«Akademnashr NMM» МЧЖ томонидан тайёрланган.

«Javohir nashr» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри Мирзо Улуғбек тумани Зиёлилар
кўчаси 6-уй.

Журнал Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация
Коммиссияси раёсатининг 2017 йил 29 мартдаги
№239/5-сонли қарори билан «Тарих» фанлари
бўйича илмий журналлар рўйхатига киритилган.

МУНДАРИЖА

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИДА ФАШИЗМ УСТИДАН ҚОЗОНИЛГАН ҒАЛАБАГА ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚИНИНГ ҚЎШГАН МУНОСИБ ҲИССАСИ

Л.Қурбонова, Д.Ҳомидов

Аждодларимиз жасорати мангу барҳаёт 2

Андижон фарзанди Қўчқор Турдиев – ўзбеклардан чиққан

биринчи қаҳрамон 6

Р.Шамсутдинов, Х.Қурбонов

Меҳнат армиячилари – «Қуролсиз аскарлар»нинг ғалабага

қўшган ҳиссасига доир 8

МАНБАШУНОСЛИК ВА ТАРИХШУНОСЛИК

А.Аширов

Фарғона водийси аҳолиси турмуш тарзи ва маданиятида сув

билан боғлиқ қарашлар 26

А.Анорбоев

Фарғона-ахсикат шаҳри тарихи ва у билан боғлиқ

муаммолар ҳақида 31

Р.Арслонзода, х.Маъмуров

Совет даври тарихи мемуар манбаларда 41

Р.Шамсутдинов

Фронт газеталарида муҳрланган жасоратлардан лавҳалар 46

Фронтдан келган хатлар 66

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ВА СОВЕТ МУСТАМЛАКАЧИЛИГИ ДАВРИ

З.Хатамова

Қўқон хонлиги солиқ сиёсати тарихидан (архив ҳужжатлари асосида) 78

А.Шарафиддинов

XIX аср охири – XX аср бошларида Андижон шаҳри аҳолиси 84

У.Бекимметов

Қатағон қурбони Назиркул Ҳасановнинг ҳаёти ва фаолиятдан 86

М.Маврулова

Совет мустабид тузуми шароитида диний қадриятлар аҳволига доир 90

Х.Қурбонов

Саиджон эшон ёхуд «айбсиз айбдор» қисмати 96

Н.Комилов

Обиджон Маҳмудовнинг маърифатпарварлик ғоялари 102

Г.Раҳимова

Самарқанд вилоятидаги экологик ҳолатнинг ўзгариши сабаблари 106

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ВА СОВЕТ МУСТАМЛАКАЧИЛИГИ ДАВРИ

Китоблар – инсоннинг энг яқин, қадрли дўсти ва устозидир 109

АЖДОДЛАРИМИЗ ЖАСОРАТИ МАНГУ БАРҲАЁТ

Л.ҚУРБОНОВА, фалсафа фанлари доктори,
Д.ХОМИДОВ, докторант

«Тутунлар кўкка бурқсиб чиқаётган харобалар орасида, қонли жангларнинг қизғин палласида, снаряд ва бомбаларнинг даҳшатли гумбурлаган садолари остида биз оғир нафас олиб, Ватан учун ўлимга тайёр турдик». Ушбу сатрлар уруш жанггоҳларида ёзилган хатларга муҳрланган бўлиб, мақсадимиз тасаввурингизни қонли уруш жанггоҳларига етаклашдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 31 майдаги «Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистон халқининг қўшган муносиб ҳиссасига бағишланган китоб-альбомни нашр этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ф-5294-сонли фармойиши асосида яратилган **«Ўзбекистон халқининг фашизм устидан қозонилган ғалабага қўшган ҳиссаси»** номли китоб-албом 2020 йилнинг 9 май – «Хотира ва қадрлаш куни»га ўзига хос совға бўлди.

Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган буюк ғалабага Ўзбекистон халқининг қўшган муносиб ҳиссасини кўрсатиш, уни тарих зарварақларига битиш, келажак

авлодларга англатишни бугунги даврнинг ўзи тақозо қилди.

Сабри ва матонати, шижоат ва жасорати минг йилликларга бориб тақаладиган юртининг мард фарзандлари хотирасини абадийлаштириш, уларнинг юрт озодлиги учун қилган залворли меҳнатини илмий асосда таҳлил этиш нафақат тарихчилар, балки бутун жамоатчилик учун ҳам қарз, ҳам фарз эди.

Буюк ғалабанинг 75 йиллиги муносабати билан яратилган китоб-альбом кўп миллатли Ўзбекистон халқининг фронт жанггоҳларида кўрсатган жасоратлари, меҳнат армиясидаги матонатлари, фронт ортидаги шижоатлари ёрқин далилидир.

Бу китоб-альбомни яратишда кўп сонли муаллифлар жамоаси Х.Султонов раҳбарлигида кенг қўламли ишлар олиб борди, маҳаллий ва хорижий ҳужжатларни «тилга солди». Адолатли ва ҳаққоний тарих тикланди, кишилар онгида Ватанга бўлган муҳаббатни, тинчлик ва эркинликка бўлган садоқат аниқ мисоллар ва далиллар асосида ёритиб берилди.

Китоб-альбом Президентимизнинг «Иккинчи жаҳон уруши йилларида фашизм балосига қарши курашда кўпмиллатли Ўзбекистон халқи томонидан амалга оширилган буюк тарихий ишларни, унинг енгилмас, кучли иродаси ва қаҳрамонлигини, ўша суронли йиллар ҳақиқатини келгуси авлодларга аниқ мисоллар асосида етказиш, уларни жасорат ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ғоят муҳим аҳамиятга эга» деган сўзлари билан бошланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 31 майдаги фармойиши ҳамда 2019 йил 23 октябрдаги «Иккинчи жаҳон урушида қозонилган ғалабанинг 75 йиллигини муносиб нишонлаш тўғрисидаги» қарори китоб-альбомга дебоचा сифатида келтирилгани асарнинг яратилиши учун ўзига хос ҳуқуқий асос вазифасини ўтаган.

Китоб-альбом Президентимизнинг шахсий ташаббуси ҳамда 2017 – 2019 йилларда қабул қилинган «Хотира ва қадрлаш кунига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари, ушбу тадбирлар муносабати билан ўтказилган тантаналардаги маърузаларида билдирилган ғоя ва фикрлар асосида яратилган.

Китоб-альбомни варақлар экансиз, фронт чизиқлари, ёмғирдек ёғилаётган ўқлар, учаётган снарядлар, урушдан қайтмаган, бедарак йўқолган, ногирон бўлган минглаб ватандошларимиз, қанчадан-қанча бева аёллар, етим қолган болалар ва бошқа машъум манзаралар ўтади кўз ўнгингиздан.

200 мингга яқин ўзбекистонлик аскар ва офицерлар жанговар хизматлари учун турли орден ва медаллар билан тақдирлангани, 300 дан ортиқ ватандошларимиз Совет Иттифоқи Қаҳрамони бўлгани, 70 дан ортиқ юртдошимиз «Слава» орденининг ҳар учала даражасини қўлга киритгани кишига фахр туйғусини бағишласа, 300 дан ортиқ саноат корхоналарининг фақат ҳарбий маҳсулотлар ишлаб чиқарганлиги, бу заводларда 2 мингдан ортиқ самолёт, 17 мингдан зиёд авиамотор, 560 минг дона снаряд, 300 мингдан ортиқ парашют, 1 миллионга граната, 2 ярим миллионга яқин авиабомба, 22 миллионга мина ва бошқа ҳарбий анжомлар ишлаб чиқариб, фронтга етказиб берганлиги кишини ўйга толдиради. Чунки бу маҳсулотларга сарфланган миллионлаб харажатларни ижтимоий-иқтисодий тараққиётга сарфлаш мумкин эди.

Уруш йилларида Ўзбекистоннинг бутуниттифоқ госпиталига айлангани, халқимиз ўзи оч бўлса-да, ғарбий ҳудудлардан келтирилган 1 миллиондан зиёд одамга бошпана берганлиги, 200 минг етим болани бағрига олганлиги, бир бурда нонини қирққа бўлганлиги буюк ғалабани ўзбек халқисиз тасаввур қилиш имконияти йўқлигидан далолат бериб турибди.

Китоб-албом «Ўзбекистон ва фронт», «Жангчиларимизнинг фронтдаги жасоратлари», «Уруш йилларидаги илм-фан ва таълим», «Уруш йилларидаги маданий ҳаёт», «Инсонпарварликнинг юксак намунаси», «Ёдимда», «Абадиятга дахлдор хотиралар» номли бўлимлардан иборат. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг «Ўзбекистон Республикаси фуқаролари – 1941 – 1945 йиллардаги уруш ва меҳнат фронти фахрийларини «Иккинчи жаҳон урушидаги Ғалабанинг 75 йиллиги» эсдалик юбилей медали билан мукофотлаш тўғрисида»ги Фармони китобга хотима ясаган.

Бу ерда «Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги иштирокчи давлатлари раҳбарларининг 1941 – 1945 йиллардаги Улуғ Ватан урушида совет халқи эришган Ғалабанинг 75 йиллиги муносабати билан Ҳамдўстлик мамлакатлари халқлари ва дунё ҳамжамиятига Мурожаатномаси» ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Зеро, Мурожаатномада келтирилган ушбу сатрлар ҳар бир инсон қалбини тўлқинлантиради: «...Биз тинчлик нақадар улкан талафотлар эвазига қўлга киритилганлигини доимо ёдда сақлаймиз ҳамда озодлик, тинчлик ва адолат учун жонини фидо этиб, жанг майдонларида ҳалок бўлган совет жангчиларининг қаҳрамонлиги олдида, партизанлар ва яширинча кураш олиб борганлар, фашист зиндонларининг асирлари ва қурбон бўлган тинч аҳолининг хотираси олдида бош эгамиз. Биз ҳалок бўлганлардан ва тирик қолганлардан, уруш майдонида жанг қилганлардан, фронтни барча зарур нарсалар билан таъминлаб, кечаяу

кундуз фидойиларча ишлаб Ғалабага эришиш йўлида беқиёс ёрдам берган барча меҳнаткашлардан – аёллар, болалар ва қариялардан чексиз миннатдормиз...»

Китоб-альбомда Совет Иттифоқи ва Германия ўртасида ҳужум қилмаслик ҳақидаги шартноманинг (1939 йил 23 август) бузилиши натижасида бошланган уруш ва 1945 йил 8 майдаги Берлинда имзоланган Ҳарбий капитуляция акти оралиғидаги жанговар ҳаёт юзлаб фотосуратлар билан тўлдирилган. Ўша даврда чоп қилинган ва давр муҳитини ўзида акс эттирган «Қизил Ўзбекистон», «Комсомольская правда», «Қишлоқ ҳақиқати», «Правда Востока», фронтларда ўзбек тилида мунтазам чиқиб турган 14 номдаги «Ватан шарафи учун», «Ватан учун», «Қизил Армия», «Бонг», «Совет жангчиси», «Фронт ҳақиқати», «Ғалаба байроғи» каби газеталар, чоп этилган китоблар, айниқса, ўзбекистонлик жангчиларнинг суратлари ва келтирилган иқтибослар китоб-альбомнинг илмий манбалари нақадар бой эканлигини кўрсатиб турибди.

Китобни ўқиш ҳам, томоша қилиш ҳам мумкин. «Ҳамма нарсаси – фронт учун, ҳамма нарсаси – ғалаба учун» бош шиорга айланган ўша даврда фронт ортидаги жасорат, қишлоқлардаги, завод-фабрикалардаги оғир меҳнат намоиши қилинганлиги ўқувчини янада чуқурроқ фикрлашга ундайди.

Яна бир тоифа – фронтдагидан кам жасорат кўрсатмаган «меҳнат армиячилари»га алоҳида саҳифалар ажратилган. Бу каби юз минглаб инсонларнинг Москва, Ленинград, Урал, Жанубий Урал, Бошқирдистон, Челябинск ва бошқа олис ҳудудларда қурол-аслаҳа, ўқ-дори, кийим-кечак ва бошқа маҳсулотларни тайёрлашдаги улкан қаҳрамонликлари таҳсинга муносиб.

Иккинчи жаҳон уруши даврида фронт ҳудудларидан минглаб бошқа миллат ва элат вакиллари Ўзбекистонга кўчирилган. Китоб-альбомда ўша пайтда Ўзбекистонга кўчирилиб, урушдан кейин юртимиз равнақи йўли-

да хизмат қилган ўзга миллат вакиллари­нинг қисмати ҳам баён қилинган.

Китоб-албомда Собир Раҳимов, Зебо Ғаниева, Малик Қаюмов каби юзлаб фронт қаҳрамонлари, Ҳамид Олимжон, Саид Аҳмад, Ойбек, Яҳё Ғуломовдек ўнлаб фан фидойилари, ёзувчи ва шоирлар, олим ва адиблар, Ҳалима Носирова, Мукаррама Турғунбоева, Тамарахоним, Гавҳар Раҳимова, Яйра Абдуллаева каби санъат усталарининг фаолиятлари ҳақидаги маълумотлар, айниқса, «Матонат мадҳияси»га айланган Зулфия Зокированинг ҳаётига оид қайдлар катта аҳамиятга эга.

Ғалабанинг 75 йиллиги муносабати билан Тошкент шаҳрида Ғалаба боғи, «Шон-шараф» музейининг очилиши, кинотеатр, кутубхона, ўқув боғининг бунёд этилиши ўз ҳаётини тинчлик ва озодлик учун фидо қилган юртошларимизнинг ўлмас жасорати ва хотираси олдидаги юксак ҳурмат-эҳтиромнинг яна бир амалий намуна­сидир.

Зеро, барча синовларга бардош бериб, фашизм устидан тўлиқ ғалабага эришишда ўзбекистонликларнинг муносиб ҳисса қўшганлиги келажак авлодларга фахр туйғуларини инъом этаверади.

АНДИЖОН ФАРЗАНДИ ҚЎЧҚОР ТУРДИЕВ –

ЎЗБЕКЛАРДАН ЧИҚҚАН БИРИНЧИ ҚАҲРАМОН

СССР Мудофаа халқ комиссарлигининг буйруғи билан Жануби-Ғарбий фронтда ўзбек тилида чиққан биринчи газета «Қизил Армия» бўлиб, унинг саҳифаларида Сталинград ва Воронеж фронтларидаги жанглар тафсилотлари, душманга қарши беаёв жанг олиб борган, ўзининг бутун ҳарбий маҳоратини, жанговарлигини намоён этган ҳарбийлар ҳақида мақолалар эълон қилинган. «Қизил Армия» газетасининг биринчи сониди **«Бир қадам ҳам орқага қайтиш йўқ»** чақириғи берилган, ўзбек жангчиси, Андижон фарзанди Қўчқор Турдиевнинг афсонавий жасоратлари тақдирланиб, Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлгани батафсил ёритилган. Жумладан, унда шундай дейилади: **«Сталинград остонасида Ватанимиз тақдири ҳал қилинмоқда, турли миллат жангчилари – ўзбеклар, қozoқлар, қирғизлар, тожиклар ва туркманлар Сталинградни ҳимоя қилиб, айни пайтда, ўз республикасини, ўзи туғилган уйини ва ўз оиласини ҳимоя қилмоқдалар».**

«Қизил Армия» газетаси 1942 йил 14 майда Жануби-Ғарбий фронт ҳарбий совети аъзоси Н.С.Хрущёв кичик лейтенант Қўчқор Турдиевга Ленин ордени билан «Олтин юлдуз» медалини топширганини хабар қилган. 1942 йил 9 февралда телефон орқали Жануби-Ғарбий фронт газетасида эълон қилинган **«Истеҳкомни забт этган қаҳрамон (Ажойиб жангчи Қўчқор Турдиевнинг афсонавий қаҳрамонлиги)»** мақоласи матни олиниб «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 10 февраль сониди чоп қилинган. Шу мақолани айнан келтирамиз:

«Катта уйнинг бир хонасини нурсизгина чи-роқ зўрға ёритиб турар эди. Бу ерда яқинда-

гина жангчилар сафига қўшилган ёш аскарлар тўпланди. Улар старший сержант Қўчқор Турдиевнинг ҳикоясини завқ ва мароқ билан тингламоқдалар. Бу йигитнинг афсонавий қаҳрамонлик довуғи бутун Жануби-Ғарбий фронт бўйлаб кенг қанот ёйди.

В. деган қишлоқда бундан бир неча кун илгари бўлган жангда душмanning тўп ўқи танкларимизнинг бирига келиб тегди. Ёвни кузатиб турган Қўчқор Турдиев шу вақтда мислсиз моҳирлик кўрсатди ва машинани ҳимоя қилишга тутинди. Немислар танкни ва унинг экипажини тутиб олишга ҳаракат қилдилар. Лекин Қўчқор Турдиевнинг мерганларча ўқ узиб туриши фашистларни кўз очиргани қўймади. Мард совет жангчиси шикастланган танкни кечқурунгача, яъни уни шатак билан хатарсиз жойга олиб боргунларига қадар ҳимоя қилиб турди.

Турдиев жангларда бир эмас, бир неча бор шавкат, жасурлик, ғоят фидокорлик ва маҳорат кўрсатди. Қўчқор Турдиевнинг танкни қандай ҳимоя қилгани тўғрисидаги ҳикоясини тинглаб ўтирган ёш жангчилар ундан ҳамма бўлимларда дoston бўлиб кетган воқеа тўғрисида, яъни у душмanning ёғоч-тупроқдан ишланган ўт очиш нуқтасида нималар қилгани тўғрисида сўзлаб беришни ҳам илтимос қилдилар.

...Воқеа шундай бўлган эди. Турдиевга разведкага бориш ва душмanning ўт очиш нуқталари қаерда эканлигини аниқлаб келишни топширдилар. Жасур разведкачи тим қоронғи кечада йўл-

Қўчқор Турдиев
(1917 – 1989)

га тушди. У душман пистирмаларини кўздан кечиргандан кейин ўз қисмига қайтди. Тонг отиши биланоқ артиллериямиз ҳаракатга келди. Тўп отишмаларидан сўнг ҳужум бошланди. Жангчиларимиз «Ура», «Ватан учун олға» деган хитоб овозлари билан ҳужумга кирдилар. Қўчқор Турдиев ҳам бор эди.

Душманнинг ўқ ёғдириши бир нафас тўхтаган чоғда Қўчқор Турдиев қулай пайтдан фойдаланиб немисларнинг ёғоч-тупроқдан ишланган ўт очиш нуқтаси алоқа йўлига ёриб кирди. Турдиев окопда экан, пулемёт овозини эшитиб қолди. Ёнида ўртоқлари йўқ эди. Улар душман пулемётининг ўқидан ўзларини панага олиш учун анҳор соҳилида бекиниб ётишга мажбур бўлган эдилар. Немисларнинг ёғоч-тупроқдан ишланган ўт очиш нуқтасида Қўчқор Турдиев танҳо ўзи қолган эди. Қутурган душманлар галасида у ёлғиз эди.

Фашист бандитлар қизил жангчининг ёғоч-тупроқдан ишланган ўт очиш нуқтасига қандай йўллар билан кириб олганини пайқамай қолган эдилар. Немис пулемётчилари ҳужум қилиб бораётган жангчиларимизга ҳамон ўқ ёғдирар эдилар. Қўчқор шундан кейин пулемётчиларни тезлик билан бартараф қилишга ва жангчиларимизга ҳужум қилишни давом эттириш учун йўл очиб беришга қарор қилди.

Қўчқор дадиллик билан икки марта ўқ узиб пулемётчиларни жой-жойида тил тортқизмай қўйди. Фашистлар ана шундагина жангчимизнинг бу ерда эканини пайқаб қолдилар. Қутурган душманлар довурак йигитни бир ёқлик қилишга қарор берди. Бир немис мўлжалга олди ва унга ўқ узди. Унинг ўқи Турдиевга тегмади, лекин милтиғига шикаст етказди. Қизил жангчи ўзига яқинлашиб қолган немиснинг қўлидан милтиғини бир зумда тортиб олиб, уни отиб ташлади ва душманнинг ёғоч-тупроқдан ишланган ўт очиш нуқтасига учта граната ташлаб, ўзини ташқарига олди. Душман пистирмаси ичидан инграшлар, дод-фиғонлар эшитилди. Ҳаммаёқни сукунат босди. Пулемётнинг овози ўчди.

Турдиевнинг ўқ-дори запаслари тугаб қолди. У шундан кейин ўз қисмига етиб олишга аҳд қилди. Эмаклар жангчилар олдида борди. Ўт очиш маррасида жимлик ҳукм суради. Атрофда жанг

давом этар эди. Лекин нимадир Турдиевни бевозта қилаётир. У душманнинг ёғоч-тупроқдан ишланган ўт очиш нуқтасига яна бормоқчи бўлди. Турдиев қуролланиб, шайланиб ҳалиги жойга жўнади. Фашист снайперлар уни кўриб қолишди. Турдиевнинг қулоқлари ёнидан ўқлар визиллаб ўта бошлади. Лекин Қўчқорнинг кўзлари ўткир эди. У бирдан икки немис снайперини кўриб қолди. Бу немислар ҳаял ўтмай Қўчқор ўқидан ер тишлаб ётар эдилар.

Турдиев яна ўзи забт этган ўт очиш нуқтасида турибди. У ўт очиш нуқтасининг алоқа йўлидаги девор ёнида қизил аскар шинели кийган бир кишини кўриб қолди.

– Ким, ярадорми? – деб сўради Турдиев.

Ётган одам индамас эди. Турдиев уни «ўлган» деб ўйлади ва эгилиб қаради. Бирданига унинг шинел эгаси тагидан немис тўппончасини чиқараётганини сезиб қолди. Турдиев шу онда сапёр белкуракчасини бир зумда суғуриб забт билан маккор фашистнинг қўлига солди. Тўппонча унинг қўлидан учиб кетди. Немис пастаккина келган Турдиевни йиқитмоқчи бўлди-ю, лекин бунга муяссар бўлолмади. Бир лаҳзалик кураш бошланди. Ўқ узилди. Фашист ағдарилиб тушди. Бу фашист офицер эди. Душманлар кўпчиликни ташкил этган жангда Андижон област Ойим районлик мард ўзбек жангчиси Қўчқор Турдиев қириб ташлаган босқинчилар рўйхатида бу фашист олтинчи киши эди.

Тирик қолган унтер-офицер ва икки солдат қўлларини кўтардилар ва асир тушидилар. Қўчқор Турдиев шу шонли қаҳрамонликдан кейин партия қаторига кирди. У ҳозир автоматчилар ротасида бўлим командири. Камтар ва камгап бўлган Қўчқор Турдиев ўзининг қаҳрамонлигини Қизил Армия жангчисининг одатдаги ишларидан бири деб ҳисоблайди. Украина тупроғи истеҳкомни забт этган ўзбек қаҳрамонининг номи ҳеч қачон унутмайди. Серқуёш Ўзбекистон ўзи вояга етказган шонли баҳодир йигити, мамлакатимизнинг фидокор ватанпарвари Турдиев билан фахрланади.

Мазкур мақола «Ўзбекистон халқининг фашизм устидан қозонилган ғалабага қўшган ҳиссаси. 1941 – 1945» китоб-альбомидан ҳам ўрин олган.

МЕҲНАТ АРМИЯЧИЛАРИ – «ҚУРОЛСИЗ АСКАРЛАР»НИНГ ҒАЛАБАГА ҚЎШГАН ҲИССАСИГА ДОИР

Р.ШАМСУТДИНОВ, профессор,
Х.ҚУРБОНОВ, тарих фанлари номзоди

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев буюк Ғалабанинг 75 йиллиги ҳамда Хотира ва кадрлаш кунига бағишлаб бунёд этилган Ғалаба боғида 2020 йил 9 майда бўлиб ўтган тантанали маросимда бу улуг санани нишонлар эканмиз, халқимизнинг уруш йилларида кўрсатган қаҳрамонлиги ҳақида такрор ва такрор ўйлашимиз табиийдир деб кўрсатди. Юртбошимиз аввалги чиқишларида ҳам халқимизнинг буюк ғалабага қўшган ҳиссаси ҳали тўлиқ ўрганилмаганини эслатиб, жамоатчилигимиз эътиборини шу масалага қаратар экан, сўнгги йилларда бу йўналишда салмоқли ишлар амалга оширилганини қайд этди: **«Аввало, илгари ёпиқ бўлган архив ҳужжатларини, илмий жамоатчилик учун маълум бўлмаган материалларни ўрганиш учун имконият яратилди. Бу борада собиқ Иттифоқ республикалари ва чет эллардаги архив ташкилотлари, музейлар ва фондлар, тарихчи олимлар ва мутахассислар, кенг жамоатчилик билан ҳамкорлик кучайтирилди»**.¹

Президентимиз Ўзбекистон халқининг Иккинчи жаҳон уруши даврида инсоният цивилизациясини фашизм балосидан сақлаб қолишдек буюк ишга қўшган катта ҳиссасини рўй-рост кўрсатиб берадиган тарихимизни ўрганишда том маънода янги давр бошланганини алоҳида қайд қилиб, бу бебаҳо ҳақиқатни юзага чиқариб, адолатни қарор топтириш йўлида хизмат қилган тарихчи олимларимизга, илмий ва ижодкор зиёлиларимизга катта раҳматлар айтди. Айни вақтда, уларни бу борадаги изланишларини давом эттиришга, Ғалаба боғидаги «Шон-шараф музейи»ни доимий равишда бойитиб боришга даъват этди.

Ана шу чуқур концептуал ва методологик аҳамиятга эга бўлган ғоя, кўрсатма ва маслаҳатлар Ўзбекистон халқининг Иккинчи жаҳон уруши давридаги тарихини янги-ча тадқиқ қилиш учун муҳим аҳамият касб этмоқда. Шу вақтга қадар уруш бошланган пайтда юртимиз аҳолиси 6 миллион 551 минг кишини ташкил қилган ва уларнинг 1 миллион 500 мингга яқини урушда иштирок этган деб ҳисобланар эди. Президентимиз ўз

¹ <https://president.uz/uz/lists/view/3564> Мурожаат санаси: 2020 йил 16 май.

нутқида урушга сафарбар этилганлар 1 миллион 951 минг киши деб кўрсатди, яъни ҳар уч нафар юртдошимиздан бири қўлига қурол олиб фашизмга қарши жанг қилганини таъкидлади, бу аёвсиз жангларда қатнашган 451 минг нафар ҳамюртимизнинг тақдири шунча йиллар мобайнида эътибордан четда қолиб келгани, «қулоқ» сифатида бошқа ўлкаларга сургун қилинган 59 мингдан ортиқ ватандошимиз ҳам ҳаракатдаги армияга сафарбар этилгани, урушда 396 минг киши эмас, балки 538 мингдан зиёд Ўзбекистон фуқароси ҳалок бўлгани, 158 мингдан кўпроқ ҳамюртимиз урушда бедарак кетгани, 120 минг нафар эмас, балки 200 мингдан зиёд аскар ва офицерларимиз жанговар орден ва мукофотлар билан тақдирлангани, Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига мушарраф бўлганлар 280 нафар эмас, 301 нафар экани, 70 нафар юртдошимиз учала даражадаги «Слава» орденига сазовор бўлганини қайд қилиб ўтди.

Эл-юртимизнинг буюк ғалабага қўшган ҳиссаси ҳали тўлиқ ўрганилмаганини эслатиб, мутасаддиларга, жумладан, Андижон вилояти ҳокими, сенатор Ш.Қ.Абдурахмоновга келгуси йилда нишонланадиган 9 май – Хотира ва қадрлаш кунигача Андижон вилояти бўйича «Хотира» китобини яратиш ҳақида кўрсатма берди. Вилоят ҳокими Ш.Қ.Абдурахмонов бу кўрсатмани амалга ошириш мақсадида 2020 йил 10 майда вилоятдаги тарихчи олимлар, мутасадди ташкилотлардан 23 кишидан иборат ишчи гуруҳ таркибини тасдиқлади. Бу гуруҳ олдида Иккинчи жаҳон уруши йилларида Андижон вилояти халқининг ғалабага қўшган ҳиссаси, уруш қатнашчилари ҳамда унутилган тарихий воқеалар, андижонликларнинг мардонавор кураши ҳақида янги маълумотлар тўплаш бўйича изланишлар олиб бориш ва келгуси йил 9 майга қадар Андижон вилояти бўйича «Хотира» китобини нашр этиш вазифаси қўйилди. Ишчи гуруҳ таркиби қуйидагича белгиланди: **Р.Т.Шамсутдинов** – раис, аъзолар: **У.Абдуллаев, Р.Шамсутдинов, Л.Қурбонов,**

М.Алихожиев, М.Абдуллаев, Б.Ботирова, С.Ҳошимов, Т.Ҳамраева, Ғ.Ҳайдаров, А.Мамажонов, Г.Валихонова, Б.Тожибоев, А.Мирзаев, Д.Мусаев; кўмаклашувчи гуруҳ таркиби қуйидаги масъул шахслардан ташкил этилди: **Х.Ёқубов** – вилоят ҳокимлиги ҳузуридаги Президент администрацияси архиви раҳбари, **М.Раҳимов** – вилоят Ички ишлар бошқармаси бўлим бошлиғи, **Э.Мулкомон** – вилоят мудофаа ишлари бошқармаси бўлим бошлиғи, **Ў.Ахунов** – вилоят маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бошқармаси бошлиғининг ўринбосари, **Б.Мирзаҳмедов** – вилоят телерадиокомпанияси директори, **Н.Зухриддинов** – вилоят архив иши бошқармаси бошлиғи, **М.Ғофуров** – Маънавият ва маърифат маркази вилоят бўлими раҳбари, **Х.Қўчқарова** – Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси вилоят бўлими раҳбари.

Гуруҳнинг асосий вазифаси мавжуд адабиётлар ва илмий-оммабоп мақолаларни, ишончли ҳужжат ва материалларни ўрганиш, Андижон вилоятидан урушга сафарбар қилинганлар, жанггоҳларда қаҳрамонлик намуналарини кўрсатганлар, шу муқаддас иш учун жонини қурбон қилганлар, фронтларда душман билан кураш жараёнида жароҳат олганлар, ярадор бўлганлар, жасорати учун орден ва медаллар билан тақдирланганларни аниқлаш, мавзунинг ўрганилмаган саҳифаларини очиш, тиклаш, ўзбек халқининг буюк ғалабага қўшган ҳиссаси ҳақидаги маълумотларни келажак авлодга етказишдан иборат. 2020 йил 15 майда ишчи гуруҳнинг биринчи ташкилий йиғилиши Андижон давлат университетида ўтказилди. Уни университет ректори А.С.Юлдашев очиб, қадимий ва ҳамиша навқирон Андижон тарихидаги муҳим мавзулардан бири бўйича китоб яратилиши борасида кўрсатган ғамхўрлиги учун юртбошимиз ва вилоят ҳокимига миннатдорлик билдирди. Вилоят ҳокимининг ёшлар сиёсати, ижтимоий ривожлантириш ва маънавий-маърифий ишлар бўйича ўринбосари Ўткирбек Шукуров ишчи гуруҳ таркибини вилоят

ҳокими Ш.Қ.Абдурахмоновнинг шахсан ўзи тасдиқлаганини, гуруҳ ўз фаолиятини самарали олиб бориши учун барча шарт-шароитларни яратиб бериши, уни қўллаб-қувватлаб туришини маълум қилганини таъкидлади.

Гуруҳ раиси Р.Т.Шамсутдинов Шавкат Мирзиёев республикага раҳбар бўлганидан бери ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихимиз, улуғ ва бетакрор меросимизни ўрганиш, тарғиб этиш, ана шу тарих билан бутун халқимизни, айниқса, ёшларни ватанпарварлик, юртга, миллатга садоқат руҳида тарбиялашдек улуғвор, эзгу ишларга бош-қош бўлиб келаётганини айтди. Шавкат Мирзиёевнинг бевосита ташаббуси билан барча вилоятлардаги университетлар ва олий ўқув юртлари тузилмасида ташкил этилган Қатағон қурбонлари хотираси музейлари ҳозирда халқимизни, айниқса, ёшларни юртга садоқат, тарихимизга ҳурмат, келажагимизга ишонч руҳида тарбиялашда самарали фаолият кўрсатаётганини қайд қилди.

Ўзбекистон халқининг Иккинчи жаҳон уруши йилларидаги тарихини ўрганиш ва тарғиб этиш, халқимизнинг фашистлар Германияси ва япон милитаризми устидан қозонилган буюк ғалабага қўшган ҳиссаси, фронт ва фронтортида кўрсатган қаҳрамонликлари, уруш иштирокчиларига ғамхўрлик қилиш каби масалалар эътибордан четда қолгани, ўша суронли уруш йилларида Ўзбекистон халқининг жўш урган қудратини англаш, муносиб қадрлаш ва уни халқ оммасига етказиш, тушунтириш, тарғиб ва ташвиқ этиш ишлари ночор аҳволда эканидан келиб чиқиб Президентимиз ўзининг тарихий нутқида илгари ёпиқ бўлган архив ҳужжатларини, илмий жамоатчилик учун маълум бўлмаган материалларни ўрганиш учун имконият яратиш, бунда собиқ Иттифоқ республикалари ва чет элдаги архив ташкилотлари, музейлар, фондлар, тарихчи олимлар, кенг жамоатчилик билан ҳамкорликда иш олиб бориш кераклигини айтди. Ҳозирги маълумотларга кўра, Иккинчи жаҳон уруши бошланиши арафасида Ан-

диджон вилояти аҳолиси 614,5 минг кишини ташкил этган. Шундан 97,5 минг нафар киши ёки вилоят аҳолисининг 15 фоизидан зиёди урушга сафарбар этилган, 43,5 минг нафар андижонлик фронтдан ватанга қайтмаган. Бу рақамларга янада аниқлик киритиш, сафарбар этилган андижонликларни номма-ном аниқлаш, уларнинг фронтларда кўрсатган жасоратларини ёритиш, жанггоҳларда ҳалок бўлганлар, партизанлик ҳаракатида қатнашганлар, душман қуршовида қолиб асир олинганлар, чет эллардаги антифашистик ҳаракатларда, партизанлик ҳаракатларида хизмат қилганларни ҳам номма-ном аниқлаш, асирга тушганлиги учун советлар томонидан концлагерларга ташланганларнинг тақдири ҳақидаги бор ҳақиқатни ёритиш, вилоятимиздан мажбуран меҳнат армиясига олинганлар, яъни «қуролсиз аскарлар» ва уларнинг қаҳрамонона, лекин фожиали тақдирини очиб беришдек ўта масъулиятли, машаққатли вазифа кун тартибига қўйилди.

Меҳнат армиясига, ишчи батальонларига сафарбар қилинган юртдошларимизнинг ғалабага қўшган ҳиссасини кенг кўламда ёритиб бериш кун тартибига қўйилган долзарб масалалардан биридир. Чунки ҳозиргача мана шу масала ўрганилмай келган эди. Иккита мисол келтирамиз. 2000 йили 16 нафар муаллифдан иборат гуруҳ томонидан тайёрланиб нашр этилган «Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида» китобида «Ўзбекистон Иккинчи жаҳон уруши йилларида» номли бобда (429 – 500-бетлар) «меҳнат армиячилари» ёки «қуролсиз аскарлар» ҳақида ҳеч қандай маълумот берилмаган. Орадан 19 йил ўтиб, 2019 йили Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти, Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари бўйича мувофиқлаштирувчи методик марказ томонидан икки жилдлик «Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991 йиллар)» китобининг иккинчи бўлими «Ўзбекистон Иккинчи жаҳон уруши йилларида» (5 – 76-бетлар) деб номланган III бобида

ҳам Ўзбекистондан олинган меҳнат армиячилари, яъни «қуролсиз аскарлар» ҳақида бирон-бир маълумот йўқ. Бундай ҳолатни олий ўқув юртларида ўқитилаётган «Ўзбекистон тарихи» фани бўйича дарслик ва қўлланмаларда ҳам кўриш мумкин. Ҳаттоки ҳозирги кунда олий ўқув юртлари нотарих факультетларида ўтиладиган Ўзбекистон тарихи дарсларида Ўзбекистоннинг Иккинчи жаҳон уруши давридаги тарихи деярли ўрганилмайди. Андижон давлат университети нотарих факультетлари, Андижон тиббиёт институти, Андижон қишлоқ хўжалиги институти, Андижон машинасозлик институтида Ўзбекистон тарихи курси бўйича «Иккинчи жаҳон уруши йилларида ўзбек халқининг фашизм устидан қозонилган ғалабага қўшган ҳиссаси» мавзусига соат ажратилмаган, фақат 2 соат семинар машғулотини ўтказилади. Республиканинг бошқа олий ўқув юртларида ҳам ана шу аҳвол. Фикримизча, университетлар тарих факультетларида мазкур мавзу бўйича махсус курс ўқитилиши, нотарих факультетларида ҳеч йўқ 4 соат маъруза, 2 соат амалий маъруза ўтказилиши керак.

1941 – 1945 йилларда Ўзбекистондан мажбурий меҳнат армиясига олинган, ўша давр ибораси билан айтганда, қуролсиз аскарлар ва уларнинг қаҳрамонона, лекин фожиа ҳаёти, тақдири, буюк ғалабага қўшган ҳиссаси Ўзбекистонда биринчи бор **«Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари»** (Тошкент: Akademnashr, 2017. Иккинчи китоб. 12 – 19-бетлар)да қўтарилган эди. Унда айрим маълумотлар келтирилган. Мазкур масала **«Китоб-альбомни тайёрлашга оид мулоҳаза ва таклифлар»** номли мақолада¹, Ўзбекистон Миллий ахборот агентлигининг электрон сайтида 2019 йил 27 ноябрда эълон қилинган Р.Т.Шамсутдиновнинг «Ўзбекистонлик «қуролсиз аскарлар» қисмати: нега уларнинг ғалабага қўшган ҳиссаси ҳамон

ўрганилмаган?» номли мақоласида², АДҲ магистранти Шаҳбоз Ҳожиёвнинг **«Ўзбекистонлик меҳнат армиячилари («Қуролсиз аскарлар»)нинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишга доир мулоҳазалар»** мақоласида³, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 31 майда қабул қилинган **«Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистон халқининг қўшган муносиб ҳиссасига бағишланган китоб-альбомни нашр этиш чора-тадбирлари тўғрисида»**ги Ф-5294-сонли фармойиши асосида тайёрланган ва нашр этилган **«Ўзбекистон халқининг фашизм устидан қозонилган ғалабага қўшган ҳиссаси (1941 – 1945 йиллар)»** (Тошкент: O'zbekiston, 2020) китоб-альбомини даёритилган.

Меҳнат армиячилари ёки «қуролсиз аскарлар»нинг ғалабага қўшган ҳиссаси алоҳида тадқиқотларни тақозо этмоқда. Р.Т.Шамсутдиновнинг шогирди, Навоий давлат педагогика институти проректори, тарих фанлари номзоди Хуршид Раупович Курбонов **«Фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистон халқининг қўшган ҳиссаси («Қуролсиз аскарлар» мисолида)»** докторлик диссертацияси (DSc) устида тадқиқот ишларини олиб бормоқда.

Хуллас, Иккинчи жаҳон урушида ўзбекистонликлардан меҳнат армиясига олинганлар, яъни ишчи батальонларида хизмат қилган ўзбекистонликларнинг ғалабага қўшган ҳиссаси узоқ вақт ёритилмай келган. Бунинг сабабларидан бири маҳаллий тарихчиларимизнинг кўпинча хориждаги тадқиқотларга, у ердаги янгиликларга, масалага янгича ёндашувларга унчалик аҳамият бермаётганлигидир. Бу борада атиги битта муҳим манба ҳақида мулоҳаза юритишни лозим билдик. Бу Москва давлат университети давлат бош-

² <https://uza.uz/oz/society/zbekistonlik-urolsiz-askarlar-ismati-nega-ularning-alabaga-sh-26-11-2019>.

³ Ҳожиёв Ш. Ўзбекистонлик меҳнат армиячилари («Қуролсиз аскарлар»)нинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишга доир мулоҳазалар // Водийнома. 2019. №4. – Б.66 – 72.

¹ Шамсутдинов Р.Т. Китоб-альбомни тайёрлашга оид мулоҳаза ва таклифлар // Водийнома. 2018. №4. – Б.35 – 50.

каруви факультети, Федерал архив агентлиги, Россия ижтимоий-сиёсий тарихи давлат архиви, Россия Федерацияси давлат архиви, Россия Фанлар академияси Тарих институти ҳамкорлигида 2009 йили чоп этилган 2 жилдлик «ЦК ВКП(б) и национальный вопрос» (ВКП(б) МК ва миллий масала) китобидир. Китобнинг 2-жилди 1933 – 1945 йилларни ўз ичига олган. Асарда мазкур мавзу бўйича ҳужжат ва материаллар келтирилган. Тузувчилар таниқли тарихшунос, манбашунос олимлар Л.С.Гатагова, Л.П.Кошелева, Л.А.Роговая, Дж.Кадидир. Мазкур тўпلامда Иккинчи жаҳон уруши даврида партия ва совет ҳукуматининг миллий масаладаги сиёсати ва амалий фаолиятини акс эттирувчи ноёб ҳужжат ва материаллар биринчи бор эълон қилинган. Тўпلامда Ўрта Осиёдан, жумладан, Ўзбекистондан фронт ортидаги мудофаа ишларига сафарбар қилинган «меҳнат армиячилари», «қуролсиз аскарлар» ҳақида айрим материаллар келтирилган. Улардан айримлари ҳақида тўхталамиз.

1943 йил 10 майда СССР рангли металлургия халқ комиссари ўринбосари С.П.Соловьевнинг ВКП(б) Марказий Комитети ташкилий-инструкторлик бўлими мудирини ўринбосари Я.В.Сторожевга махфийлик тамғаси остида йўллаган Рангли металлургия корхоналарида сафарбар қилинган ўзбек, тожик ва қozoқ ишчиларининг турмуш шароитидаги камчиликлар юзасидан билдиргисида 1943 йили Ўрта Осиё ҳарбий округидан Рангли металлургия халқ комиссарлиги ихтиёрига ҳарбий хизматга мажбурлар орасидан ҳарбий хизматга ноқобил, лекин жисмоний меҳнатга лаёқатли 9000 киши (асосий қисми ўзбеклар, тожиклар ва қozoқлар) олингани, шундан 2300 нафари Ўзбекистон ва Тожикистондаги корхоналарга, 2900 нафари Қozoғистонга, 3700 нафари Уралга юборилгани қайд этилган. Шимолий Урал боксит конидаги ва Дегтярмедруда корхоналаридаги ўрта осиелик ишчиларнинг турмуш шароити ҳақида маълумотлар келтирилган. Ишчиларнинг

яшаш шароитлари ўрганилгач, корхоналар директорлари билан ҳамкорликда ўзбек, тожик ва қozoқ ишчилари учун ошхоналарда алоҳида хона ажратилган, бундай ишчилар оз бўлган ташкилотлар ошхоналарида улар учун алоҳида столлар ажратилган. Уларнинг миллий хусусияти, турмуш тарзи қисман эътиборга олиниб ўзбекона чойхоналар ташкил этилган. Жисмоний соғлом ишчиларни касбга ўргатиш учун малакали ишчиларни бириктирган ҳолда ерости ишларига ёки ишлаб чиқариш цехларига ўтказилган. Улар етарли даражада чойшаб, жилдлик ёстиқ, кўрпа ва бошқалар билан таъминланган. Корхоналар директорларига ишчиларнинг меҳнат нормаларини бажариши ва турмуш шароитларини тизимли равишда текшириб туриш, мавжуд муаммоларни зудлик билан бартараф қилиш вазифаси юклатилган.

Ишчилар талабларини ўрганиш, иш сифатини ошириш, текшириш учун келган ишчилар орасидан сиёсий саводи бор одамларни ажратиб олишга эътибор қаратилган.¹

Я.В.Сторожев Москва ва бошқа областлардаги ўзбек, қozoқ, тожик ва бошқа миллат вакилларида иборат ишчиларга маиший хизмат кўрсатиш, улар орасида сиёсий ишларни олиб бориш бўйича 1943 йил 21 майда ВКП(б) МК секретари Г.М.Маленковга ёзма билдирги жўнатган.

ВКП(б) МК Секретариатининг 10 майдаги қарори билан Ўзбекистон КП(б) МК ва ВКП(б) МК ташкилий-инструкторлик бўлимига Ўзбекистон партия ташкилотининг 23 нафар партия хизматчисини 10 кун муддат ичида танлаб олиб, уларни саноатга сафарбар қилинган ўзбеклар орасида сиёсий ишларни амалга ошириш учун областлар партия комитетларига ёрдам кўрсатиш учун хизмат сафарига юбориш топширилган. 20 майга келиб 29 нафар партия ходими танлаб олинган ва уларнинг барчаси кўрсатилган областларга юборилган.

¹ ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933 – 1945. – М.: РОССПЭН, 2009. – С.746 – 747.

1943 йил майдан эътиборан ўзбеклар ишлаётган областларга «Қизил Ўзбекистон» газетасидан 7460 нусха, «Правда Востока» газетасидан 1500 нусха юбориб турилган. Шунингдек, Москвадаги Ўзбекистоннинг доимий вакиллиги билан биргаликда 52 та махсус кутубхона ташкил этилган.

Ўзбеклар ишлаётган Москвадаги 14 та заводдаги махсус текширув натижасида 70-заводда 1 та чойхона, махсус тиббиёт пункти ташкил этилган, ётоқхона таъмирланган, 500 киши учун устки ва ички кийимлар тайёрланган, цех ва кадрлар бўлимида таржимон ва тарғиботчилар иш олиб борган.

«Машиностроитель» заводидаги ўзбекларга 60 та устки кийим ва 60 та ички кийимлар тўплами тайёрлаб берилган.

8-сонли иссиқлик электр станцияси ётоқхонаси таъмирланган, ўзбекхона чойхона жиҳозланган, муҳтожлар учун 23 жуфт ички кийим тайёрланган.

2-автотаъмир заводидаги ўзбеклар учун махсус кийимлар тўплами ва икки жуфтидан ички кийимлар берилган, уларнинг ётоқхонаси тартибга келтирилган.

Каганович номли завод (Люблино) ётоқхонасида яшаётган 200 нафар ўзбек учун чойхона ташкил қилинган, ўзбек тилида деворий газета чоп этила бошланган, муҳтожларга пойабзал, ички кийим, устки кийим ажратилиб, алоҳида ошхона ташкил этилган, ошпаз ёрдамчиси ва мудир ўринбосари ўзбеклардан тайинланган.

512-сонли завод (Ухтомск) ётоқхонаси тартибга келтирилган, унда яшаётган ўзбекларнинг бир қисми механика цехидаги ёрдамчи ишларга ўтказилган.

Ўзбеклар орасида сиёсий ишларни ташкил этиш ва уларнинг турмуш шароитларини яхшилашга қаратилган ишлар амалга оширилган.

Г.М.Маленков 22 майда Сторожевга «Обкомларнинг ишларини текшириб туриш ва бу ишни назоратини сусайтирмасдан назорат қилинг» деган кўрсатма берган. Бу ҳақда

МК ташкилий-инструкторлик бўлими мудир Н.Н.Шаталин вазифа 23 сентябрда бажарилгани ҳақида хабар йўллаган.¹

Я.В.Сторожев 1943 йил 26 майда Г.М.Маленковга йўллаган ҳисоботда айтилишича: «Резина саноати халқ комиссарлиги, Қора металлургия халқ комиссарлиги, Қурол-яроғ халқ комиссарлиги, Кимё саноати халқ комиссарлиги, Қурилиш халқ комиссарлиги, Рангли металлургия халқ комиссарлиги, Нефть халқ комиссарлиги берган маълумотларга қараганда, ўзбек ишчиларининг маиший шароитларини яхшилашни жойида ўрганиш ва ҳал қилиш учун халқ комиссарликлари ишчилари корхоналарга хизмат сифарига юборилган.

Кимё саноати бўйича 1943 йил I ва II кварталларида ўзбеклар ишлайдиган 14 корхонага 114 минг рубль қийматдаги пахта матоси, 109 минг рубль қийматдаги юнг мато, 121 минг рубль қийматдаги тикув маҳсулотлари, 81 минг рубль қийматдаги трикотаж, 110 минг рубль қийматдаги пойабзаллар ажратилган. Ишлайдиган барча ўзбекларга махсус кийим ва пойабзаллар берилган. Воскресения кимё комбинатининг 96-, 395-, 755-сонли заводларида ўзбеклар учун 3 марта овқатланиш ташкил этилган. Ўзбекларнинг овқатланишини кучайтириш учун бошқа заводларда умумий лимит ҳисобидан 1100 та иккинчи иссиқ овқат ажратилган. Заводларга ўзбеклар учун 200 килограмм кўк чой жўнатилган.

Қурол-яроғ халқ комиссарлиги тизими заводларида 10 май ҳолатига кўра 12 518 нафар ўзбеклар ишлаётгани, уларнинг барчаси устки кийим, ички кийим, ётоқжой материаллари билан таъминлангани қайд этилган.

Ўзбеклар меҳнат қилаётган 70-, 12-, 548-, 611-, 15-заводларда ишчилар учун уч марталик овқатланиш режими ташкил этилган.

Қора металлургия халқ комиссарлиги тизимидаги Ярославль асбест, СК-1 регенератор заводлари, 551-сонли заводдаги ўзбек

¹ ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933 – 1945. – М.: РОССПЭН, 2009. – С.747 – 748.

ишчилари ички кийим, пойабзал, устки кийим билан таъминланган. Улар яшаётган ётоқхона таъмирланиб, ошхонасида икки марталик овқатланиш йўлга қўйилган».

Г.М.Маленков Сторожевнинг хисоботида 1943 йил 27 май санаси билан мана бу резолюцияни қўйган: «*Бу ишни назорат қилинг ва ўзбеклар орасидаги ишларнинг яхшиланишига эришинг*».¹

1943 йил 15 июнда Я.В.Сторожев Г.М.Маленковга ВКП(б) Челябинск область партия комитети секретари Патоличевнинг ҳисоботини топширган.

«СССР Халқ Комиссарлари Советининг 1943 йил 4 июндаги №1388/111 қарорига кўра Челябинск область ижроия комитетига 280 минг метр пахта мато Челябинск области саноатида ишлашга сафарбар қилинган ўзбекларга тарқатиш учун берилган.

СССР ХКСнинг 1943 йил 9 июндаги №11452/рс қарорига кўра ўзбек, туркман, тожик, қирғиз ва қозоқларнинг таъминоти билан боғлиқ масалаларни яхшилаш белгилаб қўйилган. СССР Савдо халқ комиссарлиги ҳар ойда бир киши учун 300 грамм кўк чой ажратиш, ёрма билан таъминлаш бўйича ўрнатилган меъёрнинг 50% ҳисобида гуруч билан, гўшт билан таъминлаш бўйича ўрнатилган меъёрнинг 100% ҳисобида қўй гўшти (қўй гўшти бўлмаган тақдирда йирик шохли ҳайвон гўшти) билан таъминлаш мажбуриятини олган. Ўрта Осиё республикаларидан сафарбар қилинган ишчиларни корхоналардаги ошхоналарда овқатлантиришни ташкил этишда миллий турмушнинг ўзига хосликларини эътиборга олган ҳолда махсус меню билан таъминлаш буюрилган. 3-кварталда 25 тонна чайналувчи тамаки «Нос» тарқатилган. Ўрта Осиё республикаларидан саноатда ишловчи ходимлар учун жўнатмаларни юбориш масаласи ҳам ҳал қилинган».²

¹ ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933 – 1945. – М.: РОСС-ПЭН, 2009. – С.748 – 749.

² Ўша жойда.

Бизнингча, бу ҳисоботларда Ўрта Осиёдан келган меҳнат армиячиларининг турмуш шароитлари ҳақидаги бор ҳақиқат очиб берилмаган. Масаланинг фожиали, ачинарли ҳолатлари рўйирост эътироф этилмаганга ўхшайди. Бошқа бир ҳужжатга мурожаат қиламиз. 1959 йил 27 майдан 1961 йил 11 майгача Қирғизистон ССР Олий Совети раиси, 1961 йилдан 1985 йилгача (деярли чорак аср) Қирғизистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг биринчи секретари лавозимида фаолият кўрсатган Турдакун Усубалиевич Усубалиев 1942 – 1943 йилларда Қирғизистон КП(б) МК Тарғибот ва ташвиқот бўлими инструктори бўлиб хизмат қилган ва Марказнинг топшириғи билан шу вақтда Челябинскка хизмат сафарига юборилган. Челябинск областидаги Копейск шахтасига ишга сафарбар қилинган қирғизлар, ўзбеклар ва қозоқларнинг аҳволи тўғрисида Қирғизистон КП(б) МК секретари Оленчиковга 1943 йил 20 сентябрда қирғиз тилида билдирги ёзган (бу ҳужжат қирғизчадан русчага таржима қилинган, биз русчадан ўзбекчага таржима қилмоқдамиз).

Билдиргида таъкидланишича, Қирғизистон КП(б) МКнинг 1943 йил 25 августдаги қарори билан Т.Усубалиев Челябинск область партия комитетига тарғиботчи сифатида ишга жўнатилиб, у ерга 2 сентябрда етиб келган, 3 сентябрда область партия комитети уни Копейск кўмир шахтасига юборган, бу ерда ўша йилнинг 3 сентябридан 16 сентябригача хизмат қилган.

Билдиргида Қирғизистондан бу жойга жами 1468 ишчи юборилгани, 1942 – 1943 йилларда улардан 300 киши вафот этгани, 600 киши касаллиги туфайли ватанига қайтгани ёки қочиб кетгани қайд қилинган.

Турдакун Усубалиевич
Усубалиев (1919 – 2015)
1961 йилда олинган сурат

Т.Усубалиев Копейск шахталарига келганида бу ерда 500 киши меҳнат қилаётгани, заводда ва шахтада ишлаётганлар орасида мукофотланганлар, стахановчилар борлиги, «К–горнячка» шахтасидаги кон қазувчилардан Сумбаев, Нурматов ва Сафаров нормани 120 – 150 фоизга, 22-шахта кон қазувчиси Нурматов ва Аҳматов 140 – 150 фоизга бажарганликлари қайд этилган. Шунингдек, 114-заводда қирғиз ишчиларидан 25 нафари стахановчи, қолганлари яхши ва ёмон ишлаётганлари қайд этилган.

Билдиргида қатор жиддий камчиликлар кўрсатиб ўтилган: «Копейскда қирғизлар, ўзбеклар ва қозоқларни одам деб ҳисоблашмайди, уларни «бабай», «баран» ва «собака» дейишади. Агар кўчадан миллий озчиликка мансуб кишилар ўтаётган бўлса, рус болалари уларга тош отадилар ва ҳар қанақасига ҳақорат қиладилар. 1942 йили бу ерда болалардан тортиб кексаларгача аёллар ва эркеклар, бутун руслар миллатчилиги (буюк давлатчилиги шовинизми) билан заҳарланишган, улар Сталин конституциясини бузганлар, миллий озчилик вакиллари (бу ерда русча матнда «нацмен» – «национальные меньшинства» атамаси ишлатилади ва ўзбек, қирғиз, қозоқ, тожик миллатига мансуб одамлар назарда тутилади – Р.Ш.) нисбатан таҳқири, ҳақоратли муносабатда бўлишган, ноинсоний шароитлар яратишган. Масалан, ўтган йили кечаси ҳеч қандай айби йўқ бир миллий озчилик вакилини кўчада рус болалари ўласи қилиб калтаклаганлар. «Қурилиш бошқармаси» этикдўзи Абдукаримов кундузи ошхонага кетаётганида уни уч рус боласи учратган ва қаттиқ савалаган, шу вақтда рус миллатига мансуб бошқа одамлар ўтиб кетаётиб уни қутқариш ўрнига, аксинча, мазах қилиб ўтиб кетишган.

1943 йил 10 сентябрда бир ўзбек ишчиси бозор айланиб юрганида руслардан икки киши уни калтак билан уришган, «Сенга бозорда айланиб юришга ким рухсат берди?» – деб сўрашган. У қочиб кетган ва жонини сақлаб қолган.

Бу фактлардан прокурор ва шахта бошлиғи, шахар партия комитетининг хабари бўлган, бироқ улар ҳеч қандай чора кўришмаган».

Ишчиларнинг сўзига қараганда, қуйидаги ҳолат аниқланган:

«1942 йили қишида Копейскка келган одамлар вафот этишган. 7/8-сонли шахтада меҳнат қилаётган Ўш районида келган стахановчилар Аҳмедов ва Турдиевнинг айтишича, ҳар куни 8 нафарлаб одамни дафн қилиш билан машғул бўлганлар...

1942 йили ялангоёқ юрганлар шамоллаб қолганлар, натижада касалликдан 300 киши вафот этган, бу ҳақда далолатнома тузилган. Вафот этганларни юк машиналарида ташиганлар, шундай кунлар бўлганки, ўликлар 2 кунлаб қаровсиз қолиб кетган, бошлиқлар эса бунга ҳеч қандай эътибор беришмаган.

13 сентябрда ишчи Бекхив бетоб бўлишига қарамай, тиббиёт ходимлари уни кўриқдан ўтказмаганлар ва у 43-сонли шахтада ишлаётган чоғида вафот этган, икки кун кўмилмай, қаровсиз қолиб кетган. Бунга 42-сонли шахта мудир Волков ҳеч қандай чора кўрмаган.

Копейск кўмир трести бошқарувчиси Савченко миллий озчилик вакилларига мансуб ишчилар аҳволига деярли эътибор бермай келган. Уларни тиббиёт ходимлари ўзларига яқин йўлатишмаган, «Ишингга бор, қария», – деб хайдашган. Текширишда бу фактлар исботланган».

Миллий озчиликка мансуб ишчилар учун ана шундай ғайриинсоний шароитлар яратилганига Т.Усубалиевнинг ўзи ҳам шахсан гувоҳ бўлган.

Бу каби камчиликлар 5 августда Челябинск область партия комитети бюроси кун тартибида кўриб чиқилган, 25 августда сафарбар қилинган миллий озчиликни ташкил этувчи ишчилар орасидаги аҳвол тўғрисида қарор қабул қилинган.

Бюрода шахар партия комитетининг айрим секретарларига партиявий жазо – ҳайфсан эълон қилинган.

Обкомнинг қарорида Магнитогорск заводи хузурида қирғиз ишчилари учун 6 та чойхона ва 2 та ошхона, Копейск шахталарида 1 та ошхона ва 2 та чойхона очилганлиги қайд этилган.

Қирғиз, қозок, ўзбекларнинг орасидан рус тилини биладиганлардан Копейскда 30 нафар тарғиботчи, Магнитогорскда эса 26 нафар таржимон-тарғиботчи ажратиб олинган.

Т.Усубалиевнинг ўзи ҳам маърузалар ўқиган, мавжуд муаммо ва камчиликлар юзасидан шаҳар партия комитети ва завод раҳбариятига ўз вақтида ахборот бериб турган.

1942 йилга нисбатан 1943 йилда ишчиларнинг аҳволи бироз яхшилангани ҳақида тўхталиб Т.Усубалиев шу ерда ишлаб, оммавий-тарғибот ишларини олиб бориб, ҳукумат ишончини оқлайман деб ёзган. Т.Усубалиев қирғиз ишчиларига қишки кийим ва пойабзаллар етишмаётганлиги, шунинг учун Челябинск области Бахалск руда бошқармасидан 12 киши Киров, Талас, Будённов районларига ва бошқа районларга хизмат сафарига юборилганини, улар уйдан кийим олиб келишлари кераклигини маълум қилган, раҳбариятдан уларга транспорт масаласида ва қишки кийимларни олишда ёрдам кўрсатишини сўраган. Бу жойда Қирғизистон КП(б) МК чақириқ олгунга қадар ишлашга ва оммавий тарғибот ишларини кучини аямасдан бажаришга ваъда берган.

Т.Усубалиев ҳисобот сўнгида Челябинск область партия комитети тарғибот бўлимида инструктор бўлиб ишлаётганини қайд этган.

Т.Усубалиевнинг ёзма билдиргиси 1943 йил 6 ноябрда ВКП(б) МКнинг Секретариатида кўриб чиқилган. Т.Усубалиев томонидан Қирғизистон КП(б) МКга юборилган ёзма билдирги ВКП(б) Челябинск обкомага кўриб чиқиш учун юборилган, область партия комитети қабул қилинган чоралар тўғрисида 20 ноябрча ВКП(б) МКга ҳисобот топшириши кўрсатилган.¹

ВКП(б) нинг Удмуртия АССР партия комитети тарғибот секретари И.Кутявин ВКП(б) МК Тарғибот ва ташвиқот бошқармасига Удмуртия АССР қурилиш ва корхоналарида ишлаётган ўзбек, туркман, тожиклар орасида олиб борилган ишлар тўғрисида 1943 йил 14 октябрда ёзган ҳисоботида меҳнат армиясига олинган ўзбеклар миқдори, турмуши, меҳнат фаолияти, яшаш шароитининг ниҳоятда оғирлиги акс этган.

Ўзбек, тожик, туркман ишчилари дастлаб келтирилганида ишлаб чиқариш техник нормаларини бажара олмаганлар, шу боис иш ҳақи ҳам оз бўлган. Бунга сабаб касбни билмаганликлари, улар орасида оммавий-сиёсий ишларнинг ночорлиги, ишлаб чиқаришдаги шарт-шароитларнинг ёмон аҳволдалиги, ишлаб чиқариш интизомининг бузилиши, дезертирлик ҳолатлари бўлган. Ҳатто улар орасида ўлим ҳолатлари кўп бўлган. Масалан, Қурол-яроғ халқ комиссарлигининг 71-сонли заводида турли сабабларга кўра 34 нафар ўзбек ишчиси вафот этган. Бу ҳолатга Ўрта Осиёдан ишчиларни бу жойга сафарбар қилиш ишига бефарқ муносабатда бўлиш, она тилида тарғибот ва оммавий ишлар яхши йўлга қўйилмагани, ишлаб чиқариш малакаси ва маданий савияси пастлиги сабаб қилиб кўрсатилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, меҳнат армиясига сафарбар қилиш тўғрисида марказий ҳокимиятнинг жойларга юборилган директиваларида Ўрта Осиёнинг ўзига хос миллий хусусиятларига унчалик эътибор берилмаган. Бу ўринда кичик бир ҳужжат келтирамиз. Андижон округи Пахтабод район ижроия комитети 1943 йил 22 март соат 12 да қишлоқ советларига йўллаган телефонограммасида шундай ёзилган: «**Район ижроия комитети томонидан таклиф қилинадурким, сизнинг қишлоқ советинингиздан ҳарбий заводга одамлар талаб қилинади. Эрлар 16 ёшдан 50 ёшгача, аёллар эса 16 ёшдан 45 ёшгача, аёлларнинг битта 8 ёшдан юқори ёшдаги боласи бўлса ҳам бори-**

¹ ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933 – 1945. – М.: РОСС-ПЭН, 2009. – С.776 – 778; Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 17, оп. 116, д. 138, л. 11.

ши мумкин. Юборилаётган одамлар эвакуация қилинган граждандардан ёки ҳар хил колхозчилардан бўлиши керак. Тўғри маълумотлар олиши учун район ижроия комитети кадрлар бўлимидан сўраш мумкин. Одамлар 23 март куни соат 7 да поезд билан кетадилар».¹ Бу каби ҳужжатлар Ўзбекистоннинг бошқа архивларида ҳам мавжуд. Масалани кенгроқ ёритиш учун тадқиқотчилар вилоят, туман, шаҳар архивлари ҳужжатлари билан яхшилаб танишишлари керак. Шунингдек, ўша вақтда Ўзбекистонда мавжуд областлар ҳарбий комиссарлиги архивларидаги материалларни ҳам синчиклаб ўрганмоқлари лозим.

Удмуртия АССР партия комитети 1943 йил ёзидан Ижевск ва Воткин шаҳар партия комитетларидан ўзбек, тожик, туркман меҳнат армиячилари билан ишлашни тубдан яхшилашни талаб этган. Завод раҳбарияти, партия ташкилоти, корхона вакиллари ташкилотлари Ўрта Осиёдан келган меҳнат армиячиларини қабул қилишга совуққонлик билан қараган, улар орасида она тилида тарғибот ишлари олиб боришга эътибор берилмаган, ишлаб чиқариш малакасини, маданий савиясини кўтаришга аҳамият берилмаган.

1943 йил ёзи бошларидан Ижевск ва Воткин шаҳар партия комитетларидан юқоридаги салбий ҳолатларга барҳам бериш, ўзбек, тожик, туркманлар билан олиб бориладиган ишларни кескин яхшилашга эътибор қаратишга чақирган. 1943 йил 9 июнда Ижевск шаҳар партия комитети «71-сонли завод ва 51-трестдаги ўзбек ишчиларининг ишлаб чиқариш малакаси ва маданий-маиший таъминоти тўғрисида»ги масалани кўриб чиққан. 71-сонли завод партия комитети секретари Савельевдан, 51-трест партия бюроси инспектори Зубковдан ўзбек ишчиларининг ишлаб чиқариш малакасини оширишга, уларга сиёсий, маданий, маиший хизмат кўрсатишни яхшилашга эътибор бериш талаб қилинган.

¹ Андижон вилояти Избоскан тумани давлат архиви, 48-фонд, 1-рўйхат, 243-варақ.

Тез орада ҳолат нормаллаштирилган. 1943 йил сентябрь ойи бошида Ижевск шаҳар партия комитети бюросининг 1943 йил 9 июндаги қарорида белгиланган тадбир чоралар қандай амалга оширилаётганлигини кўриб чиққан. 14 сентябрда эса Воткин шаҳар партия комитети бюроси ўзбек ишчилари орасида олиб борилаётган ишлар масаласини алоҳида кўриб чиққан. Натижада Ўрта Осиёдан келган ишчиларнинг аҳволи ҳар томонлама яхшиланган.

Қурол-яроғ халқ комиссарлигининг 71-сонли металлургия заводида 329 нафар ўзбек ишчи ишлаган бўлиб, 187 нафари юк ташувчи ва бошқа ёрдамчи ишларда, 142 нафари бошқа касбларда ишлаганлар, завалкачилар (металл эритиш печига руда тўлдирувчилар) 15 киши, руда сараловчилар 12 киши, обрубкачилар (қуйилган металнинг ортиқча қисмларини олиб ташловчилар) 20 киши, металл кесувчилар 4 киши, ўт ёқувчилар 5 киши, машинистлар 4 киши, металл қуювчилар 17 киши бўлган ва ҳ.к. Бу ишчиларни касб таълимига жалб қилиш уларнинг ҳар бирини алоҳида равишда малакали мутахассисларга бириктириш орқали амалга оширилган. Уларнинг деярли барчаси меҳнат нормаларини бажарган, 155 нафари стахановчи даражасига етган. 87-цехда 10 та ўзбек ишчи меҳнат нормасини 180% гача бажариб оёйига 1300 рублгача маош олган. 14-цехда 16 ўзбек янги касбларни ўзлаштирган, уларнинг барчаси меҳнат нормаларини бажарган, 5 нафари эса нормани 250% бажарган, натижада 1100 – 1200 рубль ойлик олганлар. 29-цехда 26 ўзбек ишчисидан 22 нафари меҳнат нормасини бажариб, 1170 рублгача маош олган. 26-цехда 13 ўзбек ишчиси яхши меҳнат қилгани учун мукофотланган.

Завод раҳбарияти ўзбек ишчилари орасида социал мусобақа ўтказиш бўйича ҳам кўплаб ишларни амалга оширган, натижада уларнинг иш сифати яхшиланган.

Ўзбек ишчилар орасида тарғибот ишларини амалга ошириш мақсадида ўзбеклар ва

татарлардан тарғиботчилар гуруҳи тузилиб, 4 та энг яхши тарғиботчи завод дирекцияси томонидан ишлаб чиқаришдан тўла озод қилинган, улар ўзбек ишчиларининг иш жойлари ва ётоқхоналарида оммавий-сиёсий ишларни олиб борганлар. Ётоқхонада ташкил этилган чойхона ишчилар орасида оммавий-тарғибот ишларини олиб бориш бўйича марказ мақомини олган, чойхоначи ўзбек бўлган.

Чойхона тонг-саҳардан кечгача ишлаб турган. Бу ерда ишчилар миллий чой ичишган. Ишчилар ўзбек тилидаги «Қизил Ўзбекистон», рус тилидаги «Правда Востока» газеталарини ўқиб ўз она юртларидаги, фронтларидаги воқеалардан бохабар бўлиб туришган. Ҳар куни чойхонада сиёсий суҳбатлар олиб борилиб, Совет информацион бюросининг маълумотлари ўқиб эшиттирилган. Чойхона деворларига ўзбек тилида шиорлар илинган.

Заводдаги ўзбек ишчилари орасида бутун оммавий-сиёсий ишларга раҳбарлик қилиш партком топшириғига мувофиқ ўзбек коммунисти Боқиев ва Ўзкомпартия Марказий Комитети вакили Абдурасулов томонидан олиб борилган. Абдурасулов сентябрь ойида чойхонада ва ётоқхоналарда ўзбек тилида «Ватан урушининг икки йиллиги», «Ётоқхоналардаги тозалик ва шахсий гигиена тўғрисида» бир неча бор маърузалар ўқиган.

Заводда 15 кишидан иборат ўзбек бадий хаваскорлик жамоаси ташкил этилиб, унинг репертуари яккахон ва жамоавий қўшиқлар, рақслар, бадий ўқишлардан иборат бўлган.

Заводда ўтказилган бадий ижодкорлик кўрик-танловида ўзбек жамоаси катта муваффақиятга эришган. Жамоанинг завод хўжалик фаоллари йиғилишидаги иштироки томошабинлар томонидан яхши кутиб олинган.

Заводда ўзбекларга маданий-маиший хизмат кўрсатиш яхшиланган. Барча ўзбек ишчилари 3 та яхши жиҳозланган баракларга жойлаштирилган, ётоқжой маҳсулотлари ва хўжалик инвентарлари билан таъминланган. Кўрпа ёпинчиқлари ҳар 10 кунда бир марта

янгиланган. Ётоқхонада ҳаммом, кир ювиш хонаси, ошхона ва изоляторли тиббиёт пункти бўлган. Тиббиёт пунктида врачлар кун мобайнида навбатчилик қилишган, битта ўзбек фельдшери бўлган.

Ўзбеклар икки жуфт ички кийим, пахталик костюм, пахталик шим, пойабзал билан таъминланган, улардан айримлари ана шу кийимларининг бир қисмини бозорга олиб чиқиб сотишга мажбур бўлган. Завод раҳбарияти, қийин шароитларга қарамай, ўзбекларни қишки кийим билан таъминлашга ҳаракат қилган.

71-завод партия ташкилотининг ўзбеклар орасидаги фаолияти туфайли уларнинг меҳнат интизоми, унумдорлиги, касб эгаллашга бўлган қизиқиши ортиб борган. Лекин кўп-лаб ўзбек ишчилари орасида ўз ватанига қайтишни истаганлар кўпчиликини ташкил этган.

51-сонли қурилиш трестида 345 нафар ўзбек асосан тупроқ ишлари билан банд бўлган. 13-бригада ишлаб чиқариш режасини доимий равишда ортиғи билан бажарган. Раҳимов раҳбарлигидаги 10 кишидан иборат бригада режани 190 – 200 фоиз бажариб тургани қайд этилган.

Стреховнинг бригадасидаги ўзбек ишчилари режани 145 фоиз бажарганлар. 51-трестнинг завод раҳбарияти 100 нафар ишчини мукофотлаган. Ўзбеклардан Саноқулов, Салимов, Шомуродов, Аъзамов, Холмуродов ибратли меҳнати учун 200 – 250 рублдан мукофот пули билан тақдирланган.

Ўзбек ишчилари яшайдиган ётоқхоналарда сўриларда ётиш тизими (нарная система – ишчиларнинг узун сўрида бирга тунашлари) тугатилиб, алоҳида каравотлар қўйилган, ётоқжой маҳсулотлари билан таъминланган.

Ётоқжой ёпинчиқларини ҳар 10 кунда алмаштириб туришга ҳаракат қилинган. Ҳар бир ишчи 2 жуфтидан ички кийим, пахталик куртка ва шим, ёзда ёзлик махсус кийим олган. Қиш учун иссиқ кийим тайёрлаб қўйилган. Ўзбекларнинг ётоқхонаси қиш мавсуми-

га тайёрланиб, ёқилғининг керакли захираси яратилган ва бино қишга мослаб таъмирланган. Ўзбеклар учун махсус амбулатория ташкил этилган.

51-трест партия бюроси оммавий-тарғибот ишларини амалга ошириш учун 21 нафар ўзбек тарғиботчиларидан иборат гуруҳ ташкил этган, бу гуруҳ Ўзбекистон ВКП(б) МК вакили Эшмуродов бошқарадиган семинарларга тўпланган. Улар ўзбек тилида тарғибот олиб боришган ва газеталар ўқишни (20 та «Қизил Ўзбекистон», 2 та «Правда Востока»га обуна қилинган) ташкил этишган.

Ётоқхонадаги чойхонанинг раҳбари рус тилида ҳам эркин мулоқот қила оладиган ўзбек ишчиси Аҳроров бўлган. Чойхона шинам жиҳозланиб, ўзбек тилида шиорлар илинган, столда ўзбек тилидаги брошюра ва газеталар бўлиб, радио ўрнатилган, деворларга партия ва ҳукумат раҳбарларининг расмлари илинган, бюллетен чоп этилиб, энг зўр ўзбек становчиларининг меҳнат ютуқларини оммалаштиришга хизмат қилувчи фотовитрина ўрнатилган. Бу чойхонада ўзбек ишчилари ишдан ташқари вақтларини чой ичиб суҳбат билан ўтказишган. Аҳроров ҳар куни газеталарни ўқиб бериб, суҳбатлар ташкил этган. Ўзбек ишчиларга чойхонанинг европача тузилиши ёқмаган, улар ўз юртларига хос равишда тўшақда ўтириб чой ичишни хоҳлашган, 51-трестдаги чойхона эса устига оқ мато ёпилган столлар билан жиҳозланган.

51-трестда ишлайдиган ўзбек ишчилар орасидаги ишлаб чиқариш интизоми сезиларли кўтарилиб, меҳнат интизомини бузиш ҳолатлари камайган. Қувонарлиси шундаки, ётоқхонадаги ўзбеклар орасида ўғирлик қилиш ва буюмларни сотиб юбориш ҳоллари кескин камайган.

Қурол-яроқ халқ комиссарлигининг машинасозлик заводида 440 ўзбек ишчиси бўлиб, улардан асосан қурилиш ишларида фойдаланилган. 235- завод раҳбарияти узоқ вақт ишчиларни ишлаб чиқариш таълимига жалб қилиш ва улар орасида оммавий-сиёсий иш-

ларни амалга оширишга эътибор қаратмаган. Бу ҳолат кўпинча меҳнат интизоми бузилишига, маданий-маиший хизмат кўрсатиш сифати ёмонлашишига, меҳнат режаси бажарилмаслигига сабаб бўлган.

ВКП(б) Воткин шаҳар комитети бюроси 1943 йил 14 сентябрдаги қарори билан завод партия комитетидан ўзбек ишчилари орасида ишларни яхшилашни талаб қилган. Натижада ўзбеклар орасида иш ташкил этиш яхшилانган. Ҳар бир бригадага оммавий-сиёсий ишларни амалга ошириш учун коммунист тарғиботчилар (уларнинг бир қисми ўзбеклар) бириктирилган. Тарғиботчилар барча бригадаларни қамраб оладиган суҳбатларни, газета ва китобларни ўқишни, социал мусобақаларни ташкил этган. Ҳар ой социал мусобақалар якуни бўйича ҳисоботлар кўриб чиқилган. Ўзбекларни ишлаб чиқариш таълимига жалб қилиш бўйича айрим ишлар амалга оширилиб, ўзбеклар орасида меҳнат нормаларини бажариш ва ортиғи билан бажариш ҳоллари кўпайган. Масалан, Бегматовнинг бригадасидаги ишчилар меҳнат нормаларини 170% фоизгача бажарган.

Агар 1943 йил ёзида 235-завод ётоқхонасида ишчи ўзбеклар яхши жиҳозланмаган, антисанитария ҳолатида яшаган бўлсалар, ВКП(б) область партия комитети қароридан кейин ишлар сезиларли даражада яхшилانган. Ётоқхона таъмирланиб, қишга тайёрланган, ҳар бир ўзбек ишчиси ишлатилган ёпинчикларни ўз вақтида алмаштириш имкониятига эга бўлган. Ётоқхонада кир ювиш хонаси, сартарошхона, ўзбеклар орасида маданий-сиёсий ишларни олиб бориш учун чойхона ташкил этилган.

235-заводда ишлайдиган ишчи ўзбеклар орасида оммавий-сиёсий ишларни кенг ёйиш учун бу иш билан доимий шуғулланувчи малакали ўзбек ишчининг йўқлиги сабабли малакали тарғиботчи сўралган.

Юқорида кўрсатилган корхоналардан ташқари Ўрта Осиёдан келган ишчилар 38-сонли темир йўл қурилишида (65 киши) ва 28-сон-

ли ҳарбий қурилиш участкаси бошқармасида (148 киши) ҳам бўлган.

71-, 235- заводлардаги, 51-сон трестдаги ўзбеклар ва тожиклар билан ишлаб чиқариш таълими ва оммавий-сиёсий ишлар бироз заифроқ йўлга қўйилган.

38-темирйўл қурилиши трестида Ўрта Осиёдан келган ишчилар темир йўл қурилишида шағал ёйиш билан қурилишнинг турли жабҳаларида тарқоқ ҳолда ишлашган. Уларнинг кичик бир гуруҳи Лынга станциясида яшаган. Бу ердаги ётоқхонада сиёсий-тарбибий ишлар рус тилидаги газеталарни ўзбек тилига таржима қилиб ўқиш билан амалга оширилган. Ўзбек ва тожик ишчилардан ма-лакали тарғиботчилар бўлмаган. Қурилиш бошқармаси берган маълумотларга қараганда, Лынга станциясидаги ўзбек ва тожиклар яшайдиган бараклар таъмирланган ва иссиқ сақлаши учун қайта жиҳозланиб, қизил бурчак ташкил этилган.

28-УВСдаги ўзбек ва тожиклар орасида маданий-сиёсий тадбирлар ташкил этиш ва маиший шароитларини таъминлаш ишлари ёмон аҳволда бўлган. Қурилишдаги ўзбеклар ва тожиклар яшайдиган бараклар лой, ифлос ва ноқулай ҳолатда эканлиги қайд қилинган.

Ҳисобот даврида ҳам икки қаватли сўрисимон ётоқ жойлари қурилиши тугатилмаган, ишчиларнинг ётоқ чойшаблари, 2-отряд ишчиларининг кўпчилигида ёпинчиқ кўрпа бўлмаган. Бошқарма томонидан ўзбеклар ва тожикларга 2 жуфтдан ички кийим, 2 тадан сочиқ, 100 грамдан кўк чой ва бир бўлақдан атирсовун берилган. Лекин маданий-маърифий ишлар қониқарсиз ташкил этилгани боис кўплаб ишчилар берилган маҳсулотларни бозорда сотиб юборишган, шунинг учун уларда ички кийим захиралари бўлмаган.

Бу ердаги ўзбеклар ва тожиклар орасида сиёсий ишлар олиб борилмаган, Қизил Армиянинг сўнгги ҳарбий ютуқларини билмаганлар. 28-УВСда чойхона ташкил этиш борасида фақатгина оғзаки ишлар амалга оширилган, холос.

И.Кутявиннинг эътироф этишича, 28-УВСдаги Ўрта Осиёдан келган ишчиларни зудлик билан жойлаштиришни йўлга қўйиш учун керакли чораларни қўллаш бўйича вазифалар топширилган. Бунда ВКП(б) Ижевск шаҳар партия комитетига даҳли бор топшириқлар берилган.

Тарғибот ва ташвиқот бўлими ВКП(б) МК Тарғибот бошқармасининг телеграммасини олганидан кейин ўзбек, тожик ва туркман ишчилар орасида текшириш ўтказиб, 28-УВСдаги оғир аҳволга алоҳида эътибор қаратган ҳолда юқорида кўрсатилган камчиликларни бартараф қилиш устида иш олиб борилган.

Тарғибот бошқармаси кўрсатмалари орасидан Совет ахборот бюросининг хабарларини ўзбек ва тожик тилларида алоҳида чоп этиш тўғрисидаги талаб малакали кадрлар ва зарур босмахона анжомлари бўлмагани учун бажарилмаган.¹

Иваново области Ковров машинасозлик заводида меҳнат қилаётган ўзбек ва тожик меҳнат армиячиларидан бир гуруҳининг 1944 йил 29 апрелда Тожикистон Республикаси Сталинобод область партия комитетига йўллаган жамоавий аризасида ишчиларининг оғир моддий-турмуш шароитлари ҳақида, 336 киши ишга келгани, оғир меҳнат шароити туфайли улардан 70 киши вафот этгани, қолганларнинг ярми касалхонада ётгани, ишлаётганлари ҳам тез-тез касалга чалинаётгани айtilган. **«Агар бу ерда яшашни давом эттирадиган бўлсак, – деб ёзилган хатда, – кўпчилигимиз ёмон иқлим шароити туфайли вафот этишимиз мумкин. Бу ерда бизнинг шикоятларимизга ҳеч ким эътибор қаратмаяпти.**

Биз сизларга, раҳбарларимизга мурожаат қилар эканмиз, бизнинг аҳволимизни эътиборга олиб имкон борича ишлаш учун Сталинобод областига ўтказишингизни сўраймиз. Биз у ерда фронт ортини

¹ ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933 – 1945. – М.: РОСС-ПЭН, 2009. – С.778 – 783.

муштаҳкамлаб, душманни узил-кесил мағлуб қилиш учун тинимсиз, ҳормай-толмай меҳнат қиламиз.

Аризани имзолаганлар: 1. Қосимов. 2. Камолов. 3. Хомидов. 4. Исроилов. 5. Качоров. 6. Қобилов. 7. Норматов. 8. Қўлдошев. 9. Тошматов. 10. Исматов. 11. Алихонов. 12. Латипов. 13. Комилов. 14. Шомуродов. 15. Ҳошимов. 16. Каримов. 17. Комилов. 18. Ботиров. 19. Давлатов. 20. Содиқов. 21. Шерсалимов. 22. Оллобердиев. 23. Вазиров. 24. Ортиқов. 25. Қораев».¹

Ариза билан танишиб чиққан Тожикистон КП(б) МК секретари Д.З.Протопопов 1944 йил 24 майда Иваново области машинасозлик заводида меҳнат қилаётган тожик ишчиларининг жамоавий аризаси нусхасини ВКП(б) МК секретари Г.М.Маленковга юборган. Г.М.Маленковдан Иваново область партия комитети секретарига ишчи колонияларига сафарбар қилиниб, Иваново области заводларида меҳнат қилаётган тожик ишчиларининг моддий-маиший турмуши аҳволини ўрганишни, барча касаллар, меҳнатга қобилиятсиз тожикларнинг яшаш жойлари – Тожикистонга юборишни сўраган. Г.М.Маленков ВКП(б) Иваново область партия комитети (ўрт. Пальцев)дан бу масала бўйича зарур чораларни кўришни, натижаларини ВКП(б) МК Секретариатига 1944 йил 10 июндан кечикмасдан хабар қилишни топширган.

21 июнда Г.М.Маленков ва Д.З.Протопоповга Иваново область партия комитети секретари Г.Н.Пальцевнинг жавоби юборилган. Унда сафарбарлик бўйича 1943 йил январь ойида 192 киши машинасозлик заводига келгани, 1943 йил 1 январдан 1944 йил 5 июнгача бўлган даврда келганлардан 42 киши ватанига қайтиб кетгани, ўпка яллиғланишидан 21 киши, сил касалидан 3 киши, юрак хасталигидан 3 киши, жароҳатдан 2 киши вафот этгани қайд қилинган. Текшириш вақтида қолган ишчилардан 13 киши бетоблиги аниқланиб,

улардан 5 киши стационар даволанишда эканлиги маълум бўлган.

Ишчиларнинг иш ҳақи муайян касби йўқ ишчилар гуруҳи учун 361 рублдан 542 рублгача, малакали ишчилар гуруҳи учун 477 рублдан 1525 рублгача бўлгани, ишчилар битта ётоқхонада 2 қаватли каравотларда яшаётганлиги, махсус фаррошлар штати мавжудлиги, санитария ҳолати қониқарли эканлиги, ҳаммом кунлари ишчиларнинг устки кийимлари санитар усулда тозаланиши, тожик ишчилари учун ҳар куни уч маҳал овқатланиш ташкил этилгани, уларга темир йўл поликлиникасидан махсус врач бириктирилгани, заводнинг ётоқхона ва қизил бурчагида тизимли равишда оммавий-сиёсий ва тарбиявий ишлар амалга ошириляётгани, 77 нусхадаги газетага обуна бўлингани, махсус кутубхона ташкил этилгани қайд қилинган.

ВКП(б) Марказий Комитети ташкилий-инструкторлик бўлими мудирини ўринбосари В.И.Ратнер 1944 йил 12 августда Г.М.Маленковга ёзган ҳисоботида айтилишича, тожикларнинг бир қисми пойабзал билан таъминланмагани, шу боис Белов томонидан завод бошлиғининг ишчилар таъминоти билан шуғullanувчи ўринбосарига бир ҳафта муддат ичида муҳтожларни пойабзал билан таъминлаш, шаҳар партия комитетининг саноат бўлими мудирини ўринбосарига ҳафтасига камида икки марта тожиклар ётоқхонасига ташриф буюриш ва у ерда нормал ҳаётни таъминлаш учун керакли барча чора-тадбирларни кўриш, шунингдек, тожиклардан ишлаб чиқаришда самарали фойдаланиш ҳамда уларнинг малакасини ошириш вазифаси топширилган.²

1945 йил 3 июлда Д.З.Протопопов ВКП(б) МК секретари Г.М.Маленковга Тожикистондан саноат ишларига сафарбар этилганларнинг барчасини қайтариш тўғрисида мурожаат қилган. Унда уруш даврида Тожикистондан саноатда ишлаш учун маҳаллий миллат колхозчиларидан 49 973 киши са-

¹ Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 17, оп. 117, д. 415, л. 29.

² ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933 – 1945. – М.: РОССПЭН, 2009. – С.819 – 822.

фарбар қилингани, ишчи колониясига чақирилганларнинг аксарияти Урал ва Сибирдаги корхоналарга юборилгани, бу жойларнинг об-ҳавоси улар учун ноқулайлиги, оқибатда уларнинг катта қисми оғир об-ҳаво иқлими-ни кўтара олмасдан касалликка чалингани, сафарбар қилинганлардан республикага 25 000 кишидан ортиқроғи қайтарилгани, Тожикистон колхозларининг ишчи кучига жуда ҳам муҳтожлигини эътиборга олиб республикадан саноат ишига сафарбар қилинганларнинг ҳаммасини озод этиш тўғрисида қарор қабул қилиш сўралган. Мазкур хатга 1945 йил 6 июлда Г.М.Маленков шундай резолюция қўйган: «В.М.Молотов, Л.П.Берия, Н.М.Шверникка юборилсин».¹

Фронтлардаги ўзбек тилидаги газеталарда фронт ва фронтортида халқимизнинг душманга қарши олиб борган матонатли, қаҳрамонона кураши ва меҳнати ёритиб борилган. Бу масала тарихимизда сўнгги вақтларда қисман ўрганилди. Лекин ўзбек тилида «куролсиз аскарлар»нинг фронт ортидаги мислсиз оғир ҳаёти, меҳнат фаолияти, ғалабага қўшган ҳиссаси, уларнинг тақдири, қисмати-ни акс эттирувчи газета чиқмаган. Ўзбекларнинг меҳнат frontiдаги ҳаёти ва жасорати, турмуш тарзи қисман ёритилганини рус тилида чиққан газеталар орқали билишимиз мумкин. Бисотимиздаги ана шу газеталарда эълон қилинган мақола ва хабарлардан айримлари ҳақида фикр юритамиз.

Кемерово область ва шаҳар партия комитетлари органи «Кузбасс» газетаси саҳифаларида вақти-вақти билан Ўрта Осиёдан, жумладан, Ўзбекистондан сафарбар қилинган меҳнат армиячиларининг яшаш аҳволи, меҳнат фаолияти ҳақида мақола, хабарлар бериб турилган. 1943 йил 13 июль сонидида «**Как вы обучаете новых шахтеров?**», яъни «**Сиз янги кончиларга касбни қандай ўргатасиз?**» номли сўровномага тажрибали кончиларнинг жавоблари эълон қилинган. Кеме-

роводаги конларнинг биридаги 18-участкада забойшик (конда қўл меҳнати ёрдамида руда ажратувчи – Р.Ш.) бўлиб хизмат қилувчи Б.Касеновнинг «**Мои ученики-узбеки переполняют нормы**» номли мақоласи чоп этилган. Мақолада Б.Касенов Ўрта Осиёдан келган ишчиларни тажрибали кончи қилиб тарбиялаш қийин бўлиши ҳақидаги гапларни уйдирма деб атайди. Бундай гап-сўзларни кадрлар тайёрлаш билан шуғулланишни истамеган шахслар тўқиб чиқаради деган фикрни таъкидлайди. Янги ишчилар, яъни ўзбек ва қозоқлар мураккаб кончилик касбини анча тез ўзлаштираётганларини айтади. Б.Касеновнинг ёзишича, раҳбарият томонидан унга шогирд қилиб 16 ўзбек меҳнат армиячиси бириктирилган, улар кондаги 5 та қазув жойларига жойлаштирилган. Меҳнат армиячилари 1 ой давомида амалга оширилган машғулотлар натижасида, кўмир қаттиқ бўлишига қарамай, меҳнат нормаларини ошириб бажаришаётганлиги қайд этилган. Муаллиф шогирдлари Мақсудов, Сафарғалиев, Абдулхайиров, Қиличев ва Пошшоев бир сменада 0,8 метр ўрнига 1,2 метр кон қазётганларини таъкидлаган.

Газетанинг шу сонидида 17-участканинг кон қазувчиси В.Калининнинг «**Из восьми новичков ни одного не обучают**» номли мақоласи чоп этилган. Мақолада муаллиф меҳнат армиясига сафарбар қилинган қозоқ «меҳнат армиячилари»ни ҳеч ким касбга ўргатмаётганлиги, улар асосан қазиб олинган рудани конвеерга ташлаш, ёғоч ташиш билан шуғулланишаётгани туфайли уларни дангаса деган тасаввур шаклланишини таъкидлаган. Хулоса сифатида янги ишчиларни касбга ўргатиш учун вақт сарфланиши, бунга эса ойлик тўланмаслиги ёзилган.

Газетанинг 14 август сонидида «**Новички-узбеки стали квалифицированными строителями**» номли кичик бир мақола эълон қилинган. 1943 йил феврилида Ўрта Осиё раёнларидан Кузбассга келганлардан 25 нафар ўзбек монтаж идораси бошлиғи Платонов

¹ ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933 – 1945. – М.: РОСС-ПЭН, 2009. – С.966.

қўл остида қурилишда меҳнат қилишгани, бу ишчилар қурилиш мутахассислиги бўйича иш малакаларини оширганлари, уларнинг кўпчилиги ишлаб чиқариш нормаларини ортиғи билан бажараётгани қайд этилган. Юк кўтарадиган кран такелаж ишларини бажариш бригадасида ўзбеклардан Болтабой Сафоев, Маҳди Отамуродов, Отажон Бобожонов меҳнат қилаётганлиги, улар ишлаб чиқариш нормаларини ўртача ҳисобда 130 фоизга бажараётганлиги, худди шундай ишлаб чиқаришда қозончи бўлиб ишлаётган ўзбеклардан Абдурахмон Вафоев, Дўстбек Эшонов ва Нишонбой Нурматов ҳам самарали меҳнат қилаётгани қайд этилган.

Мақола ёзилган пайтда қурувчилар жамоаси яна 30 кишидан иборат ўзбекларнинг янги гуруҳи билан тўлган, улар ҳам янги мутахассисликни ўзлаштириш учун қизғин меҳнат қилганлар ва яқин орада қурувчилик касбини эгаллашга ваъда берганлар.

«Кузбасс»нинг 1943 йил 17 сентябрдаги сонидан ўрин олган «**Смотры художествен-**

ной самодеятельности» мақоласида Кемерово шаҳридаги фабрика ва заводларнинг бадиий ҳаваскорлик кўриги бўлиб ўтгани, унда 14 ташкилотдан 500 нафар ҳаваскорлар иштирок этгани таъкидланган. Кўрикда Правобережный қурилиш трести 50 кишидан иборат ҳаваскорлар жамоаси кенг мазмундаги мусиқа-вокал дастурини тақдим этган. Левобережный қурилиш трести ўзбек ишчилари бир қатор қизиқарли миллий сахна кўринишларига эга бўлган чиқишлар қилганлиги газета саҳифасида ёритилган. Мақола сўнггида 24 – 26 сентябрь кунлари Киров, Центральный ва Рудничный районларида бадиий ҳаваскорлик тўғараклари кўрик-танловининг район босқичлари бўлиб ўтиши, энг яхши дастурлар 2 ва 3 октябрь кунлари умумшаҳар кўригида намоиш этилиши кўрсатилган.

Газетанинг 1943 йил 26 сентябрь сонида «**Молодые казахи и узбеки осваивают профессии**» мақоласи босилган. Мақолада эндиgina 15 – 16 ёшга тўлган ўзбек ва қозоқ миллатига мансуб ўсмирлар заводга келишгани,

Тожикистонлик меҳнат армиячилари Уралдаги қурилиш объектларида

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚИНИНГ ФАШИЗМ УСТИДАН ҚОЗОНИЛГАН БУЮК ҒАЛАБАГА ҚЎШГАН МУНОСИБ ҲИССАСИ

Ғалаба учун Иркутскда меҳнат қилаётган
ўзбек стахановчилари

Урал заводларидан бирида ўрта осиелик меҳнат
армиячиларининг фаолиятдан кичик бир лавҳа

Челябинскдаги ўрта осиелик «қуролсиз аскарлар»нинг
ўта оғир турмушидан бир кўриниш

Уралдаги ўзбекистонлик меҳнат fronti иштирокчиларини хотирлашга бағишланган тадбир

улар янги шароит ва касбга ўрганишаётгани қайд этилган. Айрим болалар қурилмаларда ишлагани бўйи етмагани учун оёқлари остига ғўла қўйиб ишлаган ва тез орада завод қолоқ ташкилотдан илғор жамоага айланган.

«Кузбасс»нинг 1943 йил 16 октябрь сонида чиққан мухбир Ф.Деминнинг **«Заботится о политическом воспитании рабочих нерусской национальности»** номли мақоласида шахтёрлар ётоқхонасида яшаётган ўзбек ва қозоқлар ҳузурига тарғиботчилар келиб, ўзбек тилида тарғибот-ташвиқот ишларини олиб борганлари қайд этилган. Ўзбек ва қозоқлар ўз тилларида деворий газеталар чиқараётгани, Оржоникидзе, Сталинск, Рудничный район партия комитетлари ўзбек ва қозоқларнинг йиғилишларини ўтказиб, уларда Сталиннинг фармон ва буйруқлари тушунтириляётгани хабар қилинган. Партбюро секретари Афонин қурилишда бўлиб, бу ерда ишлаётган ўзбеклардан иборат отряд учун махсус ётоқхона қурилгани, ошхона ва чойхоналар ишга тушгани, бу чойхоналар бутун оммавий-сиёсий ишлар маркази бўлиб қолгани, қурилишда ишлаётган ўзбек ишчилари учун 280 нусха ўзбек газеталарига обуна бўлинганини таъкидлаб ўтган.

Ўзбекларга иссиқ кийимлар – фуфайкалар, шим, телпак, ботинкалар берилгани, қишда барча ишчилар валинкалар (кигиз этик) билан таъминлангани, Ленинск-Кузнец шаҳар партия комитети инструктори Ҳазратқулов ҳозирги аҳвол, Ватан уруши, Қизил Армиянинг ҳужумга ўтиши ҳақида суҳбатлар ўтказгани, ўзбеклар яшаб турган ётоқхоналарда чойхона, кутубхона, патефон ва радио ишлаб тургани мақолада батафсил ёритилган.

1943 йил 20 октябрдаги сонидида **«Смотр художественной самодеятельности Кемерово»** номли мақола эълон қилинган. Унда

Кемерово шаҳрида бадий хаваскорлик жамоаларининг кўрик-танлови бўлиб ўтгани, унда Левобережный қурилиш трестидаги ўзбек меҳнат армиячиларидан Давронов, Рўзиев, Йўлдошев намоиш этган миллий ашула ва рақслар кўрик дастурини беагани учун уларнинг санъати фахрий ёрлиқлар билан тақдирлангани баён этилган.

Хуллас, 1941 – 1945 йилларда Ўзбекистондан мажбурий меҳнат армиясига олинган, ўша давр ибораси билан айтганда, «қуролсиз аскарлар» ва уларнинг қаҳрамонона, лекин фожиали ҳаёти, тақдири, буюк ғалабага қўшган ҳиссаси Ўзбекистон тарихидан ҳозиргача муносиб ўрин олганича йўқ. СССР Халқ Комиссарлари Советининг 1941 йил 23 июндаги қарори билан меҳнат армиячиларининг фаолияти ҳаракатдаги қўшинларда хизмат қилаётган ҳарбийлар билан тенглаштирилган. Ўрта Осиё ва Қозоғистондан мамлакатнинг Урал, Жанубий Урал, Бошқирдистон, Челябинск, Москва, Кемерово, Удмуртия ва бошқа ҳудудларига, шунингдек, Ўзбекистоннинг ўзига ҳам кўплаб кишилар меҳнат фронтга сафарбар қилинган. Улар мислсиз оғир шароитларда, очлик, қаҳратон совуқда фронт талабини қондириш, душман устидан ғалаба қозониш учун қурол-аслаҳа, ўқ-дори, кийим-кечак ва бошқа маҳсулотларни тайёрлашда улкан қаҳрамонлик ва жасорат намуналарини кўрсатганлар. Уларнинг катта қисми меҳнат frontiда ҳалок бўлган. Шу мавзуни кенг ва атрофлича ёритиш орқали Ўзбекистон халқининг буюк ғалабага қўшган ҳиссасини янада яққолроқ кўрсатиш мумкин бўлади. Ушбу масалани ўрганиш учун Москва, Санкт-Петербург, Челябинск, Урал, Удмуртия, Кемерово, Бошқирдистонга илмий сафарларни ташкил этиш керак.

давоми бор...

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ АҲОЛИСИ ТУРМУШ ТАРЗИ ВА МАДАНИЯТИДА СУВ БИЛАН БОҒЛИҚ ҚАРАШЛАР¹

А.АШИРОВ, т.ф.д., проф.

Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих институти

Кишилиқ жамияти тарихида сув энг зарур эҳтиёж манбаи сифатида қадрланиб келган. Сув ердаги энг оддий ва дастлабки суюқлик бўлиш билан бирга барча тирик организмлар, мавжудотлар ва инсонлар учун энг муҳим ҳаётий унсур ҳисобланади. Ҳақиқатан ҳам, сув табиат ва инсон мавжудлиги ҳамда тирикликни белгиловчи мўъжиза, беқиёс неъматдир.

Фарғона водийси аҳолиси орасида ҳам сув нафақат башарият, флора ва фаунанинг ташналигини қондириш воситаси, балки тириклик, ҳаёт давомийлиги, покланиш ва билиб-билмай қилинган гуноҳларни ювиш воситаси сифатида эъзозланади. Шу боис ҳам сув мавжуд қонунлар ва жамоатчилик муносабатларида индивидуаллик ва шахсий худбинликдан кўра юқориқоқ мавқега эга бўлган. Айнан сув орқали «инсон – ер – сув» шаклидаги ахлоқий меъёрлар ва одатларга амал қилинади.² Мазкур тартиблар кўп ҳолларда ёзилмаган қоидалар («одат ҳуқуқи»), табу ва айрим маросимий чекловлар кўринишида бўлади. Буларнинг бари оила даврасида катта ёшда-

ги кишилар томонидан болаларга гўдаклигидан бошлаб ўргатилади, уқтирилади, агарда ёшлар, болалар хато қилиб қўйишса, уларга тушунтирилади, зарур бўлса, танбеҳ-дакки берилади.

Қатор этнографик адабиётларда қайд қилинганидек, Шарқ халқлари, хусусан, Фарғона водийсида ҳам жамоага, айниқса, ёши улуг инсонларга алоҳида иззат-ҳурмат, меҳр-мурувват, хайр-саховат кўрсатилиб, улар доимо қадрланиб келади. Хусусан, оилада бир ишни бошлашдан олдин хонадон эгаси «Кенгашли тўй тарқамас» тамойилига амал қилиб маҳалла оқсоқоли ҳамда қариндошлардан албатта маслаҳат олади, машварат қилади. Миллий таом истеъмол қилиш этикетига кўра, овқатланиш олдидан ва таом еб бўлингач албатта қўллар сув билан ювилади. Овқат тановул қилишни дастурхон атрофида ўтирганларининг энг каттаси бошлаб беради, ундан кейингина ёшига қараб бошқалар таомга қўл узатади. Лекин биргина ҳолатда, яъни сув ичишни ёши улуг кишилар эмас, айнан ёшлар бошлаб берадилар. Бу одат хусусида халқ мақоли ҳам мавжуд бўлиб, «Ош каттадан, сув кичикдан»³ дейдилар.

¹ Мазкур мақола Германиянинг «Volkswagen» фонди «Сирдарё ҳавзаси аҳолисининг ижтимоий ва экологик маданияти тарихи» номли гранти доирасида нашрга тайёрланди.

² Духовный В. А., Юп. Л. Г. де Шуттер. Вода в Центральной Азии. – Алма-Ата, 2018. – С.21.

³ O'zbek xalq maqollari... – B.81.

Бу ўринда бир савол туғилади, нима учун сув ичиш айнан катталардан эмас, кичиклардан бошланади? Чунки ташналик инсон учун мушкул синовдир. Одам таом емасдан маълум муддат чидаши мумкин, лекин танасининг асосий қисмини сув ташкил этганлиги сабабли ташналикка узоқ вақт чидай олмайди. Айниқса, ёш бола чанқаса жуда қийналади, ташналик қанча давом этса, унинг мурғак вужудига шунча зиён бўлиши мумкин. Шу сабабли бу нақлга риоя этилишида ёшларга бўлган меҳрибонлик, насл давомийлигига бўлган алоҳида диққат-этибор ва меҳр-муҳаббатни кўришимиз мумкин.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, водийликлар оилада ёхуд маълум бир даврада, дастурхон атрофида ўтиришганда таомдан аввал ва кейин барча ўзбеклар сингари дуойи фотиҳа қиладилар. Одатда, кишилар дастурхон атрофида тўпланар экан, дастлаб Аллоҳга шукроналар айтадилар. Шунингдек, таомдан сўнг ёши катта кишилардан бири дуо қилади. Этиборли жиҳати ҳам шундаки, дуолар хилма-хил бўлади. Улардан бирини келтириб ўтсак: «Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм. Ширин новвот, манзил обод, пайғамбар, худога саловат. Хўп берсин, қўл берсин. Кенг феъл, кетмас давлат бергин. Дўстга зор, душманга хор, номардга муҳтож қилмагин. Ўт балоси, сув балоси, ноҳақ тухматдан ўзинг асрагин. Омин, Аллоҳу Акбар!» Шу биргина дуодан ҳам кўриш мумкинки, одамлар сувни нафақат ижобий деб билганлар, балки Аллоҳдан у келтирадиган фалокатлардан сақлашни илтижо қилиб сўраганлар. Хуллас, сув маҳаллий аҳоли тафаккурида дуал вазифани бажарган бўлиб, сувдан азизроқ, покроқ, мўътабарроқ, айни вақтда, ундан ваҳималироқ, даҳшатлироқ ва қўрқинчлироқ куч-қудрат йўқлигини аждодларимиз қадим замонлардаёқ теран англаб етган эдилар.

Оила даврасида кўпроқ бува ва бувилар томонидан набиралар ёки ота-оналар тарафидан зурриётларига уч-тўрт ёшидан бошлаб сув ҳаёт давомийлиги, яъни тириклик асоси эканлиги туфайли сув ва сув ҳавзалари

ҳисобланган ариқлар, каналлар, дарёлар тозаллиги ҳақида қайғуриш инсоннинг муқаддас бурчи саналиши тарбиянинг турли воситалари асосида сингдириб борилган. Хусусан, сувни исроф қилмаслик, уни булғамаслик, сувга асло тупурмаслик ва пешоб қилмаслик, сувга нопок ҳамда ифлос нарсаларни ташламаслик уқтирилиб, бундай ярамас, бемаъни қилиқларни қилиш ниҳоятда оғир гуноҳ эканлиги миллий ва диний қарашлар асосида ўргатилган.¹

Шунингдек, оқар сувга мағзава ва турлитуман чиқиндилар ташлаш энг оғир гуноҳлардан бири ҳисобланган. Бундай ёмон ишларни билиб-билмай қилиб қўйган кимсалар кенг жамоатчилик томонидан доимий равишда қораланган. Жамиятнинг юраги – оила даврасида кексалар «сувдек сероб бўлгин», «умрингнинг ўтаётганини билмоқчи бўлсанг, сувга қара», «умринг сувдек узун бўлсин», «ўт балоси, сув балосидан Яратганнинг ўзи асрасин» деб дуолар қилишади. Шунингдек, эр-хотин ўртасидаги муносабатларда ўзаро вафодорлик оиланинг устуни ҳисобланиши сувга боғланиб, «Сувсиз ҳаёт бўлмас, вафосиз – оила» дейилади.

Оилада ҳар бир инсоннинг янги куни сув билан юзлашишдан бошланади. Ота-оналар фарзандларига ҳар куни эрта тонгда уйғонган заҳоти юз-қўлини сув билан ювиш, ювинмагунча бирон киши билан саломлашмаслик, кўришмаслик, ҳеч кимга қарамаслик ва ҳеч қандай юмушни бажармаслик лозимлигини уқтириб борадилар. Айнан юз-қўл ювиб поклангандан сўнг оила аъзолари бир-бирига салом беришади.

«Тирик» ва «ўлик» сув. XX асрнинг 80-йилларигача водийнинг кўплаб ҳудудларида ичимлик суви сифатида ирмоқлари юксак тоғлар бағридан бошланадиган дарё, канал ва ариқлардан шарқираб келадиган сувдан унумли равишда фойдаланилган. Бундай сувлар халқ орасида, одатда, «оқ сув» деб аталган. Айнан «оқ сув»дан тўйимли таомлар

¹ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Фарғона тумани Каптархона қишлоғи. 2016 йил.

тайёрлаш ва ташналикни қондирувчи, дардга даво ичимлик – «оқ чой» дамлашда кенг фойдаланилган.

Этиборли томони шундаки, буюк аждодларимиз асрлар давомида орттирган тажриба нафақат кундалик турмуш тарзи ва маданиятда, балки адабиёт ва халқ оғзаки ижодида ҳам ўз аксини топган. Жумладан, ўзбеклар орасида оқар сув тирик ва ширин сув эканлиги ҳамда «қора сув»нинг инсончанқоғини унчалик қондира олмаслиги ҳақида «Оқар сувнинг ҳароми йўқ», «Тотли сув тошдан чиқар, яхши ақл – бошдан», «Оқар сувнинг ўз жилғаси ва ариғи бор», «Қора сув чанқоқни қондирмас, бахтли киши қўноқ қўндирмас» деган ибратли, огоҳликка даъват этувчи мақоллар кенг тарқалган.¹

Агар халқ оғзаки ижоди дурдоналарига назар ташланса, тириклик суви тип-тиниқ оқар дарё бўлса, ўлик сув тўхтаб қолган, кўлмак сувдир. Шу жиҳатдан олганда, машҳур француз антропологи К.Леви-Строснинг фикр-мулоҳазалари ҳам қизиқарли. Унинг ёзишича, бир-бирига қарама-қарши сувлар бўлган. Оқар сув (тинч сув, ҳаёт суви) ва оддий сув тушунчаларини бир-бирига қиёслаган пайтда ҳар доим оқар сув устун чиқади. Рухлар билан алоқадор бўлганлиги туфайли ҳам оқар сув даҳшатли ҳисобланади, тинч ёки тўхтаб қолган сув эса барқарор характерга эга.²

Инсон туриб қолган сувда чинакам ҳаёт асарини кўрмаган, аксинча, оқар сув одамга жўшқин ҳаёт рамзи бўлиб туюлган. Шу сабабли халқ эртакларида ўлик сув доим оқмас манбалар – ҳовуз ёки кўлмакда тасвирланади.³

Одатда, «қора сув» деган тушунча ўзбек тилида географик атама сифатида қуйидаги маъноларда қўлланади:

1. «Қора сув» – тоғлар этакларида, водийларда ерости сувларидан тўйинадиган сой ва даралардан олинadиган сув.

2. Ташлама ва зовур сувлари.

Хуллас, «қора сув» термини ранг маъносидаги «қора» сўздан эмас, ер маъносидаги «қора» сўздан олинган, яъни «ер суви» деган маъно-мазмунни англатади.⁴ Шунингдек, сув ҳам турли жинсларга бўлинган. Масалан, «оқ сув» эркак сув, «қора сув» эса аёл сув ҳисобланган.⁵ Этнограф И.Муҳиддиновнинг ёзишича, сув эркак ва аёлга ажратилган бўлиб, «эркак сув» оққан ариқ бўйларидаги ям-яшил ўт-ўланлар зич ва баланд бўлади, «аёл сув» оққан ариқлар бўйлари эса ўт-ўланларсиз бўлади ёки гиёҳлар жуда кам ўсади. Аҳоли наздидаги бундай бўлиниш қадимги аграр культлар, яна ҳам аниқроғи, ҳосилдорлик рамзи билан боғлиқ бўлган.⁶

Фарғона водийси аҳолиси наздида, нафақат ҳаётбахш ичимлик суви, балки деҳқончиликда фойдаланиладиган сув ҳам икки турга бўлинади. Кўп йиллик ҳаётий, касбий тажрибага эга деҳқонлар ўз эккан-тикканларини суғориш ишларида асосан «оқ сув», яъни тоғлардан бошланиб, дарё, канал ва ариқлар орқали оқиб келадиган фойдали элементларга яхши тўйинган сувдан фойдаланган. Сирдарёдан бўтана лойқа сув оқиши туфайли тупроқ учун ниҳоятда фойдали табиий ўғитлар аралашмаси ҳам оқиб келган. Бу кимёвий таркиби ўғитли сув тупроқ унумдорлигини оширишга ижобий таъсир қилади. Лойқалардаги ўсимликларга фойдали бўлган оҳак, магний, калий, натрий ва фосфор сингари кимёвий моддалар унсурлари ерларнинг шўрланиб кетишига йўл қўймайди. Уста деҳқонлар бундай сувни «пишган сув» деб атайдилар. Ўз навбатида, ер остидан чиқиб келадиган сув «зах сув» деб юритилади. Чустлик кўп йиллик тажрибага эга деҳқон Муротали ота Шералиевнинг таъкидлашича, айнан «пишган сув» фойдали минералларга бой бўлар экан. Шу боис экинлар асосан оқар

⁴ Улуқов Н.М. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Б.64.

⁵ Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука, 1992. – С.28.

⁶ Муҳиддинов И. Земледелие памирских таджиков Вахана и Ишкашима в XIX – начале XX в. (историко-этнографический очерк). – Москва, 1975 – С.101.

¹ O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005. – B.21, 67, 86.

² Леви-Стросс. Структурная антропология. – Москва: Эксмо-пресс, 2001. – С.172.

³ Гузалов Ф. Сувнинг ҳаётбахш сеҳри // Ёшлик. 1990. №1. – Б.75.

сув билан суғорилса, уларнинг ҳосилдорлиги ҳам юқори, мўл-кўл бўлар экан.¹

Одамлар туриб қолган сувда ҳаёт асарини кўрмаган, аксинча, оқар сув қайноқ ҳаёт тим-соли бўлиб келган. Шу сабабли оқмас сув ман-балари сифатида ҳовуз ёки кўлмаклар тилга олинган. Кўлмак суви макруҳ ҳисобланиб, уни ҳатто уй ҳайвонларига бериш ва уларни шу сув билан чўмилтириш тақиқланган. Чунки кўлмак сув ёвуз руҳлар макони бўлиб, уй ҳайвонларига зиён-заҳмат етказар экан.² Табибларнинг айтишича, нафақат ичиш, балки ювиниб олиш учун ҳам тирик сув дурустроқ. Чунончи, ёзнинг чилласида томир кенгайиши туфайли бўшашиб, жазирамада лоҳасланган одам ҳовузда ёки ёпиқ сув ҳавзаларида эмас, фақат оқар сувда чўмилгудек бўлса, тетиклашиб, дарҳол ўзига келиб қолади.³

Сухбатларимизда маҳаллий аҳолининг айтишича, инсон оғир руҳий ҳолатга тушиб қолса, жилдираб оқаётган сувга қараб ғам-ғуссани енгиллатиши мумкин.⁴ Улар уйқусида босинқираб, ёмон туш кўрган киши сув бўйига бориши ёки уч дона буғдой донини олиб, унга тушини айтган ҳолда дала тарафга сочиб юриши керак деб ҳисоблашади. Халқимизнинг «Тушингни сувга айт» деган нақлида ҳам шу каби маъно мўжассам.

Фарғона водийсида кишиларнинг тушда сув кўриши ёруғликка таъбир қилинади. Нима учун туш сувга айтилади? Бунинг қандай хосияти ва рамзий аломати мавжуд? Бошқа нарсага туш айтса нима бўлади?

Фольклоршунос олим А.Мусақуловнинг қайд қилишича, тарихан туш анимистик тасаввурлар билан боғлиқ бўлганлиги учун тушни сувга айтиш хосиятли ҳисобланган.⁵ Сувга қараб ирим қилиш, унга бирор нарса ташлаб

фол очиш дунёда кенг тарқалган инончлардандир. Масалан, хитой қизлари сувга атайлабдан ташлаган гуллари жуфт-жуфт бўлиб оқса, ўзи ёқтирган йигит билан келажакда турмуш қуришларига астойдил ишонганлар.⁶

Тушни сувга айтишнинг боиси, сув (айниқса, оқар сув) ёнида унга қараб ўтирган инсоннинг барча салбий энергияси у билан бирга оқиб кетаркан. Шу сабаб ёмон туш кўрган одамнинг тушидаги барча бало-қазолар сув билан оқиб кетади деб ҳисоблашган.

Марказий Осиёнинг бошқа ҳудудларида бўлгани сингари, водийда ҳам ҳар бир хонадондан эркаклар маҳалла ва қишлоқда ўтказиладиган жамоавий юмушлар ҳамда тадбирларда албатта қатнашишади. Айнан шу боис эрта баҳорда обирахмат келтирадиган ариқлар, каналлар ва зовурларни ҳашар йўли билан тозалашда ҳар бир хонадондан битта эркак иштирок этиши шарт бўлган. Маҳаллий аҳоли орасида янги канал ва ариқ қозишда қатнашиш энг савобли ишлардан бири саналади. Шунингдек, Ўзбекистоннинг барча туманларида кўкламги ариқ қозиш пайти биринчи сув келган пайтида одамлар бир-бирларини сувга пишиб оладилар. Бунақа сувга пишиш одати қурғоқчилик пайтидаги «Суст хотин» маросимида ҳам ўта кенг қўлланилади. Таниқли фольклоршунос олим Асқар Мусақуловнинг ёзишича, улар сув, аниқроғи, унинг илоҳасига қурбонликлар беришнинг трансформация (ўзгариш)га учраган бир кўриниши бўлиб, шу йил бутун элимиз сувдай сероб бўлсин деган ният, мақсадга қаратилган, сувнинг беҳад таъсирчан ва қудратли магик кучига ишонганлар.⁷

Ўзбекларда бирон-бир яхши ният билан дуо қилинган чоғда кексалар: «Сувдек сероб бўлгин», – дейишади. Шу ўринда сувнинг одамлар тасаввурида битмас-туганмас бойлик деб ҳисобланганлиги, бошқа тарафдан, унинг серпуштлик рамзи сифатида эъзозланганлигини англашимиз мумкин.

¹ Дала ёзувлари. Наманган вилояти Чуст тумани Дамобод қишлоғи. 2018 йил.

² Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Данғара тумани Тумор қишлоғи. 2018 йил.

³ Исомиддинов З. Сув нафақат тириклик манбаи, балки ҳаётнинг энг улуғ мўъжизасидир // Хуррият. 2018 йил 28 март.

⁴ Дала ёзувлари. Наманган вилояти Тўрақўрғон тумани Шаҳанд қишлоғи. 2018 йил.

⁵ Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент: Фан, 2010. – Б.204.

⁶ Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии: Годовой цикл. – Москва: Наука, 1989. – С.34.

⁷ Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси... – Б.197.

Сув билан боғлиқ тарбия. Водий аҳолиси орасида болаларга авваллари доимий равишда сувнинг кундалик ҳаётимиздаги бебаҳо ўрни ва унинг ташналикни қондириш воситаси, ҳаётнинг асл манбаи сифатида беқиёс неъмат эканлиги таъкидланиб, унинг ҳар бир томчиси қадрланиши зарурлиги бетиним ўргатиб борилган. Айниқса, кундалик турмуш тарзида сувни беҳад эъозлаш, беҳуда сарфланишига йўл қўймаслик кераклиги уқтириб келинган. Шунингдек, болаларга оқар ва оқмас сувга туфлаш, унга ёзилиш, чиқинди ташлаб ифлослантириш катта гуноҳ бўлади деб насиҳат қилинган.

Айниқса, меҳмон келган пайтда дастурхон атрофида ўтирганлар қўл ювиши учун сув қуйиш одати ўзига хос. Аксарият ҳолларда бу юмуш ёш болаларга буюрилади. Қўлини юваётган кишилар ҳам сув қуяётган болага «Умринг сувдай узун бўлсин», «Бахтли бўл», «Умрингга барака берсин», «Ниятларинг амалга ошсин», «Аллоҳ умрингни сувдек сероб ва узун қилсин» деган тилакларни билдирадilar. Таомдан аввалги сув илиқ ҳолатда қўлга қуйилса, зиёфатдан кейингиси қўлдаги мой юқини кеткизар даражада иссиқроқ тайёрланган бўлади. Сув меҳмон қўлига узиб-узиб қуйилади. Биринчи навбатда, ўнг томондан ўтирган меҳмонлардан бошлаб сув қуйилади, таомдан кейин эса сув қуйиш чап томондан бошланади.¹ Ҳозирги кунда ҳам водийда меҳмон келган пайтларда уйнинг ҳовлисида улар қўлига эҳтиром билан сув қуйиб, сўнгра уй ичига, меҳмонхона сари таклиф этилади.

Анъанага кўра, меҳмон қўлига сув қуяётган киши узиб-узиб уч марта қуйиши, шундан

кейингина унга сочиқ тутиши керак бўлган. Ўз навбатида, қўлни ювган киши қўлининг бармоқларини силкитмаган ҳолда сочиқ билан артиши жоиз. Қўл ювилганда уни силкитиб чор-атрофга сув сачратилса, ўша киши ва оиласидан қут-барака кетади дейилади. Агарда қўлни силкитиб қолган сув ерга тушириладиган бўлса, шайтонлар кўпаяди деб ҳисобланади.

Баъзи бир кишиларнинг янги уй қуриладиган ерга сув тўла косани туни бўйи қўйиб қўйиш одати ҳам бўлган. Агар сув айнамай яхши турса, бу жой уй солишга муносиб деб топилар, агар сув бузилгудек бўлса, бу ер аввалдан ўзи хосиятсиз экан деб қурилишга бошқа жой танланарди.

Юқоридаги маълумотлардан шундай хулосага келиш мумкинки, айрим табиат унсурлари сингари сув ҳам беҳад муқаддас ҳисобланган. Сув бир вақтнинг ўзида инсонлар чанқоғини қондирувчи ҳамда уларни покловчи, дардига дармон бўлувчи восита ва зиёфасини бажарган. Сув билан боғлиқ турли мифологик қарашлар ҳам қадим аجدодлардан кейинги авлодларга анъана тарзида ўтиб келган. Лекин сувни асраб-авайлаш ва унинг илоҳий аҳамияти билан боғлиқ айрим қарашлар деярли унутилиб кетди. Шу сабабли ҳозирда сув билан бевосита боғлиқ билим, қарашларни мужассамлаштирган минтақавий маданиятларни турли илм-фанлар (тарих, маданиятшунослик, этнология, экология, фольклоршунослик) нуқтаи назаридан илмий асосда ўрганиш ва ижобийларини аҳоли, хусусан, ёшлар онги ва қалбига сингдириш экологик маданиятнинг шаклланиши ва унинг янада мустаҳкамланишига асос бўлади.

¹ Худди шундай одат бошқа туркий халқлар, хусусан, қирғизларда ҳам мавжуд. Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Сувнинг сўроғи. – Бишкек: Айгине маданий-тадқиқот маркази, 2017. – Б.7.

ФАРҒОНА-АХСИКАТ

ШАҲРИ ТАРИХИ ВА У БИЛАН БОҒЛИҚ МУАММОЛАР ҲАҚИДА

А.АНОРБОВЕВ, тарих фанлари доктори

Кейинги йилларда Ўзбекистон Республикаси Президенти ва ҳукумати фанга катта эътибор бериб, унинг ривожланиши тўғрисида бир неча қарорлар қабул қилди. Натижада илмий тадқиқотлар олиб бориш учун босқичма-босқич зарур шарт-шароитлар яратилмоқда. Бунга жавобан олиб борилаётган тадқиқотлар ҳам кенг қамровли, жаҳон стандартлари даражасида бўлиши талаб этилмоқда. Айниқса, фундаментал тадқиқотлар туфайли қўлга киритилган илмий янгиликлар хорижий давлатларда ва Ўзбекистонда нашр қилинаётган нуфузли илмий журналларда эълон қилиниб, мутахассис олимларнинг муҳокамасидан ўтиши кераклиги тавсия қилинмоқда. Бу борада халқимизнинг узок ўтмиш тарихи ҳақида олиб борилаётган тадқиқотлар алоҳида эътиборга лойиқ. Чунки тарихимизнинг асосий қисми ёзма манбаларсиз даврга тўғри келади. Ёзма манбалар мавжуд илк ва ривожланган ўрта асрлар даври тарихини яратиш учун ҳам моддий маданият қолдиқларини ўрганиш зарур. Сабаби шундаки, ёзма манбалар, асосан, сиёсий воқеликлар тўғрисида бўлиб, уларни ҳам махсус қиёсий илмий таҳлил қилиш зарур. Ижтимоий-иқтисодий ҳаётни эса археологик тадқиқотларсиз тиклаш мумкин эмас.

Замонавий археологияни геология, география, геодезия, геохимё, тупроқшунослик, биология ва геофизика каби табиий фанларсиз тасаввур қилиш қийин. Шунинг учун мутахассис археолог қазилмалар вақтида оддий

план олишдан тортиб то лазерли теодолитдан фойдаланишни, тупроқлар ва минералларнинг тарқалиш географиясини ва уларнинг хусусиятларини ҳам билиши зарур. Археологик ёдгорликда қазилмалар олиб бораётган мутахассис археолог қўлга киритилган материалларни аввал юқорида тилга олинган табиий фанлар ёрдамида ўрганиб, маълум бир тизимга туширади ва илмий муомалага олиб киради. Шундан кейингина археологик манба ёзма манбалар билан қиёсий таҳлил этилиб, у ёки бу муаммо юзасидан илмий хулоса қилинади. Шунинг учун ҳам маданий мерос ёдгорликларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунга мувофиқ археологик ёдгорликда қазилмалар олиб бориш ҳуқуқи юқори малакали мутахассис (фан номзоди ёки PhD дипломи бор) археологга берилади.

АРХЕОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР

2000 йилларгача қадимги Фарғонанинг пойтахти, унинг жойлашган ўрни, тарихий топографияси ҳақида илмий асосланган аниқ бир фикр йўқ эди. Фарғонанинг антик, илк ва ривожланган ўрта асрлар даври тарихи хронологияси эса яқин йилларгача ишланмаганди. Археологик топилмалар яқин йилларгача камида 200 йил доирасида даврлаштирилган.

1979 йилнинг куз ойларида махсус ташкил қилинган Ахсикент комплекс экспедицияси 2000 йилларнинг бошларигача Ахсикентда

(Эски Ахси) кенг қўламли археологик тадқиқотлар олиб бориб, юқорида тилга олинган Фарғона археологиясидаги муаммоларни ҳал қилиш учун зарур археологик материалларни қўлга киритди.¹ Бу материаллар мавжуд илмий қарашлар ва ёзма манбалар билан қиёсий таҳлил қилиниб, Фарғонанинг қадимги ва ўрта асрлар тарихи бўйича янги илмий хулосалар қилинди. Ахсикент экспедицияси ходимлари Москва, Санкт-Петербург ва дунёнинг ривожланган давлатлари: Буюк Британия, Германия, Италия, Франция, Япония, Жанубий Кореяда бўлиб ўтган халқаро конференцияларда қатнашиб, ушбу янгиликларни кенг илмий жамоатчилик муҳокамасидан ўтказдилар. Натижада 3 та номзодлик диссертацияси ёқланди², 150 дан зиёд илмий мақолалар эълон қилинди. Ундан 30 га яқини хорижий давлатларнинг нуфузли журнал ва тўпламларида нашр қилинди.³ Шулар асосида 2013 йили Ахсикент ва Фарғона водийсининг қадимги тарихига бағишланган фундаментал монография нашр этилди.⁴

Натижада Фарғона археологиясида муаммо бўлиб келаётган даврлаштириш, хитой манбаларида тилга олинган шаҳарлар ва Фарғона давлатининг бош пойтахти локализацияси билан боғлиқ муаммоларга аниқлик киритилди. Илк маротаба милоддан аввалги III – милодий XIII асрнинг бошларигача бўлган даврга мансуб осори атиқалар ти-

пологияси ва хронологияси ишлаб чиқилди ҳамда уларнинг бир ярим минг йиллик эволюцияси кузатилди. Жумладан, бундан 2100 йил аввал хитой манбаларида, илк араб манбаларида тилга олинган Фарғона давлатининг бош пойтахти Эски Ахси (Ахсикент) ёдгорлиги ўрнида бўлганлиги маълум бўлди. Фарғона давлатининг ўзи эса бир неча мустақил давлатлар уюшмасидан иборат бўлиб, унинг сиёсий тузилиши конфедератив асосга қурилган. Шулардан бири Фарғона водийсининг шарқий қисмида жойлашган бўлиб, хитой йилномаларида Эрши деб аталган, худди шундай топоним билан аталган шаҳар ҳозирги Марҳамат туманидаги Мингтепа ёдгорлиги ўрнида бўлганлиги асосланган. IX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Фарғона шаҳри араб манбаларида Ахсикат деб тилга олинади. Лекин тангаларда то XI асрнинг ўрталаригача Фарғона-Ахсикат деб икки ном билан аталганлиги илмий изоҳланди. Бу даврда шаҳар майдони 400 гектардан ошиб кетиб, ўз даврининг мегаполисига айланади. Ахсикатда тайёрланган қуруллар «Дамашқ қиличлари» номи билан дунёга машхур бўлиб, Ғарбда Дамашқ, Шарқда Хитой бозорларида сотилган.⁵ Ушбу маълумотлар асосида республика илмий ва илмий-оммабоп журнал-газеталари саҳифаларида 50 дан зиёд мақолалар эълон қилиниб, кенг халқ оммаси тарихини ўрганишда қўлга киритилган янгиликлар билан таништирилди. Шу билан бирга, ушбу янгиликлар ҳақида Ўзбекистон МТРКнинг «Ўзбекистон», «Маданият ва маърифат», «Дунё бўйлаб» каналлари орқали бир неча кўрсатувлар ва махсус фильмлар намойиш этилди.

2017 йил 16 октябрда Вазирлар Маҳкамасининг «Ахсикент» археология мероси объектини муҳофаза қилиш ва тадқиқ этиш, ёдгорлик мажмуасини ташкил қилиш бўйича 881-сонли қарори қабул қилинди. Шу муносабат билан Наманган вилояти ҳокимлиги 2018 йил баҳор ойларида ЎЗР ФА Археологик

¹ Экспедиция раҳбари А.Анарбаев; экспедиция аъзолари: Г.В.Шишкина, О.Папахристу, О.Иневаткина, И.Ахбаров, З.И.Усманова, И.Аржанцева, Ф.Мирзалиев, С.Баратов, С.Ильясова, С.Кудратов, Л.Сверчков.

² Папахристу О. Черная металлургия Северной Ферганы. – Москва, 1985; Мирзалиев Г. Неглазуванная керамика Ферганы как исторический источник. – Самарканд, 1988; Ильясова С. Глазуванная керамика Шаша и Ферганы IX – XIII века: сравнительный анализ художественных традиций. – Самарканд, 2008.

³ Анарбаев А. Ахсикент в древности и средневековье // Советская археология. – Москва, 1988. №1. – С.174 – 187; Anarbaev A., Matbabaev B. An Early Medieval Urban Necropolis in Ferghana // Silk Road Art and Archaeology. – Kamakura, 1993/1994. – P.223 – 249; Saidov A., Anarbaev A., Goriyacheva V. The Ferghana Valley: The Pre-Colonial Legacy // FERGHANA VALLEY The Heart of Central Asia. – New York-London, 2011. – P.3 – 28 ва бошқалар.

⁴ А.Анарбаевнинг «Ахсикент – столица древней Ферганы» деган монографиясида 20 йилдан зиёд давр ичида қўлга киритилган археологик материаллар илмий муомалага киритилган ва Фарғона археологиясидаги мавжуд муаммолар таҳлил қилиниб, янги илмий хулосалар чиқарилган.

⁵ Анарбаев А. Ахсикент – столица древней Ферганы. – Ташкент, 2013. – С.505 – 513.

тадқиқотлар институтининг бир гуруҳ археологларини Ахсикент ёдгорлигида узлуксиз тадқиқотлар олиб бориш учун таклиф қилди. 2018 йилнинг охири – 2019 йилнинг бошларида Ўзбекистон Республикаси Президентининг ташаббуси билан Ахсикент ёдгорлигининг битта объектида (VIII) Ўзбекистонда биринчи бўлиб «Очиқ осмон остида музей» ташкил қилинди.

2019 йилнинг 28 февраль куни Президент Ахсикентга ташриф буюриб, қилинаётган ишларни маъқуллади ва янги кўрсатмалар берди. Шу асосда тадқиқотлар олиб борилиб, 5 та янги объект (VIII, XI, XVIII, XIX, XXIV) «Очиқ осмон остидаги музей»га тайёрланди ва фундаментал тадқиқотлар доирасида муҳим кашфиётлар қилинди. Хусусан, биринчи шахристон ҳудудидаги XI ва XVIII объектларда қорахонийлар даврига оид бой-бадавлат оилаларга тегишли маҳобатли тураржой қолдиқлари очилди. Ушбу объектларда Фарғона водийсида биринчи бўлиб XI – XII асрларга мансуб деворий расмлар топилди. Шарқий рабод ҳудудидаги XXIV объектида қорахонийлар даврига оид пишиқ ғиштдан қурилган маҳобатли тураржой қолдиқлари топиб ўрганилди. Ҳатто бинонинг тағхоналари ҳам майда пишиқ ғиштлар ёрдамида геометрик шакллар билан безалган экан.¹

Шу билан бирга, геофизиклар билан биргаликда Ахсикент, Муғтепа, Қирқхужра (қадимги Поп), Эйлатан ва Куюктепа ёдгорликларида тадқиқотлар олиб борилиб, янги кашфиётлар қилинди. Жумладан, милоддан аввалги 91 – 90 йилларда ҳозирги Наманган вилояти ҳудудида 10 балли кучли ер қимирлаши бўлганлиги аниқланди.² Оқибатда хитой манбаларида тилга олинган Фарғонанинг бош пойтахти Дайюань (Фарғона) ва Ючень (Эйлатан) шаҳарлари вайронага айланган.

¹ Анарбаев А., Насриддинов Ш. Ахсикент ёдгорлигида 2018 – 2019 йилларда олиб борилган археологик тадқиқотлар ва у ерда ташкил қилинётган «Очиқ осмон остида музей» ҳақида // Ўзбекистон археологияси. – Самарқанд, 2019. №2 (19). – Б.132 – 137.

² Корзенков А., Усмонова М., Анарбаев А. и др. Недооцененная сейсмическая опасность Ферганской впадины: новые археосейсмологические данные // Геофизические процессы и биосфера. – Москва, 2019. Т.18. №3. – С.77, 85.

Худди шу даврда давлат тепасига келган Фарғона давлатининг янги ҳукмдорлари Муғтепада ўзига янги қароргоҳ қурадилар.³ Натижада сиёсий пойтахт Фарғона шахридан Гуйшуань (Муғтепа)га кўчирилади. Навбатдаги 8 – 9 балли кучли ер силкинишлари милодий IV – V асрнинг бошларида ва 1620 йилда юз беради. Бунинг асорати Ахсикент, Култепа, Қирқхужра, Муғтепа ва бошқа қатор ёдгорликларда кузатилди. Ушбу илмий янгиликлар нуфузли халқаро журналларда эълон қилиниб⁴, археолог, геолог ва геофизик олимлар муҳокамасидан ўтгач, кенг халқ оммасига етказиш учун маҳаллий журнал ва газеталар саҳифаларида берилмоқда.

Шунга қарамай, кейинги йилларда юқорида тилга олинган Вазирлар Маҳкамасининг қароридан «руҳланиб» ёзилган бир неча рисоалар пайдо бўлди. Жумладан, 2018 йили «Наврўз» нашриёти томонидан Тоҳиржон Қозоқовнинг «Ахси – Фарғона шаҳарларининг онаси» номли рисоласи нашр қилинди. Рисола икки қисмдан иборат: Ахсикент ва Ахси ҳақида (3 – 32-бетлар), «Бобурнома»даги географик ва топономик номлар (33 – 62-бетлар). Рисоланинг биринчи қисмида Ахсикент харобаси бўлмиш Эски Ахси (Ахсикент) ёдгорлигининг жойлашиши ва унинг ўрганилиш тарихига қисқача изоҳ берилган. Сўнг Ахсикатда туғилиб вояга етган шоирлар ва олимлар тилга олинган. Кейин ёдгорликни ўрганган қадимшунослар ва уларнинг Ахсикат ҳақидаги фикрларига муносабатини билдирилган: «Биз ўрганган маълумотларга кўра, Ахси, Ахсикат ва Ахсикент бу – битта макон.⁵ XIX аср охири – XX аср бошларига келиб Ахсикентни ўрганган европалик шарқшунос ва

³ Аввалги тадқиқотларимизда ушбу ўзгаришлар сиёсий воқеликлар билан боғлиқ деб фараз қилинган эди. Қаранг: Анарбаев А. Ахсикент – столица древней Ферганы. – Ташкент, 2013. – С.509 – 511.

⁴ Корзенков А., Усмонова М., Анарбаев А. и др. Недооцененная сейсмическая опасность Ферганской впадины: новые археосейсмологические данные // Геофизические процессы и биосфера. – Москва, 2019. Т.18. №3. – С.77 – 90; Korzhenkov A., Usmanova M., Anarbaev A. and others. Underestimated Seismic Hazard of the Ferghana Depression: New Archeoseismological Data // Izvestiya, Atmospheric and Oceanic Physics. 2019. Vol. 55. No. 10. – P.1536 – 1546.

⁵ Муаллиф қайси манбаларни кўзда тутгани номаълум.

археолог олимлар Ахсикент ёки Ахси деганда фақатгина битта объектни назарда тутишган. У ҳам бўлса бугунги Шаҳанд – Жомашуй йўли ёқасида, Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган Эски Ахси археологик ёдгорлигидир».¹ Афсуски, ундай эмас, чунки муаллиф бу ерда қадимги шаҳар билан археологик ёдгорликларнинг фарқига бормай, Эски Ахси ва Янги Ахси археологик ёдгорликлари ҳар хил шаҳарларга тааллуқли деб тушунган кўринади. Агар муаллиф ҳозирги замон археологияси маълумотлари у ёқда турсин, ҳаттоки XIX аср охири – XX аср бошларидаги шарқшунос ва ҳаваскор ўлкашуносларнинг мақолаларини синчковлик билан таҳлил қилганда эди, Ахсикатнинг қолдиқлари икки жойда мавжуд эканлигини билган, маҳаллий халқ Эски Ахси ва Янги Ахси топонимларини нега ишлатганлигини тушунган ва археолог Ю.Г.Чулановга бекордан-бекор тўхмат тошини отмаган бўларди.²

Аслида, Ўзбекистондаги қадимги шаҳарларнинг кўпчилиги ўз жойини давр ўтиши билан маълум кўринишда ўзгартириб турган. Жумладан, мўғуллар босқинигача Самарқанд Афросиёб, Термиз Эски Термиз, Урганч Кўҳна Урганч, Қарши Ерқўрғон ва Шуллауктепа ҳудудида бўлган. Лекин жойини ўзгартиргани билан, ушбу шаҳарларнинг номи ўзгармаган ёки улар бошқа шаҳарга айланиб қолмаган. Шунга ўхшаш ҳодиса Ахсикат мисолида ҳам юз берган. Ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, XIII асрнинг бошида Муҳаммад Хоразмшоҳ билан найман қабилалари сардори Қучлукхон ўртасидаги ўзаро урушларда Шимолий Фарғонанинг қишлоқ ва шаҳарлари катта зарар кўради.³ Ахсикент (Эски Ахси) ёдгорлигида олиб борилган археологик тад-

қиқотлар буни тўлиқ тасдиқлади. Бизга маълумки, ёзма манбаларда Ахсикатнинг мўғуллар томонидан вайрон қилинганлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Лекин археологик тадқиқотлар шаҳар мўғуллар даврида вайрон бўлганлигидан гувоҳлик бермоқда.⁴ Натижада Ахсикат юқорида тилга олинган шаҳарларга ўхшаб ўз жойини ўзгартиради, холос. Ахсикат Бобур мирзо даврида Ахси деб аталган. Унинг харобалари маҳаллий халқ орасида Янги Ахси топоними билан аталиб, ҳозирда унинг озроқ қисми Якка Йигит қишлоғи тагида сақланган.

Яқинда Т.Қозоқов, А.Воҳидов, Б.Рўзиновнинг «Ибрат нигоҳида Ахсикент» деган рисоласи «Наврўз» нашриётида чоп қилинди. «Ахсикент тадқиқотчилари» ушбу рисолада ўз замонасининг йирик мутафаккири Ибрат домланинг номини қалқон қилиб Ахсикат шаҳри тўғрисидаги асоссиз фикрларини кенг халқ оммасига етказмоқчи бўладилар. Рисола муқаддима ва 11 бобдан иборат. Жумладан, рисоланинг муқаддимасида қуйидагиларни ўқиш мумкин: «Хусусан, унинг (Ибратнинг) Фарғонанинг кўҳна тарихи, қадимий шаҳарлар археологиясига оид тадқиқотлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган».⁵ Буни қандай тушуниш мумкин? Ибрат домланинг «Туркистон вилояти газети»нинг 1913 йил сонларида нашр қилинган Ахсикат тарихига бағишланган мақолалари археологик тадқиқотлар асосида эмас, балки ўлкашунослик изланишларига таянган ҳолда ёзилган. Бу даврда Туркистон у ёқда турсин, Россия империясининг пойтахти Санкт-Петербургда ҳам мутахассис археолог санокли эди. Шунинг учун жойларда археология билан пойтахтдан келган шарқшунослар, ҳарбийлар ва ҳаваскор «археологлар» шуғулланган. Эски Ахси (Ахсикент) ёдгорлигида биринчи ҳақиқий археологик тадқиқотларни 1939 йили археолог М.Е.Мас-

¹ Қозоқов Т. Ахси – Фарғона шаҳарларининг онаси. – Тошкент, 2018. – Б.8 – 9. Рисоланинг 2-қисмига В.Раҳмоннинг «Хуррият» газетасининг 2019 йил 30 октябрь сонига эълон қилинган «Тарихни сохталаштирган китоб ёки нуқсонларга бой рисола» мақоласида тўлиқ баҳо берилган. Шунинг учун рисоланинг 2-қисмига тўхталишни лозим топмадик.

² Анарбаев А. Мустақиллик йилларида қадимги Фарғона тарихининг ўрганилиши // Фарғона водийси тарихининг долзарб муаммолари. – Наманган, 2018. – Б.14 – 16.

³ Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Академик В.В.Бартольд. Соч. Т.I. – Москва, 1963. – С.432 – 433.

⁴ Анарбаев А. Ахсикент – столица древней Ферганы. – Ташкент, 2013. – С.500.

⁵ Қозоқов Т., Воҳидов А., Рўзинов Б. Ибрат нигоҳида Ахсикент. – Тошкент: Наврўз, 2018. – Б.4.

сон олиб бориб, бу ерда 2000 йил аввал йирик шаҳар бўлган деган хулосага келади.¹

Рисола муаллифларининг фикрича, Ибрат асарларининг таъкиб қилиниши оқибатида XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб «Темурийлар даври Ахсикенти» деган тушунча ҳосил бўлган эмиш. «Натижада Ахсикентни мўғуллар вайрон қилганлигию темурий Умаршайх мирзо Ахсикентдан 6 – 8 чақирим ғарброкда Янги Ахси шаҳрини қуришга мажбур бўлганлиги ҳақида фикр пайдо бўлади».² Т.Қозоқов ва унинг ҳаммуаллифлари ўз фикрларини давом эттириб Умаршайх мирзо пойтахти Ахси айнан ҳозирги Эски Ахси манзилгоҳи эканлигини Исҳоқхон Ибрат муфассал баён қилиб берган деб замонавий археология ютуқларидан хабарсиз ҳолда нотўғри хулосага келадилар.³ Рисоланинг 3 – 10-бобларида Ибратнинг «Туркистон вилояти газети»нинг 1913 йил 48-, 52-, 53-, 55-сонларида эълон қилинган қадимги Ахси шаҳрининг тарихи ҳақидаги мақолалари берилган. Ибрат ўзининг ушбу мақолаларида қадимги Ахсикатда туғилиб вояга етган ака-ука Ахсикатийлар ва бошқа алломалар ҳақида қисқа маълумот бериб, шаҳар тарихини, асосан, «Бобурнома»даги маълумотлар ва халқ орасида сақланиб қолган этнографик маълумотлар асосида қисқа ва кенг халқ оммасига мўлжалланган ҳолда ёритишга ҳаракат қилади. «Туркистон вилояти газети»нинг 53-сонидида эълон қилинган мақоласида Ахсикат шаҳрининг пайдо бўлиши ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Ва лекин Эски Ахси шаҳрини асли биноси қаю замонларда ва қаю вақтларда бино бўлганлиги маълум эмас».⁴ Ибратнинг фикрича, ҳижрий

1030 йил Эски Ахси вайрон бўлгач, одамлар дарёдан қочиб Косон тарафдаги баландлик ва кенгликларда иморатлар барпо этган, яъни худди шу даврда Янги Ахси пайдо бўлган.⁵

Умуман олганда, Исҳоқхон Ибрат ўз даврида маълум бўлган тарихий манбалар ва халқ орасида юрган ривоятлар асосида Эски Ахси ўрнидаги шаҳар жуда қадимийлиги, бу ерда ака-ука Ахсикатийларга ўхшаш кўплаб буюк алломалар туғилиб вояга етганлиги, шаҳар ҳижрий 1030 (милодий 1620) йилда вайрон бўлганлиги, шундан кейин 15 та янги қишлоқ барпо этилганлиги, улардан бири Янги Ахси қишлоғи эканлигини газета орқали кенг халқ оммасига етказмоқчи бўлади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб замонавий археологик тадқиқотларга асосланган ҳолда қуйидагича хулоса қилиш мумкин: биринчидан, қадимда Фарғона, кейинчалик Ахсикат, Умаршайх мирзо ва Бобур мирзо даврида Ахси, сўнг Ахсикент деб фақат битта шаҳар аталган. Лекин унинг жойлашган ўрни, юқорида айтганимиздек, Ўзбекистоннинг кўп шаҳарлари қатори мўғуллар истилосидан сўнг ўзгарган; иккинчидан, вақтлар ўтиши билан, XVIII асрнинг охири – XIX асрда пойтахт шаҳар Ахсикатнинг мўғулларгача бўлган даврга оид харобалари халқ орасида Эски Ахси, темурийлар ва шайбонийлар даврига тааллуқли қолдиқлари Янги Ахси деб аталган. Аниқроқ қилиб айтганда, Эски Ахси ва Янги Ахси топонимлари битта Ахсикат шаҳрининг турли даврларга оид харобаларига маҳаллий халқ томонидан берилган номдир. Ҳозирги кунлардаги Ахси қишлоғи эса 1620 йилда юз берган 9 балли зилзиладан⁶ кейин шаклланган бўлиб, Ибрат тилга олган 15 та қишлоқнинг бири ҳисобланади. Унинг Эски Ахси ва Янги Ахси деб аталган археологик ёдгорликларга алоқаси йўқ.

Рисоланинг 11-боби «Ибрат – Ахсикент тадқиқотчиси» деб аталган, бир қарашда Ибрат домланинг Ахсикат ҳақидаги ишларини

¹ Массон М.Е. Экспедиция археологического надзора на строительстве Большого Ферганского канала // КСИИМК. Вып. IV. – Москва-Ленинград, 1940. – С.50 – 52. Шуни таъкидлаш жоизки, Ахсикент ёдгорлигида XIX асрнинг охириги чорагидан то 1930 йиллар охиригача олиб борилган барча изланишлар ҳаваскор археологик ва ўлкашунослик тадқиқотлари ҳисобланган. Ўзбекистон ҳудудида ҳақиқий археологик тадқиқотлар 1930 йиллардан бошланади.

² Қозоқов Т., Воҳидов А., Рўзинов Б. Кўрсатилган асар. – Б.5. Юқоридаги фикрлар кимларга тегишли эканлиги кўрсатилмаган. Ҳақиқий илмда ҳар бир айтилган фикр ва мулоҳоза аниқ фактларга асосланган бўлади.

³ Қозоқов Т., Воҳидов А., Рўзинов Б. Кўрсатилган асар. – Б.6.

⁴ Қозоқов Т., Воҳидов А., Рўзинов Б. Кўрсатилган асар. – Б.33.

⁵ Қозоқов Т., Воҳидов А., Рўзинов Б. Кўрсатилган асар. – Б.26.

⁶ Корзенков А.М., Усмонова М.Т., Анарбаев А.А. и др. Кўрсатилган асар. – С.79.

тахлил қилишга уринишдек кўринади. Лекин бобни ўқиб чиқиб қуйидаги хулосага келиш мумкин: муаллифлар Исҳоқхон Ибратнинг Ахсикат бўйича тадқиқотларини илмий таҳлил қилиш ўрнига ўзларининг «Ахсикент шаҳри қадимдан то ҳижрий 1030 (1620) йилдаги зилзилагача бир жойда бўлган» деган нотўғри фикрларини асослашга ҳаракат қилганлар. Буни аниқ мисоллар асосида исботлашга ҳаракат қиламиз. Жумладан, Ибрат давригача Янги Ахси ёдгорлигининг катта қисми Эски Ахси¹ ёдгорлиги сингари Сирдарёнинг тошқин сувлари томонидан ювиб кетилган. Қолган озроқ қисми ўзлаштирилган, кейинчалик бу ерда аста-секин Якка Йигит қишлоғи шаклланган. 1980 йилларнинг бошида олиб борилган археологик қазишмалар даврида ушбу жойдан темурийлар даврига оид осори атиқалар топилган.² Этнографик маълумотларга қараганда, Ибрат яшаган даврдаёқ Янги Ахси археологик ёдгорлиги ўз ўрнини йўқотган кўринади. Натижада маҳаллий халқ орасида ёдгорликнинг номи «Янги Ахси» сўзи аста-секин Ахси қишлоғи номи билан уйғунлашиб қўшилиб кетган бўлса керак.³ Шунинг учун ҳам Ибрат ўз мақолаларида Ахси қишлоғини Янги Ахси деб тилга олади.⁴

Энди Ахсикат тўғрисидаги Бобур мирзо берган маълумотларга мурожаат қиламиз. «Бобурнома»да шаҳар Ахси деб тилга олинади, катталиги жиҳатдан Андижондан кейинги иккинчи шаҳар, лекин мудофааланиш нуқтаи назаридан водийда биринчи ўринда туради⁵ дейилган. Бизга маълумки, Андижон мўғуллар ҳукмдорлари Тувахон ва Хайду даврида водийнинг марказига айланиб, ривожланди. Юқорида айтилганидек, «Бобурнома»да Андижон Ахсидан катталиги таъкидлаб ўтил-

ган. Шунга қарамай, Умаршайх мирзо ўзига Ахсини пойтахт қилади. Бунга сабаб, биринчидан, Ахсикатнинг аввалги даврлардаги буюклиги бўлса, иккинчидан, унинг мудофаа иншоотлари мустаҳкамлигидир. Жумладан, «Бобурнома»да қуйидагиларни ўқиймиз: «Кўрғони (Ахсининг) баланд жар устига воқе бўлибтур. Хандақнинг ўрнига амийқ жарликдур. Умаршайх мирзоким, муни пойтахт қилди, бир-икки мартаба ташқарроқдин яна жарлар солди. Фарғонада мунча берк кўрғон йўқтур».⁶

Бу ерда қуйидаги табиий саволлар туғилади: нима сабабдан мўғуллар босқинигача 400 гектардан зиёд ҳудудни эгаллаган, 200 минг атрофида аҳолига эга бўлган, ўз даврининг мегаполиси Ахсикат кичик бир шаҳарга айланиб қолади? «Бобурнома»да тилга олинган Ахсининг арки ва мудофаа иншоотлари қолдиқлари қаерда? Агар бу саволларга Эски Ахси ёдгорлиги ҳудудидан жавоб изласак, уларга ҳеч қачон жавоб топа олмаймиз. Чунки кейинги 40 йил давомида Эски Ахси ёдгорлигининг сақланиб қолган 70 гектарга яқин ҳудудида 24 та объектда кенг қўлланми археологик қазишмалар, 30 дан зиёд жойларда археологик ва палеогеографик изланишлар олиб борилишига қарамай, бирон-бир жойда Бобур даврига оид шаҳар архитектура қолдиқлари топилмади. Ўтган давр ичида ҳар йили дала тадқиқотлари давомида бир неча ўнлаб мўғуллар босқинигача бўлган даврга оид танга пуллар топилган.⁷ Афсуски, Эски Ахси ҳудудида Темур ва темурийлар даврига оид танга пуллар ҳам учрамади. Лекин, юқорида айтилганидек, 1980 йилларнинг бошида Якка Йигит қишлоғи ҳудудида олиб борилган археологик кузатишлар ва кичик қазишмалар даврида темурийлар даврига тааллуқли баъзи бир архитектура қолдиқлари ва осори атиқа-

¹ Археологик тадқиқотларга қараганда, Эски Ахси ёдгорлигининг 30 гектардан зиёд жойини Сирдарё ювиб кетган.

² Топилмалар Тошкентда ЎзР ФА МАМ захирасида сақланмоқда.

³ 1980 йилда Якка Йигит қишлоғида яшовчи 76 ёшли мумиёчи Маҳмуд аканинг сўзларидан ёзиб олинган.

⁴ 1930 йилларда тайёрланган географик карталарда Ахси қишлоғини кўриш мумкин, лекин Янги Ахси деган қишлоқ йўқ.

⁵ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент, 1990. – Б.8.

⁶ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент, 1990. – Б.8. Бу ерда тилга олинган жарлар, аслида, қуруқ хандақлар бўлиб, шаҳарга хавф туғилгандагина улар сув билан тўлдирилган. Бобур ушбу хандақларни сувсиз қуруқ кўрганлиги учун уларни жар деб айтган бўлиши керак.

⁷ Анарбаев А. Ахсикент – столица древней Ферганы. – Ташкент, 2013. – С.101, 119, 244 – 245.

лар топилган. Демак, Бобур давридаги Ахси шаҳри қолдиқларини (Янги Ахси ёдгорлиги) ҳозирги Якка Йигит қишлоғи ҳудудидан излаш лозим. Ибрат томонидан ҳижрий 966 йилга оид деб аниқланган кумуш танга¹ ҳам Якка Йигит қишлоғи ёки унинг атрофидаги ҳудудлардан топилган бўлса керак.

Рисоланинг навбатдаги 12-бобида муаллифлар Ибрат номидан фойдаланиб Бобур давридаги Ахси шаҳри Эски Ахси ҳудудида бўлганлиги ҳақидаги фикрларини асослаш учун янги далиллар келтирадilar. Хусусан, рисола муаллифлари «Бобурнома»да тасвирланган «Банди Солор» йўли (Ибратда «Бандсолур»)нинг йўналишига аниқлик киритмоқчи бўлиб қуйидагиларни ёзадилар: «Қадимда Ахсидан Сирдарё кўприги орқали ўтиб, ҳозирги Андижон вилоятидаги Балиқчи, Чинобод, Олтинкўл йўли билан Андижонга борилган. Бандсолур йўли Сирдарёнинг чап қирғоғи бўйлаб ўтган. ... Бундай ҳолатда чап қирғоқдаги экин ерларини суғориш учун Сирдарёга банд (тўғон) солиш йўли билан сув чиқариб, ерлар суғорилган. Шу боис ҳам бу йўл банд соладиган йўл, яъни «Бандсолур» йўли деб аталган».²

Кўрииб турибдики, муаллифлар Марказий Фарғонанинг қадимги табиий географик ландшафтини яхши билишмас экан. Улар кейинги йилларда амалга оширилган археологик, географик, палеогеографик илмий тадқиқотлар ва уларнинг натижалари эълон қилинган адабиётлардан мутлақо хабарсизга ўхшайди. Бизга маълумки, неолит давридан то милоддан аввалги мингинчи йилларгача Марказий Фарғонанинг асосий қисми, Сирдарёгача бўлган жойлар кўллардан иборат бўлган. Милоддан аввалги мингинчи йиллардан бошлаб кўлларнинг кўпчилиги қуриб, уларнинг ўрнида қўриқ ва бўз ерлардан иборат «оролчалар» пайдо бўлади. Милоднинг бошларидан Марғилонсой ва Исфайрамсой-

нинг дельта қисмидаги баъзи бир жойлар ўзлаштирилади. Милодий V – VI асрларга келиб бу ерларда юзлаб гектар ерларда деҳқончилик қилиниб, ўзига хос микровоҳалар пайдо бўлади.

Натижада ҳозирги Жомашуй – Марғилон йўлининг чап томонида микровоҳанинг маркази сифатида шаҳар типидagi қароргоҳ – Гўртепа қурилади. Ундан жануби-шарқда, Сариқсувга яқинроқ жойда иккинчи микровоҳанинг маркази – Каламуштепа шаҳри қурилади.³ Суғорма деҳқончилигининг ривожланиши билан кейинчалик ушбу жойларда ерости сувлари кўтарилиб, тупроқ аста-секин шўрлашади. Бу эса, ўз навбатида, милодий VII аср бошларига келиб Каламуштепа ва Гўртепа каби қароргоҳлар вайронага айланади, юзлаб гектар суғорма деҳқончилик билан банд ерлар ташлаб кетилади.⁴ Уларнинг ўрнида оппоқ туз билан қопланган тақир ерлар, баъзи жойларда ботқоқликлар пайдо бўлади.

Ушбу даврда Наманган – Марғилон йўлининг ўнг томони Сирдарёнинг чап соҳили бўйлаб узунлиги 14 – 15 км, эни 7 – 8 км жой катта-кичик кўллар ва ботқоқликлар билан банд бўлган. Уларнинг ичида энг каттаси Мингбулоқ кўли бўлган. Бу ҳолат темурийлар ва ундан кейинги даврларда ҳам ўзгармаган. Мингбулоқ кўли 1940 йилда нашр қилинган харитада 1,5х0,7 км жойни эгаллаган. Унинг аторофларида кичик кўлчалар ва ботқоқликлар кўрсатилган. Уларнинг қолдиқлари ҳозиргача сақланган. Марказий Фарғона, жумладан, Жомашуй – Марғилон ва Наманган – Марғилон йўллари орасидаги ерларнинг кенг кўламда ўзлаштирилиши 1950 – 1960 йиллардаги мелиорация ишларининг йўлга қўйилиши билан бевосита боғлиқ.

Шунинг учун юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда қуйидагиларни таъкидлаб ўтишни лозим топдик: темурийлар ва ундан

¹ Танганинг топилган жойи аниқ эмас, фақат эски кумуш танга Ахси қозиси Юсуфхон томонидан Ибратга юборилган деган маълумот бор, холос. Шунга қарамай, ушбу тангани ҳам Эски Ахсига боғлашга ҳаракат қилинган. Қаранг: Қозоқов Т. ва бошқалар. Кўрсатилган асар. – Б.52 – 53.

² Қозоқов Т. ва бошқалар. Кўрсатилган асар. – Б.59 – 60.

³ Анарбаев А. Древнеземледельческая культура и динамика развития урбанизации // История и археология Турана. – Самарканд, 2017. №3. – С.98 – 99.

⁴ Анарбаев А. Кўрсатилган асар. – С.100.

кейинги даврларда юқорида тилга олинган «Банд Солор» («Бандсолур») йўлини Сирдарёнинг чап соҳили бўйлаб Балиқчи томон йўналишда жойлашган дейиш мутлақо нотўғри. Ушбу йўналишда Бобур даври у ёқда турсин, ҳатто XX асрнинг бошларигача ҳам доимий фаолият кўрсатувчи йўл бўлган дейиш учун асос йўқ. Чунки юқорида тилга олинган табиий шароит бунга йўл қўймаган. Демак, «Бобурнома»да тилга олинган «Банд Солор» («Бандсолур») йўли Сирдарёнинг чап томонидан эмас, балким ўнг томони бўйлаб ўтганлиги ҳақиқатга яқинроқдир.

Шу билан бирга, Эски Ахси ва унинг яқинида Сирдарёга тўғон қуриб, унинг чап соҳилидаги ерларга сув чиқариш ҳозирги даврда ҳам мумкин эмас. Биринчи сабаб бу ерда дарёнинг катталиги¹ ва сувнинг тез оқиши бўлса, иккинчидан, дарёнинг чап томонида унинг эски қадимий ўзани мавжуд. Шунинг учун бу ерда қуриладиган тўғон жуда қимматга тушади. Мабодо тўғон қурилса, унда дарёнинг юқори қисмидаги юзлаб гектар ерлар сув тагида қолиб кетади.

Рисоланинг қолган қисмида муаллифлар асоссиз ва илмий таҳлилсиз мисоллар келтириб, биринчидан, Умаршайх мирзо ҳеч қандай Янги Ахси деган шаҳар қурмаганлигини ва Ахси шаҳри Эски Ахси ҳудудида бўлганлигини асослашга ҳаракат қилишса, иккинчидан, Ахсикент археологияси билан шуғулланган дастлабки маҳаллий олимлардан Исҳоқхон Ибротнинг илмий хулосаларига таяниш керакми ёки Ю.Г.Чулановнинг тахминларигами деган саволни кўндаланг қўйиб, Ибротни археолог, Ю.Чулановни эса Марказдан келган мутахассис деб унга тухмат қилишгача бориб етишади. Ҳатто И.Ахроров олиб борган тадқиқотларнинг

мазмун-моҳиятига тўлиқ тушунмай, уни Ю.Г.Чулановнинг таъсирига тушганликда айблашади.² Буни қандай тушуниш керак, нима учун археологияни яхши билмайдиган шахслар археологияга бурнини суқиб, миясига келган нарсаларни ёзаверади деган саволлар пайдо бўлади. Ушбу саволларга Наманган зиёлилари тегишли жавоб берадилар деб умид қиламиз.

«Наманган ҳақиқати» газетасининг 2020 йил 8 февраль 11-сонида «Ахсикент тадқиқотчилари» Тоҳиржон Қозоқов ва Бахтиёр Рўзиновнинг «Ватанга муҳаббат тарбияси» номли мақоласи эълон қилинди. Бир қарашда Ахсикент ёдгорлигида олиб борилаётган ишлар доирасида бундай мақолалар жуда зарур кўринади. Лекин мақолани ўқиб ҳайрон қолдим. Наҳотки, кўриб, билиб туриб бўлмаган ва қилинмаган нарсаларни ёзиш мумкин? Муаллифларнинг ёзишича, 1986 йили Тўрақўрғон туманидаги ўқувчилар уйи қошида тарихчи Алижон Воҳидов раҳбарлигида «Ёш археолог» тўғараги ташкил қилиниб, катта ишлар амалга оширилганлиги тўғрисида ноаниқ маълумотлар берилган. Уларнинг ёзишича, 1989 йили қадимги Поп харобаларидан бири Мунчоқтепада А.А.нарбаев ва Б.Матбабаев томонидан қамиш тобутлар ўрганилган бўлса, Ахсикент ёдгорлигида А.Воҳидов бошчилигида ёш археологлар ерости сув иншоотини кашф этган эмиш. Демак, Мунчоқтепани А.Анарбаев ва Б.Матбабаев ўрганган, Ахсикент ёдгорлигида эса «археолог» А.Воҳидов тадқиқотлар олиб бориб буюк кашфиётлар қилган деган фикр туғилади.

Аслида, ундай эмас, ерости сув иншооти Ахсикатнинг ички шахристонидаги 8-объектда 1976 йили И.Ахроров ва Ў.Алимов томонидан очилган. Лекин унинг қачон ва қандай қурилгани ҳамда фаолияти 1979 йил куз ойларида тузилган А.Анарбаев бошлиқ Ахсикент комплекс экспедицияси томонидан

¹ Ҳозирги кўприк қурилган жойда дарёнинг кенлиги жануб томондан камида 50 – 60 метрга кичиклаштирилган. Шу билан бирга, Эски Ахси орқали ўтган Тўрақўрғон – Жомашуй йўли қадимда бўлмаган. Йўлнинг ўрнида шаҳар шахристонидаги ғарбий девори ташқарисидаги хандақ бўлиб, унинг ўрни вақт ўтиши билан оқова сувлар таъсирида жарликка айланган. Кейинчалик жарлик текисланиб, унинг устидан Жомашуйга борадиган йўл қурилган. Йўлнинг ғарбий томони, ҳозирги боғнинг ўрни XIX – XX асрнинг биринчи ярмида фаолият кўрсатган гишт заводи таъсирида бузилган.

² Қозоқов Т. ва бошқалар. Кўрсатилган асар. – Б.72, 91 – 92. Ҳар бир тадқиқотчи ҳақиқий илм билан шуғулланса, ўз фаолияти давомида адашганини тан олиб, у ёки бу муаммо тўғрисидаги нотўғри фикр ва мулоҳазаларини тўғрилайди.

аниқланиб, илмий таҳлил қилинган. Ушбу экспедиция А.Анарбаевнинг бевосита раҳбарлигида 1979 йилдан то 2000 йилларгача Ахсикент (Эски Ахси) ёдгорлиги ва унинг атрофида кенг қўламли археологик тадқиқотлар олиб бориб, муҳим кашфиётлар қилган.¹ Буларнинг ҳаммаси, юқорида айтганимиздек, 150 дан зиёд илмий мақолалар ва 2013 йилда нашр қилинган Ахсикат ҳақидаги фундаментал монографияда батафсил баён этилган. Шунга қарамай, Т.Қозоқов ва Б.Рўзинов ёзган мақолага баъзи бир аниқликлар киритиш учун 1980 йилларда Ахсикент экспедицияси ходимлари қандай тадқиқотлар олиб борганлиги ҳақида тўхталишни лозим топдик.

1986 – 1987 йиллар Эски Ахси ёдгорлигида 8 та объектда археологик қазишмалар олиб борилиб, диққатга сазовор кашфиётлар қилинган: ерости водопроводининг янги йўналишлари, шаҳарнинг мудофаа иншоотлари, тураржойлар, темирчи усталар дўконлари, металлургия печлари, жоме масжиди ва бошқалар. Қазишмаларда ЎЗРФА Археология институти илмий ходимларидан ташқари З.Усмонова бошлиқ Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎзМУ) талабалари, Москва ва Ленинграддан таклиф қилинган архитектор ва рассомлар ҳам иштирок этган. Қазишмалар олиб борилаётган ҳар бир объектда камида 5-6 нафар маҳаллий ишчилар ҳам қатнашган. Улар орасида вақтинча ишга олинган А.Воҳидов ҳам бор эди.²

Мақола муалифлари тилга олган 18-объект тадқиқот олиб борилаётган 8 та объектнинг бири бўлиб, ички шаҳристоннинг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган. Бу ерда

экспедиция бошлиғи А.Анарбаевнинг режаси ва доимий кузатуви остида А.Воҳидов бошлиқ ишчилар 8-объектда топилган ерости водопроводининг давоми ва мудофаа девори қолдиқларини очишган. Объектдаги архитектура қолдиқларининг плани, археологик кесмалари ва топилган осори атиқалар таснифи А.Анарбаев томонидан амалга оширилган. Шундан кейингина қўлга киритилган маълумотлар қиёсий таҳлил қилиниб, илмий муомалага киритилган.³

ХУЛОСА

Қадимги Фарғона давлатининг пойтахти милoddан аввалги III – II асрлардан то милodий IX аср ўрталаригача Фарғона (хитойча «Юань»), милodий IX аср ўрталаридан XI аср ўрталаригача манбаларда Ахсикат, нумизматик материалларда эса Фарғона-Ахсикат, XI асрнинг иккинчи ярмидан мўғуллар босқинигача Ахсикат, Умаршайх мирзо ва Бобур мирзо даврида Ахси, баъзида Ахсикент деб аталган. Ўзбекистоннинг қадимий шаҳарлари Самарқанд, Термиз, Урганч, Қарши, Шаҳрисабз ва Қува сингари Ахсикат ҳам мўғуллар босқинидан кейин ўз жойини ўзгартирган, яъни шимоли-ғарб томонга силжиган. Лекин жойини ўзгартиргани билан Ахсикат бошқа шаҳарга айланиб қолмаган, у Ахсикат шаҳри сифатида қолган. Ёзма манбаларда Ахсикатнинг мўғуллар томонидан вайрон қилинганлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот учрамайди. Ёзма манбалар Ўттор, Бухоро, Самарқанд ва Урганч каби шаҳарларнинг мўғуллар томонидан босиб олиниши ҳақида батафсил маълумот беради. Лекин Фарғона водийсининг мўғуллар томонидан босиб олиниши ҳақида аниқ маълумот йўқ. Чингизхон Бухоро ва Самарқандни босиб олгач, Самарқандда

¹ 1979 йилда тузилган Ахсикент комплекс экспедицияси то ҳозирги кунгача тарих фанлари доктори Абдулҳамид Анарбаев раҳбарлигида фаолият кўрсатмоқда. Бу ҳақда тўлиқ маълумотни Яҳё Фуломов номли Археология институти архивидан олиш мумкин. Мунчоқтападаги топилмалар Т.Қозоқов ва Б.Рўзинов ёзганидек 1989 йилда эмас, балки 1988 йилда Ахсикент экспедицияси томонидан қўлга киритилган.

² Қазишмаларда Тўрақўрғон шаҳри, Шаҳанд ва Гулқишлоқ қишлоқларидаги маҳаллий аҳоли орасидан ёлланма ишчилар ишлатилган. Ушбу ёлланма ишчилар қаторида А.Воҳидов, ўғли ва унинг 3-4 та дўстлари 1986 – 1987 йиллардаги қазишмаларда иштирок этишган. Бу ҳақда ЎЗРФА Археология институти архивда хужжатлар мавжуд.

³ Анарбаев А. Ахсикент в древности и средневековье (итоги и перспективы исследования) // Советская археология. – Москва, 1988. №1. – С.174 – 187; Анарбаев А. Ахсикент – столица древней Ферганы. – Ташкент, 2013. – 536 с. ва бошқалар. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, кашфиёт мақола муаллифлари айтгандек А.Воҳидовга эмас, балки А.Анарбаев бошлиқ экспедиция жамоасига тегишлидир.

туриб Фарғонани қўлга киритиш учун у ерга махсус отряд юборади.¹ Фарғона шаҳарлари мўғуллар отрядига қандай қаршилиқ кўрсатганлигини ҳам билмаймиз. Агар Ахсикат бу даврда вайрон қилинмаган бўлса, унда XIII асрнинг иккинчи ярмидаги Мовароуннаҳрда юз берган мўғулларга қарши норозиликларнинг бостирилиши даврида вайрон этилган бўлиши керак.

Буларни тасдиқловчи қуйидаги археологик далиллар мавжуд. Хусусан, Эски Ахси ёдгорлигининг 2 та объектида (XI, XVIII) очилган қорахонийлар даврига оид деворий расмлар билан безатилган маҳобатли тураржойлар мўғуллар даврида вайрон этилганлиги очиқ-ойдин кўриниб турибди. Ушбу биноларнинг қисман пойдеворлари, ёниб улгурмаган ёғочлари ва деворий расмларга эга қатлам-қатлам сувоқ уюмлари сақланиб қолган, холос. Қазिशмалар даврида XI – XII асрларга оид тангалар ва XII асрнинг охири – XIII асрнинг биринчи чорагига тааллуқли сопол идишлар топилди. 2019 йили Ахсикатнинг рабод қисмидаги XXIV объектда ҳам қорахонийлар даврига мансуб маҳобатли тураржой қолдиқлари топилди. Бинонинг асосий қисмидан биргина ташнав ва уюм-уюм пишиқ ғиштлар қолган. Лекин пишиқ ғиштлардан қурилган тағхоналари яхши сақланган.

Шуни таъкидлаш жоизки, Эски Ахси ёдгорлиги ҳудудида олиб борилган қазिशмалар

даврида бирон-бир жойда темурийлар даврига оид архитектура қолдиқлари топилмади. Бундай топилмалар 1980 йилларда Якка Йигит қишлоғи ҳудудида сақланиб қолган Янги Ахси ёдгорлигида олиб борилган тадқиқотларда қўлга киритилган. Демак, Эски Ахси ва Янги Ахси топонимлари битта Ахсикат шахрининг турли даврларга оид харобаларига маҳаллий халқ томонидан берилган номлардир. Ҳозирги кунлардаги Ахси қишлоғи эса 1620 йилда юз берган 9 балли zilзилдан кейин шаклланган бўлиб, Ибрат тилга олган 15 та қишлоқнинг бири, холос. Унинг Эски Ахси ва Янги Ахси деб аталган археологик ёдгорликларга алоқаси йўқ.

Айни пайтдаги археология фани оддий маданий қатламлар асосида ҳам узоқ ўтмиш тарихимизни тиклашга қодир. Шунинг учун археологик тадқиқотлар юқори малакали археологлар томонидан амалга оширилиши лозим. Шу муносабат билан халқимиз орасида кенг тарқалган «Чумчуқ сўйса ҳам қас-соб сўйсин» деган нақлни келтиришни лозим топдик. Демак, ҳар бир археологик объект ҳақида сўз кетганда юқори малакали мутахассис археологларнинг замонавий илмий тадқиқотларига таяниш керак. Аксинча, фундаментал илмий тадқиқотлар натижасини ўлкашунос ва ҳаваскор «археологлар» берган маълумотлардан фарқлай олмай, нотўғри хулосалар қилиш мумкин.

¹ Ибн ал-Асир. АЛ-КАМИЛ ФИ-Т-ТА'РИХ // Полный свод истории / Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г.Булгакова. Дополнения к переводу... Ш.С.Камолиддина. – Ташкент: Узбекистан, 2006. – С.360.

СОВЕТ ДАВРИ ТАРИХИ МЕМУАР МАНБАЛАРДА

Р.АРСЛОНЗОДА, тарих фанлари номзоди, доцент,
Х.МАМУРОВ, тадқиқотчи

Совет даври тарихини ўрганишда мемуар адабиётлар муҳим ўрин тутати. Манбаларнинг бу қатлами тарихий шахсларнинг ҳаёт йўлини ёритиб бериш, уларнинг дунёқараши ва маънавий қиёфасини аниқлаш, шунингдек, одамларнинг кундалик ҳаёти ва турмушини англашда ғоят аҳамиятлидир.

Мемуар адабиётлар асосан эсдаликлар, кундаликлар ва мактублар (эпистоляр манбалар) дан иборат. Ўзбекистоннинг совет даври тарихига оид манбалар орасида уларнинг ҳаммасини учратиш мумкин.

Дастлаб эсдаликлар ҳақида сўз юритамиз (дарвоқеъ, *memoires* атамаси француз тилидан олинган бўлиб, «эсдалик» деган маънони англатади). Илмий адабиётларда эсдаликларни шартли равишда икки қисмга ажратишади. Биринчи қисмга *таржимаи ҳол* характеридаги эсдаликлар киради. Бундай асарлар асосан муаллифнинг оила аъзолари ва авлодлари учун мўлжалланади. Иккинчи қисмга мансуб эсдаликлар *замонавий тарих* типидagi асарлардир. Уларда муаллифларнинг ҳаёти ва фаолияти кенг тарихий фонда баён қилинади, натижада бундай эсдаликларда жамият ҳаётининг ранг-баранг манзаралари ўз аксини топади. Эсдаликларнинг ҳар икки тури шу билан қадрлики, уларда совет давридаги ижтимоий воқеликнинг кўп қирралари жонли тарзда намоён бўлади.

Муаллифларнинг ғоявий-сиёсий позициясидан келиб чиқиб совет даврида нашр этилган мемуар адабиётларни икки гуруҳга бўлиш мумкин: 1) совет тузумига нисбатан оппозицияда бўлган муаллифларнинг эсдаликлари; 2) муаллифлари совет ҳокимиятига содиқ бўлган эсдаликлар. Биз илгари эълон қилинган мақоламизда совет давлатига нисбатан душманлик мавқеида турган муаллифларнинг эсдаликларини таҳлил қилган эдик. Шунинг учун ҳозир асосан шўролар ҳокимиятига содиқ бўлган муаллифларнинг эсдаликлари, шунингдек, миллий истиқлол даврида яратилган мемуар асарларга тўхталиб ўтамиз.

Авваламбор, шуни таъкидлаб ўтиш керакки, иккинчи гуруҳга мансуб эсдаликларнинг муаллифлари аҳолининг турли ижтимоий қатламлари вакиллари дир. Улар орасида инқилоб ва фуқаролар уруши фахрийлари, социалистик қурилиш ва Иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари, партия ва совет ходимлари, ёзувчи ва олимлар, маданият арбоблари бор.

Албатта, муаллифларнинг ижтимоий мақоми, уларнинг интеллектуал савияси ҳамда жамиятдаги ижтимоий-сиёсий муҳит муқаррар равишда тасвирланаётган воқеаларнинг қўлами ва мазмунига таъсир этганлигини таъкидлаб ўтиш зарур.

Совет даври тарихини ўзида акс эттирган эсдаликларнинг бир қисми шўролар замонида, бошқа қисми эса миллий истиқлол даврида вужудга келган. Шунинг учун уларнинг мазмуни, тарихий воқеа-ҳодисаларнинг талқини бир-биридан кескин фарқ қилади. Ўзбекистонда совет даврида нашр этилган эсдаликлар, одатда, коммунистик руҳда ёзилган бўлиб, уларнинг муаллифлари мавжуд тузумга ижобий муносабатда бўлганликларини намоён этадилар. Тоталитар совет тузumi куч-қудратга тўлган ва жамиятда коммунистик мафкура танҳо ҳукмрон бўлган шароитда бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, мамлакатда қаттиқ цензура мавжуд бўлиб, совет воқелигига салбий муносабат билдирилган адабиётлар умуман нашр этилмаган. Шунинг учун кўп муаллифлар совет давлатига ўз садоқатини кўрсатиш билан чекланмай, балки қўлда қурол билан уни ҳимоя қилганликлари ёки тинч социалистик қурилишда фаол иштирок этганликлари ҳақида фахр билан ёзадилар. Аммо истиқлол йилларида дунё юзини кўрган мемуар асарларда совет жамияти ҳаётининг кўп жиҳатларига салбий баҳо берилади.

Энг аввало, эски большевиклар, фуқаролар ва Иккинчи жаҳон уруши иштирокчилари, меҳнат фахрийларининг эсдаликларини қамраб олган тўпламлар ва алоҳида нашрларга эътибор қаратиш керак. Одатда, бундай китоблар турли юбилей саналарга бағишлаб нашр қилинар эди. Албатта, совет воқелиги бу эсдаликларнинг мазмунига бевосита таъсир этган, улар, сўзсиз, ҳукмрон мафкура руҳида таҳрир этилган. Шу боисдан улар мазмун жиҳатидан ўша даврдаги расмий тарихшунослик концепциясига тўла ҳамоҳанг бўлиб, уни яна бир қарра тасдиқлаш ва конкрет

мисоллар билан бойитишга хизмат қилган.¹ Шунга қарамай, фахрийларнинг эсдаликларида учрайдиган кўп эпизодлар бизнинг ўтмиш ҳақидаги тасаввуримизни кенгайтиради, совет даврида рўй берган мураккаб ва зиддиятли жараёнларни теран англашга ёрдам беради.

Совет даврига оид мемуар адабиётлар орасида фан ва маданият арбоблари қаламига мансуб эсдаликлар алоҳида ажралиб туради. Улар қаторига таниқли олим ва жамоат арбоби, академик Т.Н.Қори-Ниёзийнинг «Ҳаёт мактаби» (1964), кинорежиссёр Комил Ёрматовнинг «Кечмишларим» (1980), ёзувчи ва драматург Комил Яшиннинг «Ёднома» (1989) асарларини киритиш мумкин. Ушбу эсдаликларнинг аҳамияти шундан иборатки, уларда Ўзбекистон ССРда таълим тизими, фан, адабиёт, театр ва санъатнинг ривожланиши ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. Айни вақтда, юқори лавозимларни эгаллаган ҳамда ўз хизматлари эвазига юксак унвон ва мукофотлар билан тақдирланган муаллифлар буларнинг ҳаммасига совет ҳокимияти туфайли эришганликларини қайд этадилар. Улар совет давлатининг Ўзбекистондаги сиёсати, хусусан, маданият соҳасида амалга оширилган тадбирларни қўллаб-қувватлаб, ўзлари ҳам бу сиёсатни амалга оширишда фаол иштирок этганликларини таъкидлайдилар.

Ўзбек адабиётининг улкан вакиллари – Абдулла Қодирий, Ойбек ҳамда таниқли адиб ва давлат арбоби Шароф Рашидовнинг яқин қариндошлари қаламига мансуб эсдаликлар ҳам алоҳида эътиборга моликдир. Биз Ҳабибулло Қодирийнинг «Отам ҳақида» (1974), Асил Рашидовнинг «Акам ҳақида» (1992) ва

¹ Қаранг: В боях за Советскую власть в Ферганской долине: Воспоминания участников Октябрьской революции и гражданской войны 1917 – 1923 гг. – Ташкент: АН УзССР, 1957; Ветераны труда рассказывают (Сборник воспоминаний ветеранов социалистического строительства в Узбекистане) / Составитель В.А.Ананьев. – Ташкент: Узбекистан, 1973; Норхўжаев Ф.Х. 50 йил жанговар постда (Ҳаёт саҳифаларидан). – Тошкент: Ўзбекистон, 1982; Помнят древние стены ... (Воспоминания собрали и подготовили Ю.Рузметов, Т.Середа и С.Юсупов). – Ташкент: Узбекистан, 1970; Фаниев П. Зафар йўли (Солдат хотиралари). – Тошкент: Ёш гвардия, 1988; Ҳақназаров А. Қурашларда чиниққан умр (Кекса коммунист, граждандар ва Улуғ Ватан уруши иштирокчиси хотиралари). – Тошкент: Ўзбекистон, 1988 ва ҳ.к.

Зарифа Саидносированинг «Ойбегим менинг» (1994) номли эсдаликларини назарда тутмоқдамиз. Ушбу асарлар муаллифлари фақат ўзларига маълум бўлган кўп ҳаётӣй эпизодларни эслаб, ўз қаҳрамонларининг ёрқин образларини яратадилар ва бу буюк инсонларнинг энг яхши фазилатларини очиб берадилар.

Ўз мазмунига кўра ёзувчи Шукруллонинг «Жавохирлар сандиғи» (1976) ва «Кафансиз кўмилганлар» (1990) асарлари ҳам мемуар адабиётлар сирасига киради. Биринчи китобда муаллиф ўзининг ижодий йўли, устозлари ва қаламкаш дўстлари ҳақида сўз юритади. Ўзбекистон адабий ҳаётининг жонли лавҳалари, Ойбек, Ғафур Ғулом ва бошқа таниқли ижодкорлар билан учрашув ва мулоқотлар тўғрисидаги лавҳалар китобхонларда катта қизиқиш уйғотди. Бундан руҳланган Шукрулло асарнинг иккинчи қисмини ҳам ёзиб, 1983 йилда ягона китоб шаклида нашр эттирди.

50-йилларнинг бошларида Шукрулло Юсупов сталинча қатағон гирдобига тортилди. «Халқлар дохий»сининг вафотидан сўнг у оқланди, орадан анча йиллар ўтгач сургунда кўрган-кечирганларини қоғозга тушириб, «Кафансиз кўмилганлар» номли ҳужжатли қиссасини ёзди. Ушбу китоб ГУЛАГ лагерларида азоб чеккан айбсиз одамларнинг сургундаги оғир ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади.¹

Совет даври тарихи Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгандан кейин эълон қилинган қатор мемуар асарларда ҳам ўз аксини топди. Улар орасида партия ва давлат арбоблари Н.А.Муҳитдинов ва И.Б.Усмонхўжаев, академик О.Акрамхўжаев, олим ва матбаачи Ш.Шоғуломов, таниқли артист З.Муҳаммаджонов, Иккинчи жаҳон уруши қатташчиси М.Расулов (2003), ўрта бўғин партия-совет раҳбари Р.Лян, тарихчи олимлар Ҳ.З.Зиёев, Р.Ш.Шамсутдинов, Ш.А.Ҳайитов ва бошқаларнинг эсдаликлари бор.

Н.А.Муҳитдинов (1917 – 2008)нинг «Кремлда ўтган йилларим» (1994) ва И.Б.Усмонхў-

жаев (1930 – 2017)нинг «Тақдир ўйинлари ёхуд кўрган-кечирганларим» (2019) номли эсдаликларида муаллифларнинг ҳаёти ва фаолияти республикада ва улар ишлаган минтақаларда кечган ижтимоӣй-сиёсий жараёнлар билан узвий боғлиқ ҳолда баён этилади. Шубҳасиз, бу эсдаликларда келтирилган маълумотлар Ўзбекистоннинг совет даври тарихи кўп саҳифаларини идрок этишда ижобий аҳамиятга эгадир. Айни вақтда, муаллифлар чинакам коммунист ва партия функционерлари бўлганлиги боис ўзлари иштирокида кечган жараёнларни коммунистик назария ва амалиёт доирасида талқин этадилар.

Эсдаликларнинг яна бир эътиборли жиҳати шундан иборатки, муаллифлар жамият ҳаётининг ўзларига алоқадор бўлган соҳасини батафсилроқ очиб берадилар. Масалан, академик О.Акрамхўжаев ўзининг «Ҳаёт сабоқлари» (1995) номли эсдаликларида Ўзбекистонда геология фанининг ривожланиши, фойдали қазилмалар, хусусан, нефть ва газ конларининг кашф этилиши ва ўзлаштирилиши ҳақида жуда кўп қизиқарли маълумотлар келтиради. Китобнинг кўп саҳифаларида таниқли ўзбек олимлари, жумладан, Ўзбекистоннинг илмӣй ва иқтисодӣй потенциални ривожлантиришга катта ҳисса қўшган академик Ҳабиб Абдуллаев фаолияти билан боғлиқ эпизодлар келтирилган.²

Таниқли санъаткор З.Муҳаммаджоновнинг «Улуғлар орасида» (2003) номли эсдаликларидан Ўзбекистонда совет даврида театр ва кино санъатининг ривожланиши тўғрисида, таниқли ўзбек санъат усталари ҳақида қизиқарли маълумотлар олиш мумкин. Ш.Шоғуломов қаламига мансуб «Бунӣ умирлар» (1998) номли эсдаликларда, хусусан, унинг биринчи қисмида жонли тарзда Ўзбекистонда матбаа-полиграфия соҳасининг ривожланиши ҳақида қимматли маълумотлар берилади.

Мемуар адабиётлар орасида собиқ ҳарбий учувчи Мухтор Расуловнинг «Алангали йил-

¹ Шукрулло. Погребенные без савана: Докум. повесть / Пер. с узб. Э.Умерова. – Тошкент: Ёзувчи, 1995.

² Акрамхўжаев О. Ҳаёт сабоқлари (Эсдаликлар). – Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1995. – Б.148 – 156.

ларим» (2003) номли асари алоҳида ажралиб туради. Бошқа эсдаликлардан фарқли ўлароқ, М.Расуловнинг китоби муаллифнинг бутун ҳаётини эмас, балки унинг бир бўлаги, яъни Иккинчи жаҳон уруши йилларида бошдан кўрган-кечирганларини ёритади. М.Расулов Фарғона шаҳрида таваллуд топиб, педагогика билим юртини тамомлаган ва Тошкент вилоятидаги қишлоқ мактабларидан бирида ўқитувчилик қилган. Урушнинг дастлабки кунларидаёқ у амалдаги армияга сафарбар этилди, жанг қилиб Берлингача борди. М.Расулов кўп маротаба мардлик ва қаҳрамонлик кўрсатди, қатор жанговар орден ва медаллар билан тақдирланди. Унинг эсдаликларини ўқир эканмиз, совет ҳарбий учувчиларининг оғир ҳаёти, улар бошдан кечирган қийинчиликлар, қуролдош дўстлардан жудо бўлиш билан боғлиқ руҳий изтироблар кўз ўнгимизда намоён бўлади. Урушдан кейинги йилларда М.Расулов илмий-педагогик фаолият билан машғул бўлди. У иқтисод фанлари доктори илмий даражаси, профессор ва «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган фан арбоби» унвонларига сазовор бўлди.¹

Тарихчи олимлар Ҳ.З.Зиёев,, Р.Т.Шамсутдинов ва Ш.А.Ҳайитов ҳамда партия-совет ходими Р.Лян қаламига мансуб эсдаликлар ҳам эътиборга лойиқдир. Ҳ.З.Зиёевнинг «Она шаҳрим Тошкент ва ҳаёт йўлимдан лавҳалар» (2008) деб номланган эсдаликларида олимнинг узоқ ва баракали ижодий йўли Тошкент шаҳри тарихи ва у меҳнат қилган Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти фаолияти билан узвий боғлиқ ҳолда баён этилади. «Лавҳалар»да Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси бўлган муаллифнинг фронтдаги кундалик ҳаёт, совет жангчиларининг оғир аҳволи ҳақидаги мушоҳадалари ҳам диққатга сазовордир.² Р.Т.Шамсутдинов эса «Ўнгимдаги хотираларим» (2019) асарида ҳаёт йўлини муфассал баён этиб, ўзининг яқин-

лари ва сафдошларининг ёрқин образларини яратади.³ Ш.А.Ҳайитовнинг «Хотирамдаги лавҳалар» (2016) мемуар асари сал бошқача ракурсда ёзилган. Унда муаллиф ўзининг болалик ва ўсмирлик даврини XX асрнинг 60 – 70-йилларида ўзбек қишлоғида кечган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар, жумладан, бу ерда пахта яккаҳоқимлиги ва қишлоқ хўжалик ишларида болалар меҳнатида кенг фойдаланилиши билан боғлиқ ҳолда тасвирлайди.⁴

Р.Лян қаламига мансуб «Аждодлар ватанидан олисда» («Вдали от родины предков», 2008) номли мемуар асарда 1937 йилда корейс миллатига мансуб совет фуқароларининг Приморье ўлкасидан Қозоғистон ва Ўзбекистонга депортация қилиниши билан боғлиқ драматик воқеалар тасвирланган. Муаллиф корейсларнинг Ўзбекистондаги ҳаёти ва корейс диаспораси вакиллари тўғрисида талай маълумотлар келтиради. Шуниси ҳам диққатга сазоворки, шаҳар партия қўмитасининг котиби бўлиб ишлаган Р.Лян Марғилонда 60-йилларнинг ўрталарида пиллакашлик фабрикаси ишчиларининг иш ташлаши ҳақида, бу ерда истиқомат қилган крим татарларининг ўз тарихий ватанига қайтиш учун олиб борган кураши тўғрисида қизиқарли маълумотлар келтирган. Совет даврида бу мавзулар ҳақида ёзиш ман этилган эди.⁵

Манбаларнинг алоҳида гуруҳини оғзаки тарих намуналари – фонохужжатлар шаклида ёзиб олинган эсдаликлар ташкил этади. Ҳозирги кунда бундай эсдаликларнинг бир қисми Ўзбекистон Республикаси кинофото-фонохужжатлар марказий давлат архивида сақланмоқда. Булар асосан эски большевиклар, граждандар ва Иккинчи жаҳон уруши фахрийларининг эсдаликларидир.

Мемуар манбаларнинг яна бир тури кундаликлардир. Шунини таъкидлаб ўтиш керакки, совет даврида Ўзбекистонда бу жанр кенг

¹ Расулов М. Алангали йилларим (Эсдаликлар). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.

² Зиёев Ҳ. Она шаҳрим Тошкент ва ҳаёт йўлимдан лавҳалар. – Тошкент: Фан, 2008.

³ Шамсутдинов Р. Ўнгимдаги хотираларим. – Тошкент: Donish chirog'i, 2019.

⁴ Ҳайитов Ш.А. Хотирамдаги лавҳалар (Юрагимга яқин гўшалар). – Бухоро: Дурдона, 2016.

⁵ Лян Р. Вдали от родины предков: Воспоминания. – Фергана, 2007.

ёйилмади. Шунинг учун у даврда чоп этилган кундаликлар кўп эмас.

Маълумки, кундаликлар жанрига таниқли ёзувчи Ойбек бир неча марта мурожаат этган. Унинг учта кундаликлари нашр этилган: «Асакага сафар материаллари», «Фронт бўйлаб» ва «Покистон йўлида». Ойбекнинг кундаликлари қисқа, баъзан тезис шаклида қоғозга туширилган. Ёзувчи уларга ўзининг бўлажак асарлари учун материал сифатида қараган деб тахмин қилиш мумкин. «Асакага сафар материаллари» Ойбекнинг 1935 йилнинг июль ойида Асака районига ташрифи вақтида, «Покистон йўлида» эса бу мамлакатга 1949 йилнинг сентябрь ойида қилинган саёҳат чоғида ёзилган. Ҳар икки кундалик илк маротаба 1978 йилда Ойбекнинг тўла асарлар тўплами 12-жилдида эълон қилинган.

«Фронт бўйлаб» деб номланган кундаликнинг тақдири бошқача кечди. Ойбек 1942 йилнинг 6 декабридан 1943 йилнинг 5 февралига қадар иккинчи ўзбек бадий бригадаси таркибида Ғарбий фронтда бўлди ва бўлажак қаҳрамонларининг жанговар жасоратлари билан танишиш имкониятини қўлга киритди. Унинг кундаликларида олдинги сафда туриб, фашистларга қарши мардонавор кураш олиб борган ўнлаб ўзбекистонлик жангчилар ҳақида маълумотлар олиш мумкин. Ойбек солдат ва офицерларнинг ҳикояларига асосланиб ватандошларимизнинг мардлик ва жасоратлари ҳақида кўп жонли мисоллар келтиради. Муаллиф жангда жароҳат олиб, Москвадаги госпиталларнинг бирида даволанаётган афсонавий снайпер Зебо Ғаниева билан учрашувини тасвирлайди. Шунингдек, ёзувчи кундаликларда жангчиларга бағишланган шеърларидан парчалар келтиради. Ойбекнинг «Фронт бўйлаб» кундаликлари илк маротаба «Совет Ўзбекистони» газетасининг 1965 йил 12 ва 24 январь сонларида эълон қилинди. Ўша йилдаёқ кундаликлар Тошкентда алоҳида китоб шаклида нашр этилди.¹

¹ Ойбек Мусо Тошмуҳаммад ўғли. Асака сафари материаллари. Фронт бўйлаб. Покистон йўлида // Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 12-том. – Тошкент: Фан, 1978.

Мемуар адабиётларнинг яна бир тури хатлар, яъни эпистоляр манбалардир. Агар эсдаликлар воқеалардан анча кейин ёзилса, хатлар (кундаликлар каби) воқеалар жараёнида ёзилади ва одамларнинг мулоқот қилиш шакли ҳисобланади. Хатларни ўрганиш жараёнида, хусусан, ҳокимият органларига ҳамда газета ва журналларнинг таҳририятига юборилган мактубларга алоҳида эътибор бериш керак. Ушбу хатлардан жойлардаги ижтимоий-сиёсий аҳвол, фуқароларнинг ҳаёти ва кундалик турмуши, одамларнинг руҳияти ва ижтимоий кайфияти ҳақида батафсил маълумотлар олиш мумкин. Ана шундай хатлардан 3 мингдан кўпроғини тадқиқотчи М.Инатов ўрганди. Улар асосан колхоз тузиш жараёнида жабрланган деҳқонларнинг мактублари эди. Маълумки, мажбурий жамоалаштириш натижасида ўзига тўқ ва ўртаҳол хўжаликлар қулоқлаштирилиб, уларнинг мол-мулки мусодара қилинди. Мактубларда большевикларнинг бундай жинояткорона сиёсати туфайли бор-йўғидан айрилиб, ғоят қийин аҳволга тушиб қолган одамларнинг фиғони баралла намоён бўлади. Жамоалаштиришнинг фожиавий оқибатлари ҳақида қишлоқ аҳлининг мактубларидан олинган қуйидаги сатрлар гувоҳлик беради: «Мени ягона тирикчилик манбаидан маҳрум қилишди»; «Мени оила аъзоларим билан бирга кўчага ҳайдаб юборишди»; «Мен бор-йўғимдан маҳрум бўлдим. Энди қандай тирикчилик қиламан?»; «Мен ҳеч қачон бой бўлмаганман, бутун ҳаётим давомида оддий деҳқон бўлиб меҳнат қилганман. Нега менинг бор-бутимни мусодара қилишди – тушунмайман».²

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистоннинг совет даври тарихига доир жўда кўп мемуар манбалар мавжуд. Уларнинг айримлари коммунистик мафкура руҳида ёзилган бўлса-да, бу манбалар туркумидан танқидий фойдаланиш совет жамияти ҳаётининг турли қирраларини тўғри англаш имконини беради.

² Алимова Д. Яқин ўтмиш бугунги кун кўзгусида // Халқ сўзи. 2005 йил 6 август.

ФРОНТ ГАЗЕТАЛАРИДА МУҲРЛАНГАН ЖАСОРАТЛАРДАН ЛАВҲАЛАР

Р.ШАМСУТДИНОВ, профессор

Биз 3 жилдлик «Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари» китобимизда «Ватан учун», «Совет жангчиси», «Қизил аскар ҳақиқати», «Ватан шарафи учун», «Душманга қарши олға», «Фронт ҳақиқати», «Ғалаба байроғи», «Қизил Армия», «Бонг» газеталарининг Москва, Санкт-Петербург, Химки шаҳарларидаги марказий кутубхоналарда сақланаётган нотўлиқ тахламаларидан фойдаланган эдик,

холос. Ўзбек тилидаги фронт газеталарининг ҳозиргача бизга маълум бўлмаган тахлама ва сонларини излаб топиш ва улардаги материалларни тўплаб нашр этиш устида изланишлар олиб бормоқдамиз. Бу ишимизга туртки ва ривож бераётган янги бир эзгу иш Андижон вилоятида бошланди. Шу йил 10 май куни Андижон вилояти ҳокими, сенатор Ш.Қ.Абдурахмонов ташаббуси билан «Иккинчи жаҳон уруши йилларида Андижон вилояти халқининг ғалаба учун қўшган ҳиссаси, уруш қатнашчилари ҳамда унутилиб кетган тарихий воқеалари, андижонликларнинг мардонавор кураши» ҳақидаги янги маълумотлар тўплаш бўйича илмий изланишлар олиб боровчи 23 кишидан иборат ишчи гуруҳ ташкил этилди. Бу гуруҳ ҳозирда кенг фаолият олиб бормоқда.

Бизнинг қўлимиздаги «Ватан шарафи учун» газетасининг 1945 йил 1 январь сониде гвардиячи катта сержант Қўшоқ Бадаловнинг Андижон область Избоскан районидаги Тельман номли колхозда яшовчи онаси Хожарбиби ва хотини Ширмонхонга ёзган янги йил мактуби келтирилган. Мазкур мактуб «Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари» китобининг 2-жилдида келтирилган ва «Водийнома» журналида ҳам шарҳлаб берилган эди. Биз Қўшоқ Бадалов ҳақида, унинг ҳозирги авлодлари ҳақида маълумот олиш мақсадида гуруҳимиз аъзоси, Андижон вилояти архив иши ҳудудий бошқарма-

си бошлиғи Нодирбек Зухриддинов орқали Избоскан туман давлат архиви директори Шукуржон Маметов билан боғланиб, Қўшоқ Бадаловнинг авлодларини суриштириб Избосканга бордик. Архив директори Шукуржон Маметов билан Янгиқишлоқ Кадрлаш кўчаси 18-уйда истиқомат қилаётган Қўшоқ Бадаловнинг иккинчи ўғли Шаҳобиддиннинг хонадонига ташриф буюрдик, бизни чуқур ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олишди, кичик бир суҳбат қурдик. Биз 2017 йили «Академнашр»да чоп этилган **«Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари»** китобининг

2-жилдидаги гвардия старший сержанти Қўшоқ Бадаловнинг Андижон области Избоскан районидаги Тельман номли колхозда яшовчи онаси Хожарбиби ва аёли Ширмонхонга ёзган янги йил мактубини ўқиб бердик. Бу уларда жуда катта таассурот қолдирди. Ушбу хонадонда Қўшоқ Бадаловнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги ҳужжатли материаллар билан бирма-бир танишиб чиқдик. Улардан айримларини келтирамиз. Аввало, фронтдан Қўшоқ Бадаловнинг онаизори Хожарбиби ва аёли Ширмонхонга йўллаган мана бу хатини келтирдик:

«Гвардия старший сержанти Қўшоқ Бадаловнинг Андижон область Избоскан районидаги Тельман номли колхозда яшовчи онаси Хожарбиби ва хотини Ширмонхонга ёзган янги йил

МАКТУБИ

Ҳурматли она ва севгилим Ширмоним! Сизларни янги йил билан қутлайман ҳамда сизларга янги бахт-саодат ва туганмас соғлиқ тилайман.

Мана, мен янги йилни олтинчи марта сизлардан йироқда қарши олаётирман. Шундан тўрттаси улуғ ватан уруши frontiда, немис босмачиларга қарши қонли кураш майдонидадир.

Мен серқуёш Ўзбекистондан, туғилиб ўсган қишлоғимдан, бадавлат колхозимдан кетганимга роса беш йил тўлди.

Ширмоной! Ўша унутилмас кунларни хотирлайсизми? 1939 йил декабрь ойи охирилари эди. Биз колхознинг ҳамма ишларини саранжому саришта қилиб, янги йилни кутиб олишга тайёрланаётган эдик. Колхозчилар ўзларининг меҳнат соҳасидаги ютуқлари билан мен ҳам ўз меҳнатим унумидан жуда қувонардим. Иккимиз эса умид билан бир ястиққа бош қўйган эдик. Кейин мен Ватан олдидаги бурчимни адо этиш учун Қизил Армия сафига чақирилдим...

Мана, орадан беш қиш ва ёз ўтди. Аммо мен ҳали сизларнинг ёнларингизга қайтганим йўқ. Чунки мен ҳали Ватан олдидаги муқаддас бурчимни охиригача тўла бажарганим йўқ, фашист газанда ҳали батамом янчиб ташлангани йўқ, мен ҳали йиртқичнинг уясига – Берлинга етганим йўқ.

Қимматли онажон ва Ширмонхон! Мен урушининг бошидан бери майдонда бўлишимга қарамай, ҳозиргача сизларга она Ватан олдидаги бурчимни, сизларнинг нақазларингизни қандай бажарётганлигим, лаънати немисларни қандай ураётганим тўғрисида ҳеч нарса ёзмаган эдим.

Мана энди, Ватанимиз манфур босқинчилардан озод қилинган тантанали кунларда, давлатимиз чегараларидан анча берида туриб ўзимнинг жанговар ҳаётимдан сизларга ҳикоя қилиб берадигон воқеалар озмунча эмас.

Мен уруш бошида разведкачи-мотоциклетчи эдим. Қизил Армия душманга катта талафотлар ўтқазиб, мамлакатимизнинг ичкарасига томон чекинаётган вақтлар эди. Аммо биз ғалаба қилишимизга қаттиқ ишонар эдик. Мен ўша оғир кунларда Ленин-Сталин партияси сафига

кирдим. Москва бўсағасида душман бомбасидан бўлган ярам тузалгач, танкчи бўлиб етишдим. Бу вақтда душман Воронеж остоналарига бориб қолган эди. Биз кўкрагимизни қалқон қилиб душман йўлини тўсдик. Мен шу қадимги рус шаҳри бўсағаларида неча ўнлаб гитлерчиларни лаҳатга тикдим ва биринчи фашист танкини яксон қилдим. Ватан мени «Жасурлиги учун» медали билан мукофотлади.

Биз ҳужум бошладик. Немислар зарбаларимизга бардош беролмай чекиндилар. Менинг танким Курск дўғасида душманнын ўзиюрар тўпини дабдала қилди, бир неча миномёт ва пулемёт нуқтасини емирди, жуда кўп фашистларни тупроққа қориштирди. Шунда мен иккинчи мукофот – иккинчи даражали «Ватан уруши» ордени олдим.

Гитлерчиларни кеча-кундуз демай ғарбга томон қувдик. Мен ўз танкимда машҳур украин дарёси Днепрдан кечиб ўтдим ва қудратли машинам билан 1944 йил ёзида тарихий ғалаба йўлини босиб ўтдим.

Даҳшатли танкимда қардош поляк халқига ёрдам қўлини чўзиб, Сан ва Висла дарёларидан кечиб ўтдим ҳамда тўртинчи марта «Қизил юлдуз» ордени билан мукофотландим.

Мана шундай қилиб биз, ўртоқ Сталин айтганидек, ҳозир Германиянинг ҳаёт марказларига қатъий штурм бошлаш учун ҳужум марраларида шайланиб турибмиз. Узил-кесил ғалаба йили – 1945 йилни ҳам шу ерда, жонажон Ватанимиз тупроғидан анча узоқда кутиб олдик.

Биз ҳозир халқимиз интизорлик билан кутаётган тантана кунига – ғалабага эришиш учун фақат:

– Олға, шоввозлар! – деган буйруқни кутиб турибмиз. Сизларни ишонтириб айтаманки, мен шу муқаддас жангда душманни аввалгилардан ҳам шафқатсизроқ янчаман.

Яшасин янги, ғалаба йилимиз – 1945 йил!

Бахтимизга асрлар бўйи умр кўрсин отамиз, устозимиз, саркардамиз улуғ Сталин!

**Сизларга гвардиячилик саломи билан:
ҚЎШОҚ».**

Қўшоқ Бадалов
1915 – 1958

Чапдан ўнгга: 1. За Отечественную войну (2 та). 2. За отвагу СССР. 3. За взятия Берлина. 4. Плоретарии всех стран соединяйтесь СССР. 5. Ударник XI летия.

*Твардши старший сержант
Бадалов Юшак*

Приказом Верховного Главнокомандующего Маршала Советского Союза товарища СТАЛИНА от 2 мая 1945 года № 359 за полное овладение столицей Германии — городом Берлин — центром немецкого империализма и очагом немецкой агрессии всему личному составу нашего соединения, в том числе и Вам, принимавшему участие в боях, ОБЪЯВЛЕНА БЛАГОДАРНОСТЬ.

Командир части

Полковник

Полковник

Султанов / Султанов

*Гвардии старший сержант
Бадалов Якушак*

Приказом Верховного Главнокомандующего Маршала Советского Союза товарища СТАЛИНА от 9 мая 1945 года № 368 за освобождение от немецких захватчиков столицы союзной нам Чехословакии — города ПРАГИ всему личному составу нашего соединения, в том числе и Вам, принимавшему участие в боях, ОБЪЯВЛЕНА БЛАГОДАРНОСТЬ.

Командир части

с.ч. Толстая Никола 26483

24. майор

К.Тонконоз

Кўшоқ Бадаловнинг турмуш ўртоғи
Хожарбиби ая

Кўшоқ Бадаловнинг фарзандлари. Чапдан ўнгга: 1. Сайфиддин. 2. Шаҳобиддин.
3. Мунаввархон. 4. Бурҳониддин

Қўшоқбой ва Хожарби Бадаловларнинг ҳозирги авлодларидан бир гуруҳи

Чапдан ўнгга: 1. Эйлатон МФЙ раиси Исақов Баҳодиржон. 2. Шаҳобиддин Бадалов (фахрий). 3. Рустамбек Шамсутдинов (профессор). 4. Шукуржон Маметов (Избоскан туман давлат архиви директори)

Зокиржон Юнусов

ИЗБОСКАНЛИКЛАР ЖАСОРАТИ

Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган буюк ғалабага муносиб ҳисса қўшган Қўшоқ Бадаловнинг босиб ўтган шонли ҳаёт йўлини акс эттирувчи қатор мақолалар эълон қилинган. Улардан айримларини қайд этиш жоиз. Бу ўринда Зокиржон Юнусовнинг «Пахтакор» газетасида «Сўнмас у кунлар шухрати» рукни остида эълон қилинган **«Боқий умр»** номли мақоласи, СССР журналистлари союзининг аъзоси Йўлдош Мирзанинг **«Юлдузинг сўнмайди, Қўшоқбой»** номли мақоласи, 1995 йили Андижон вилояти матбуот бошқармаси нашриётида чоп этилган **«Уруш кўрган кишилар»** рисоласини эслаш жоиздир. 2019 йили Тошкентда «Наврўз» нашриётида Зокиржон Юнусовнинг **«Избосканликлар жасорати»** рисоласи эълон қилинди. Ундан кичик парча келтирамыз: **«Қўшоқбой Бадалов биринчи Украина fronti қўшинлари сафида немис-фашист босқинчиларига қарши қаҳрамонона жанг қилди. Биринчи Украина**

фронти қўшинлари қўмондони, Совет Иттифоқи маршали И.Конев, генерал-лейтенант К.Крайнюков, армия генерали И.Петров имзо чеккан миннатдорчилик ёрлиғида шундай дейилади:

Гвардия катта сержанти Бадалов Қўшоққа. Қадрли ўртоқ! Уруш ғалабамиз билан тугади. Армиямиз немис-фашист босқинчиларига қарши ҳаёт-мамот жанги олиб бориб, Ватанимиз озодлиги йўлида мардона курашди ва миллионлаб одамларга бахт-саодат ҳадея қилди. Сиз она юртингизга ғалаба билан қайтдингиз. Сиз қўшинларимиз сафида Дон дарёсидан то фашистлар уяси Берлингача шонли йўлни босиб ўтдингиз. Фронтимиз жангчилари ва Сизга Олий Бош Қўмондон 74 марта ташаккурнома эълон қилди. Хизматингиз учун чин юракдан раҳмат!»

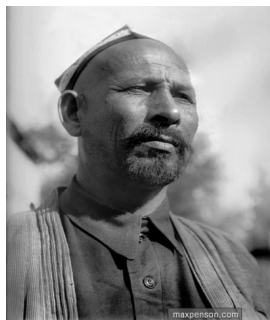

1-УКРАИНА ФРОНТИНИНГ ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ «ВАТАН ШАРАФИ УЧУН» ГАЗЕТАСИ 1943 ЙИЛ 25 АПРЕЛЬ СОНИ ЙЎЛДОШ ОХУНБОБОЕВНИНГ ЎЗБЕК ЖАНГЧИЛАРИГА ХАТИ

Азиз болаларим!

Ўзбек халқи бундан тўрт ой олдин сизларга ёзган мактубида: «Бир қадам ҳам орқага қайтманглар! Волганинг шаҳри азими бўлган Сталинградга, хушманзара Кавказга ҳамла қилаётган йиртқич душмanning йўлини тўсинглар!» – деб фармон берган эди.

Сизлар бу фармонни бажо келтирдинглар. Сиз, ўзбек халқининг фарзандлари, ёр-дўстларингиз бўлган барча халқларнинг фарзандлари билан биргаликда Ватан урушининг улуғ саркардаси ўртоқ Сталиннинг стратегик планини амалга ошириб, Сталинград остонасида

Йўлдош Охунбобоев
13.07.1882 – 28.02.1943

душман қўшинларини пўлат ҳалқа ичига ўраб олдиларинг, юз минглаб немиснн шу жойда ер тишлатдиларинг. Воронеж оstonаларида гитлерчи аблахларни яксон этдиларинг. Шимолий Кавказда герман қўшинларининг адабини бердиларинг. Ленинградни қамал қилган душман сафларини ёриб ўтдиларинг. Краснодар, Майкоп, Великий Лук, Элиста, Ставрополь, Нальчик, Пятигорск, Курск, Ворошиловград, Ростов-Дон, Харьков шаҳарларини ва бошқа жуда кўп совет шаҳарларини, темир йўл станцияларини ва қишлоқларини гитлерчи ҳаромилардан озод қилдиларинг.

Ўзбек халқи сиз азиз фарзандларимиз билан, ўзининг ўлмас қаҳрамонликлари туфайли Ватанимизга янги шухратлар бахш этган шонли совет ватанпарварлари ва баҳодирлари билан фахрланади... Сизнинг орангиздан чиққан қаҳрамонлар номи халқимиз тилида дoston бўлган Қўчқор Турдиев, Сирожиддин Валиев, Аҳмад Алиев, Камол Пўлатовлар ёнига ажойиб қаҳрамонликлари билан ҳаммани қойил қилган жуда кўп шонли жангчи ва командрларнинг номи қўшилди.

Ўзбек халқи сиз азиз фарзандларимиз билан, ўзининг ўлмас қаҳрамонликлари туфайли Ватанимизга янги шухратлар бахш этган шонли совет ватанпарварлари ва баҳодирлари билан фахрланади... Сизнинг орангиздан чиққан қаҳрамонлар номи халқимиз тилида дoston бўлган Қўчқор Турдиев, Сирожиддин Валиев, Аҳмад Алиев, Камол Пўлатовлар ёнига ажойиб қаҳрамонликлари билан ҳаммани қойил қилган жуда кўп шонли жангчи ва командрларнинг номи қўшилди.

Азиз фарзандлар! Шу нарса эсингизда бўлсинки, Ватан оғир кунларни бошидан кечираётган ва унинг тақдири ҳал қилинаётган кунларда шу она-Ватаннинг озодлиги ва мустақиллигини сақлаш учун қаҳрамонлик кўрсатган, душманни кўпроқ ўлдирган аскарларнигина халқ ўзининг асл фарзанди деб билади ва унинг номини ҳурмат билан тилга олади. Ватан йўлида азиз жонини аямаган фарзанднинг номини халқ асрлар бўйи юрагида сақлайди. Лекин қўрқоқ учун эшикларимиз қаттиқ ёпиқ бўлади. Биз унга лаънат ўқиймиз ва уни шарманда қилиб ҳайдаймиз.

Ҳаёт нурларимиз! Халқнинг мард фарзандлари Ватанимизнинг бахт-саодати, озодлиги ва шон-шарафи учун олиб борилаётган

жангнинг шонли қаҳрамонлари бўлингиз! Ота-боболарингизнинг шонли хислатларига содиқ қолингиз.

Жонажон фарзандлар! Ўзбек халқи ўз мактубида «Ҳар биримиз икки-уч кишининг ишини қиламиз» деб сизларни ишонтирган эди. Халқимиз ваъдани шараф билан бажармоқда. Сиз яйраб ўсган серқуёш Ўзбекистон фронтимизнинг қудратли таянчига айланди. Республикамизга кўчириб келтирилган ўнлаб мудофаа корхоналари ишга солинди. Сиз кўрган мавжуд корхоналарнинг ҳаммаси фронтга хизмат қилмоқда. Саноатимизнинг линиялари тинмай ишлаб, сизлар учун тезучар аэропланлар, кучли танклар, тўплар, пулемёт ва миномётлар, милтиқлар ва турли яроғ-аслаҳаларни тобора кўплаб ишлаб чиқармоқдалар. Колхозчиларимиз ҳам икки-уч кишининг ишини бажариб, мўл ҳосилни йиғиштириб олдилар. Пахта ҳосили териб олиниб, тўқимачилик саноатига топширилди. Республикамиз ғалла юзасидан давлат олдидаги мажбуриятини тўла бажарди. Қизил Армия фондига мўлжалдан анча ортиқ ғалла берди. Бу йил омбор ва элеваторларга ўтган йилдагига қараганда 6 ярим миллион пуд ортиқ ғалла тўкилди. Колхозчиларимиз ўз эҳтиёжларидан орттириб шаҳар ишчилари ва интеллигентларига 100 вагонлаб ғалла, мева ва сабзавот бердилар. Биз учун янги экин бўлган қанд лавлаги ўз вақтида йиғиштириб олиниб, қанд саноатига топширилди.

Ўзбек халқи саноатни зўр бериб ривожлантирмоқда. Янги конлар ишга солинди, нефть ва кўмир чиқариш тез суръатлар билан кучайтирилмоқда, республика саноатини ўз металимиз билан таъминлаш учун металлургия заводини қураётимиз.

Республиканинг жуда тез юксалаётган саноатини электр қуввати билан таъминлаш мақсадида 5 та электр станцияси қуришга киришдик. Буларнинг энг каттаси Фарҳод электростанцияси бўлади.

Сизлар улўғ ўзбек шоири Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонини, золим бос-

кинчи Хисравга қарши курашган Фарҳоднинг Сирдарёдан севгилиси Ширин юртига сув чиқариш учун тоғларни кесиб канал ўтказмоқчи бўлгани ҳақидаги афсонани яхши биласизлар.

Бу станция ана шу афсонавий қаҳрамон Фарҳод тоғининг ёнида қурилди. Ҳозир бу қурилишда республикамизнинг 70 минг колхозчиси ишлаб турибди. «Катта Фарғона канали» қурилишида халқимиз қандай завқ-шавқ билан ишлаганлигини ўзларинг кўрган эдинглар, Фарҳод қурилишида ишлаётган меҳнат фронтининг оташин жангчилари бу қурилиш сизларнинг кучларингга куч қўшишини билганликлари учун, қиш фасли бўлишига қарамасдан, «Катта Фарғона канали»дагидан ҳам ортиқ ғайрат кўрсатмоқдалар, Фарҳод гидроэлектростанцияси қурилиб бўлгандан кейин унинг каналларидан юз минглаб гектарлаб ерлар сув ичади. Республикамиз яна ҳам обод бўлади.

Шер ўғлонлар! Душман Қизил Армиямизнинг қақшатқич зарбаларини емоқда. Лекин ҳамма вақт шуни эсдан чиқармангларки, Ватанимизга, жонимизга қасд қилган қабиҳ душман ҳали батамом мажақлаб ташлангани йўқ. Бу душманни батамом йўқ қилмай туриб азиз Ватанимизни ва ҳаётимиз тўғрисидаги олижаноб ташвишни заррача ҳам камайтира олмаймиз. Душманни йўқ қилиш, кишилиқни бу вабодан халос қилиш сизларнинг қўлингизда, қудратли армиямизнинг барча жангчилари қўлидадир.

Фронтнинг машаққати оғир эканини биламиз. Уруш қаттиқ ва даҳшатлидир. Аммо ҳар қандай қийинчилик ҳам, хавф-хатар ҳам арслонни изидан қайтара олмайди. Ўз халқининг асл фарзандиман деган йигит Ватан учун даҳшатли жангга киришдан қўрқмайди, далил бўлиб душманга қарши боради. Бу жангларда ё шахид бўлади, ё ғалаба қозониб ғозий бўлади. Сизлар Ватан учун бўлаётган ана шу газавотнинг ғозийларисиз. Душманга ҳеч омон бермангиз. У нафасини ҳеч ростлаб олмасин. Халқ берган даҳшатли қурол билан уни устма-уст ураверингиз...

Республикамизнинг пойтахти Тошкентда Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон, Қозоғистон, Қирғизистон халқлари вакиллари-нинг фашизмга қарши митинги бўлиб ўтди. Беш республика халқларининг иродасини кўрсатган бу митинг сизларга мана шундай мурожаат қилди:

«Биз илгари бир қадам ҳам орқага қайтиш йўқ» деб айтган эдик. Ҳозир эса сизларга «фақат олға, фақат Ғарбга томон борингиз» деймиз. Қалъамизнинг дарвозасидан ўғри босиб кирди, унинг қочишига йўл қўймангиз! Дарвозага маҳкам қулф солингиз! Аблах босмачи ўзининг дайди бошини омон олиб кетолмасин. У бизнинг еримизни тортиб олмоқчи бўлган эди. Ҳар қайсисига бир ярим газлик тупроқни аяманглар. Бу чигирткаларни қириб-қириб ерга кўмиб ташланглар. Токи уларнинг мурдор жасадлари ҳаво ва сувимизни ифлослантормасин».

Сизлар Ватан учун фронтлардан ғолиб бўлиб, қаҳрамонлар бўлиб, омон-эсон қайтиб келинглар. Менинг сизларга самимий тилагим шу.

Ўртоқ Йўлдош Охунбобоев бу хатни вафотидан бир неча кун олдин ёзган.

1-УКРАИНА ФРОНТИНИНГ
«ВАТАН ШАРАФИ УЧУН» ГАЗЕТАСИ
1943 ЙИЛ 9 ЯНВАРЬ СОНИДАН
ЎЗБЕКИСТОН – ФРОНТГА

Усмон Юсупов,
Ўзбекистон КП(б) МК биринчи секретари

Ўзбекистонда янги танк ва самолётлар қуриш учун пул тўплаш иши бутун халқнинг ватанпарварлик намоишига айланиб кетди. Тамбов колхозчиларининг почини ва Сталиннинг совет ватанпарварларига ёзган табрик телеграммалари орденли республикамиз колхозчиларини жуда руҳлантирди. Олти кун ичида эркак ва аёл колхозчилар «Ўзбекистон колхозчиси» деган танк ва самолётлар қуриш учун 260 миллион сўм пул тўладилар. Пул тўплаш ҳозир ҳам давом этмоқда.

Бундай баланд руҳнинг асоси нима?

Бунинг асоси ўзбек халқининг Ленин-Сталин партиясига чексиз садоқати, Ватан уруши йилларида ўзининг яхши тушунганлиги ва манфур душман устидан ғалаба қозониш учун бутун кучини беришга тайёр эканлигидир.

Ўзбек халқи немис-фашист ғалаларини батамом тор-мор келтирмагунча, гитлерчи босмачиларни битта ҳам қолдирмай тамом қириб ташламагунча қўлидаги қуролни ташламасликка қасам ичган. Халқимиз бу қасамини фидокорлик, қаҳрамонлик билан бажармоқда.

Ватан уруши даврида Ўзбекистонда Қизил Армияни одам резервлари, қурол-аслаҳа, ўқ-дори ва озиқ-овқат билан таъминлаш учун катта ишлар қилинди. Душман томонидан вақтинча босиб олинган районлардан кўчирилган йирик саноат корхоналари қисқа муддат ичида ишга солинди. Бу корхоналарнинг кўпчилиги ҳозир тўла суръатда ишлаб, аввалги жойлардагига қараганда мамлакатга яна кўпроқ маҳсулот бермоқдалар. Станоклар, вогранкалар, босқонлар ва контроль асбоблари ёнида ўн мингларча янги ишчилар ишламоқда, буларнинг кўпчилиги ўзбекдир...

Қишлоқ хўжалигидаги резервларни сафарбар қилиш иши жуда уюшқоқлик билан ўтказилмоқда. Республикада фақат бир йил ичидагина экин майдони такрор экишни ҳам қўшиб ҳисоблаганда қарийб 600 минг гектар кўпайди. 1943 йил планига кўра экин майдонини яна 19 процент кўпайтириш кўзда тутилган.

Республика ўзининг озиқ-овқат ресурсларини анча кўпайтирди. Келаси йилнинг ўзидаёқ биз ўз ғалламиз билан ўзимизни таъминлаймиз ва Совет Иттифоқининг бошқа районларидан ғалла келтиришдан воз кечамиз.

Шаҳар меҳнаткашларига озиқ-овқат билан ёрдам бериш учун колхозчилар ўртасида бошланган ҳаракат ватанпарварлик руҳининг юқори даражага кўтарилаётган-

лигининг далилидир. Фарғона область Сўх участкасидан колхозчиларнинг ташаббуси билан бу ҳаракатга юзларча колхозлар ва колхозчилар қўшилди. Улар давлат олдидаги мажбуриятларини бажариб бўлгандан кейин ўзларида қолган озиқ-овқат запасларини шаҳар аҳолиси билан баҳам кўришга қарор қилдилар. Қисқа муддат ичида колхозчилар шаҳарларга 350 минг пуддан ортиқ турли озиқ-овқатлар келтириб, давлат нархида сотдилар.

Шу билан бирга, танк ва самолётлар қуриш учун пул тўплаш ҳаракатининг колхозчилар орасида кучайиб кетганлиги Ўзбекистон колхозчиларининг ватанпарварлик руҳини яққол кўрсатувчи намоёйишидир.

Колхоз раислари, бригадирлари ва колхоз аъзолари ўзларининг жамғарган пулларидаи ўнг минг сўмлаб, юз минг сўмлаб ажратиб, ўз ихтиёрлари билан давлат банки бўлимларига келтириб топширмоқдалар.

Тошкент область Қорасув районидаги «Бирлашган» колхозининг аъзоси Турғун Тошматов ўзининг ажойиб ватанпарварлигини кўрсатди. 24 декабрда у ўзининг жамғарган пуллари билан Ўзбекистон К(б)П Марказий Комитетига келтириб бундай деди:

– Мана бу менинг жамғарма пулим – 160 минг сўм. Бу пулга мен жанговар самолёт буюришни ва уни Ватан ҳимоячиларига совға қилиб юборишни сўрайман...

**1-УКРАИНА ФРОНТИНИНГ
«ВАТАН ШАРАФИ УЧУН» ГАЗЕТАСИ
1943 ЙИЛ 7 НОЯБРДАГИ СОНИ
БОТИР ФАРЗАНДЛАРИМИЗ,
БИЗ СИЗГА МАДАДКОРМИЗ**

*Абдували Мўминов, Ўзбекистон ССР Олий
Совети Президиумининг раиси*

Ҳозирги вақтда немис-фашист босқинчиларига қарши олиб борилаётган адолатли урушда мамлакатимизнинг барча халқлари қатнашмоқда. Кўп миллатли Қизил Армиямизнинг барча жангчилари ҳаммамизнинг

севиқли Ватанимизни душмандан зўр фидо-корлик билан ҳимоя қилмоқдалар, душманга қарши бошланган зафарли ҳужумимизда тобора илгари босиш учун катта жонбозлик, ғоят буюк мардлик ва қаҳрамонлик кўрсатмоқда.

Кечаги ишчи ва колхозчи, илгари қосиб ёки хизматчи бўлган ўзбек йигитлари орасидан уруш ўти ичида чиниққан юзларча, мингларча қаҳрамон жангчилар етишди. Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари Қўчқор Турдиев, Камол Пўлатов, Аҳмаджон Шукуров, Отаулла Солиҳов, Содиқ Алиназаров, Қудрат Қаюмов, Абдулла Йўлдошев ва бошқаларнинг кураш ва фаолияти бизни беҳад қувонтиради ва ғоят фахрлантиради.

Қаҳрамон Қизил Армиянинг душманга қарши мислсиз кураши бутун халқимизни меҳнат frontiда янгидан-янги жонбозлик кўрсатишга илҳомлантирмоқда.

Фабрика-заавдларимизда, далаларимизда кеча-кундуз қизғин иш бормоқда.

Халқимиз электростанциялар қурилишида ажойиб маҳорат кўрсатмоқда. 1943 йилда қурила бошлаган 5 та электростанциядан ташқари бу йил 9 та ГЭС қуришга киритилмоқда.

Мард ўғлонларимиз, шоввоз фарзандларимиз, шуни унутмангизки, халқимиз кунтун, ҳар дақиқа фронт тўғрисида, сиз тўғрингизда ўйлайди, душманни тамомила тор-мор этиб қайтиш кунингизни кутади.

Мард номард олдида тиз чўкмас, марднинг сараси майдонда билинар. Сизнинг ҳаммангиз, фронтнинг қайси участкасида бўлмасин, қўмондонликнинг топшириғини тўла ва пухта бажарингиз, ўзбек йигити деган номга муносиб жанг дилингиз, сизнинг номуносиб ҳаракатларингиз учун ота-оналарингизга иснод келмасин.

Халқимиз айтади:

*Ортози айилнинг ботганини
Эгаси эмас, от билар,
Эр йигитнинг қадрини
Оғаси эмас, эл билар.*

Манфур душманни мағлуб этиш йўлидаги мислсиз курашимиз асрлар бўйи тилларда

достон бўлажак. Сизнинг қаҳрамонлигингиз ҳақидаги эртаклар халқ оғзидан ҳеч қачон тушмагусидир.

Қадрли фарзандларимиз! Бола-чақа, уй-ичимиз тўғрисида асло хавотир бўлманг. Улар бутун халқнинг ғамхўрлиги билан қуршаб олинган. Қизил аскар оилаларига кўрсатилаётган давлат ва жамоатчилик ёрдами бениҳоя. Уларнинг уйлари ремонт қилиб берилмоқда, ўтин-кўмир, озиқ-овқат, кийим-кечак билан кўмаклашилмоқда. Бунинг учун бир мисол келтириш кифоя: Сурхондарё область Узун районидаги Ворошилов номили колхоз (раиси ўртоқ Самад Қурбонов)да 57 қизил аскар оиласи бор. Колхоз уларнинг ҳар бирига 2 тадан қўй берган. Бу оилаларнинг томорқаларига экин экиб, ғаллалари ўриб-йиғиб, донлари янчиб берилган.

Мард жангчилар! Уруш қурбонсиз бўлмаслигини, қон тўкиб, жон бериб, ғалаба қозонилажанини унутманг! Ватанимиз мустақиллигини сақлаб қолиш, келажак авлоднинг бахтиёр ҳаёт кечиришини таъминлаш ёвга қарши ғазот қилишни, тинмай олға қараб боришни талаб қилади. Гитлерчи ҳорамзодаларнинг халқимиз бошига солган бутун жабр-жафолари учун, барча ёвузликлари учун улардан қасос олинг, душманни битта ҳам қўймай қиринг! Аяманг, ўлдиринг! Бу бизни ғалабага олиб келажак. Биз сизга мададкормиз.

Маълумки, **«Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари»** китобининг 3-қисмидан ўзбек тилидаги «Қизил Армия» газетасининг 1944 йил 4 январдан 1945 йил 22 августгача бўлган сонларидаги материаллар ўрин олган. Газетанинг айрим сонлари китобга киритилмаган эди. Бу газетанинг қолган сонларини излаб топиш бизнинг навбатдаги вазифа бўлиб қолган эди. Москва давлат университети доценти С.И.Семакин ўзининг **«Фронтная печать на языках народов СССР в 1941 – 1945 гг.»**¹ номли мақо-

¹ Семакин С.И. Фронтная печать на языках народов СССР в 1941 – 1945 гг. // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Гуманитарные науки. 2016. №12. – С.37 – 46 // <http://www.nauteh-journal.ru/files/e5e5db3d-9755-498f-8424-3505d31c62eb>

ласида 1942 йилнинг 11 июлида СССР Мудофаа халқ комиссарлигининг буйруғи билан Сталинград frontiда «Қизил Армия» газетаси ташкил этилгани, унинг биринчи сонидеъ **«Бир қадам ҳам орқага қайтиш йўқ»** чақириғи ҳамда ўзбек жангчиси, Андижон фарзанди Қўчқор Турдиевнинг афсонавий жасоратлари тақдирланиб, Совет Иттифоқи Қахрамони унвонига сазовор бўлганини батафсил шарҳлаган. Жумладан, газета саҳифасида шундай ёзилган: **«Сталинград остонасида Ватанимиз тақдири ҳал қилинмоқда, турли миллат жангчилари – ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар, тожиклар ва туркманлар Сталинградни ҳимоя қилиб, айна пайтда, ўз республикасини, ўзи туғилган уйини ва ўз оиласини ҳимоя қилмоқдалар».**

1942 йил кузида Иккинчи жаҳон урушида энг кўп қон тўкилган Сталинград эпопеяси қаҳрамонлари ҳақида «Қизил Армия» газетаси кўплаб мақолалар, очерклар, хабарлар эълон қилган. Бу газетанинг ҳарбийларни халқлар дўстлиги ва қардошлиги руҳида тарбиялашдаги таҳсинга сазовор фаолияти расмий ҳарбий идораларда алоҳида эътироф этилган.

Эълон қилинган **«11 баҳодир»** номли очеркда командири озарбайжон бўлган ўрта осиелик 11 ҳарбийнинг тепаликни қаҳрамонларча мудофаа қилиш чоғида ўз бурчларини қаҳрамонона бажариб ҳалок бўлгани, лекин 150 дан ортиқ гитлерчиларни ер тишлатгани ифодаланган.

«Қизил армия»нинг 1942 йил 21 декабрь сонидаги **«Бешлик»** номли мақолада Николай Мешанин, Рауф Эгамберди, Амин Ўринов, Яшна Эргашев ва Омон Шукуровнинг немис-фашист босқинчилар билан бўлган жангдаги қаҳрамонликлари ёритилган.

«Қизил Армия» газетасининг **«Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари»** 3 жилдлик китобига киритилмай қолган айрим сонларидаги мақолаларни келтиришни лозим билдик.

ДАДИЛДАН БАЛО ДАФ

Немисларнинг техникаси илгариги дабдабасидан анча тушиб қолди. Афтидан, саноксиз талафотларининг ўрнини тўлдиролмай қолдилар, шекилли, танк ва аэропланлари камайиб қолди.

Тўғриси айтганда, душман техникасини камайитиришда шонли Қизил Армиямизнинг «ғамхўрлиги» катта бўлди. Уларнинг «Фердинанд» ва «Йўлбарс»лари ҳам совет қуролининг даҳшатига чидаш беролмай қолди. Буни мен ўз тажрибамда кўрдим. Душман танклари ҳайбат блан бостириб келганда қўрқиб-писиш эмас, дадил қарши олиш ва заиф жойидан шартта отиш керак. Дадил кишидан танккина эмас, бало ҳам қолади.

Мен пиёда аскарларимизнинг ҳаракатига ҳалақит бериб турган душманнинг 2 ўт очиш нуқтасини танкотар милтиғим блан емириб ташладим.

Танкотар милтиқнинг кучи катта. У блан душманнинг ҳар қанақа техникасини мажақлаш мумкин. Унинг зарбидан танк, бронемашина соғ қолмаганидек, ДОТ ва ДЗОТлар ҳам омон қолмайди. Танкотар милтиқ 200 – 250 метр масофадан отса жуда яхши натижа беради.

Броньтешучилар шуни яхши эсда тутишлари керакки, ўз қуролини билишдан ташқари жангда дадил ва мустаҳкам ҳам бўлиш лозим.

Немис-фашист итваччаларга қақшатқич зарба бериш, уларнинг техникасини пачақлаш ва бузиб ташлаш учун бизда барча имкониятлар бор. Ғалаба қозониб, қаҳрамон бўлишни истаган ҳар бир жангчи немисларни

кўпроқ ва даҳшатлироқ қириши керак. Дадил ва ботир жангчи учун душманнинг ўзигина эмас, унинг «Йўлбарс»лари, «Фердинанд»лари ҳам қўрқинч туғдиrolмайди.

Броньтешучи **Ҳайдар Луқмонов**

СЕРЖАНТ ЁҚУБОВ ДУШМАННИНГ БИР ТАНКИНИ БУЗДИ

Лейтенант Рябов бўлинмасининг ўқчи аскарлари яқинда бир броньтешучининг до-вюраклиги ва моҳирлигини кўриб қойил қолдилар. Уларни қойил қолдирган баҳодир сержант Ёқубов бўлди.

Душман қарши атакага ўтиб, бизнинг позициямизга бир қанча танк ташлади. Уд-дабурон Ёқубов дарҳол олдинга чиқди ва ёнбошдан туриб олдинги танкни ўққа тут-ди. Бўлинмамиз турган жойга ёриб ўтмоқчи бўлган бу танк сержант Ёқубовнинг ўқини еб бузилди. Қолган танклар шармандаларча ор-қасига қайтди.

Шундай қилиб, душманнинг қарши атака-си Ёқубов зарбаси блан барбод бўлди. Қизил аскар **Р.Камаев**

ҲИЙЛА БЛАН ЕНГДИК

Пистирмадан отаётган душманнинг икки пулемёти ҳужумимизга ҳалақит бермоқда эди. Уни бостириш вазифаси бизга юклан-ди.

Биз беш киши эдик, ўқчи Ҳакимов чап то-мондан, автоматчи Винников ёндан эмаклаб борди. Мен ва яна икки жангчи рўпарадан ҳа-ракат қилдик.

Шу тариқа немисларни алдаб Винников ва Ҳакимов душманнинг пулемёт расчётини бе-хосдан ўққа тутди ва уларни ўлдирди.

Шундай қилиб, командиримизнинг жанго-вар топшириғини муваффақият блан бажар-дик. Гвардиячи младший сержант **М.Бойжо-нов**

КОМАНДИРГА ҚАНДАЙ ЁРДАМ БЕРМОҚДАМАН

– Қосимов, сени партия сафига қабул қи-лаётирмиз. Энди сен партиясизларга бош бўлишинг, жангда қаҳрамонлик кўрсатиб уларга ибрат бўлишинг ҳамда жангчиларни тарбиялашда командирга ёрдам беришинг керак.

Партияга ўтаётганимда партия бюроси-нинг секретари тайинлаган бу сўзлар ҳали-ҳали эсимда. Мен партия олдидаги бурчимни бажариш учун тинмай ҳаракат қилмоқдаман.

Жумабоев, Саидов, Турсунов ва Содиков деган жангчилар мен блан бирга хизмат қи-лишади. Улар рус тилига яхши тушунмай-дилар. Шунинг учун ҳам жангдаги вазифа-ларини баъзан аниқлаб ололмайдилар. Мен уларга ҳар доим ўз она тилларида жанговар вазифани тушунтираман. Ватан учун дадил туриб курашишга ундайман. Ҳозир бу йи-гитлар гитлерчиларга қарши қаҳрамонларча жанг қилмоқдалар.

Бир кун Картузов деган жангчининг ҳар-бий интизомни бузганини эшитиб қолдим. У бўлим командири Овтивниковнинг буйру-ғини аниқ бажармаган. Ўша куни мен Кар-тузов билан суҳбатлашдим. Ҳарбий қасамни эсига солдим ва жанг пайтида командир буй-руғини аниқ бажармаслик ёмон оқибатлар беражагини англатдим. Шундан кейин мен Картузовнинг хатти-ҳаракатларини доим ку-затиб бордим. Оз вақт ўтар-ўтмас у одобли ва интизомли жангчи бўлиб қолди.

Бўлимда жангчиларнинг феъли-атворига, эҳтиёж ва талабларига қизиқиб қарайман. Бир вақт окопда жангчи Ушаков, Заготин ва Шишовлар Гитлер Германиясига қарши кура-шимизнинг мақсади ҳақида ўзаро гаплашиб қолишди. Жангчилар бунини дуруст тушунма-ган эканлар. Мен ўртоқ Сталиннинг 309-нчи ва 16-нчи буйруқларини уларга яна бир мар-та тушунтирдим. Бизнинг мақсадимиз немис армиясини тор-мор қилишгина эмас, балки Ватанимиз озодлигини ва мустақиллигини, дунё тинчлигини таъминлаш учун фашизм-

ни батамом тугатиш эканини ва гитлерчи аг-
рессорлар давлат тепасида турар экан, улар
яна шундай босқинчилик уруши бошлалари
муқаррар эканини англатдим. Қўлимда газе-
та бор эди. Иттифоқчиларимизнинг бизга бе-
раётган ёрдамлари ҳақидаги мақолани ўқиб
бердим. Мақолада Гитлер армияси Қизил Ар-
миямиздангина эмас, иттифоқчиларимиз-
нинг қўшинларидан ҳам яқин фурсатда қақ-
шатқич зарба олажаклари яхши кўрсатилган
эди.

Жангчилар бундай суҳбатга ниҳоят қизи-
қадилар ва турли мавзуларда тез-тез суҳбат
ўтказилишини сўрайдилар. Мен уларнинг
тилакларини бажонидил бажараман.

Бўлинмада жангчиларни тарбиялаш ва
ҳарбий интизомни мустаҳкамлаш соҳасида
командирга яқиндан ёрдам бериш блан пар-
тия ташкилотининг топшириғини, комму-
нистик бурчимни адо этмоқдаман.

Сержант **С.Қосимов**, ВКП(б) аъзолигига
кандидат

ОТАЖОН, ЗОЯ УЧУН ҚАСОС ОЛИНГ!

Тошкентлик гвардиячи Маво Мамедов
мерганлик ҳунарининг бутун даҳшати билан
гитлерчи аблахлардан 25 тасини ўлдириб,
«**Жасурлиги учун**» ва «**Жанговар хизмат-
лари учун**» медалларига сазовор бўлганда 11
ёшли қизи Райхондан шундай бир хат келди:

«Отажон, сизнинг мерган бўлганингизни
ва қаро ерга киргур фашистларни омонсиз
қираётганингизни эшитиб бошим осмонга
етди, сиздай отам борлиги учун қувондим.

Отажон, яқинда мактаб кутубхонаси-
дан бир журнал олиб ўқидим. Унда немис
одамхўрлар осиб ўлдирган Зоя Космадемь-
янская тўғрисида ёзилган экан. Шундай ақл-
ли, шундай чиройли бир қизни осиб ўлдир-
ган жувонмарг немисларга қаттиқ ғазабим
келди. Фронтга бориб, ўша қиз учун қасос
олгим келди. Лекин, нима қилайки, ёшман,
мени аскарликка олмайдилар. Отажон, Зоя

Старший сержант Пиримкулов оддий аскарлардан
Абдуқодир Шаропов, Абдулла Ҳайитов, Қодир Мансуров ва
Исахон Исҳоқов ўртоқларга янги келган газетани ўқиб бераётир.
Н.Цидильковский фотоси

учун қасос олинг! Агар немис қўлингизга
тушса, сиз ҳам осиб ўлдилинг! Сира шафқат
қилманг!...»

– Қасос! Гуноҳсиз аёллар, маъсум болалар,
муштипар кексаларнинг тўкилган қонлари,
осилган жонлари учун қасос! Буни куйдирил-
ган қишлоқлар, вайрон этилган шаҳарлар,
дорга осилган Зоялар, топталган ерлар, ҳат-
то немис йиртқичлигини минг километрлар
узоқдан кўриб турган гўдагим, 11 ёшли Рай-
ҳоним талаб қилаётир! – деди Маво ва яна
ҳам қаттиқ ғазаб билан гитлерчиларни бит-
та-битта теришга киришди.

Ўзбек халқининг қасоскор ўғли қалбида
қайнаган интиқом олови душманга кечаси
ҳам, кундузи ҳам омон бермади. Унинг жан-
говар ҳисоби ортган сайин шонли кўкраги
ҳам янги орденлар билан безала борди. 81 не-
мисни қаро ер қаърига киргизганда «Шуҳрат»
ва «Қизил Юлдуз» орденлари кўксини гулис-
тон қилди.

У немисларни қандай овлаганини эслаб
шундай дейди:

– Бир кун пулемёт ёнида турган немис
офицерини отиб ўлдирдим. Буни гитлерчи-
ларнинг мергани сезиб қолди ва мени отмоқ-
чи бўлди. Лекин мен бўш келмадим. Урушда
ҳийла ишлатмаган киши панд ейди. Мерган,
айниқса, ҳийлагар, қув бўлиши керак. Мен
ҳам ҳийла ишлатдим. Каскамни окоп лабига
қўйиб, ўзим метрча нарига беркиниб олдим.
Бир вақт немис мерган каскамга қараб отди.

Мен унинг яширинган жойини билиб олдим ва нишонга олиб, уни ҳам отиб ўлдирдим. Ҳар немисни ўлдирганимда Райҳоним: «Кам бўлманг, қўлингиз дард кўрмасин, отажон!» – дегандай бўлади.

Лейтенант **Абубакир Ражабий**

ДУШМАН ТЎПИ ЎЗИГА АЖАЛ ЁҒДИРДИ

Кўприкнинг жануб томонидан ҳужум қилиб борар эдик. Бизга яқин ердаги буталар орасидан душман тўпи бошимиздан ошириб бир ўт очди-да, жим бўлиб қолди. Автоматчиларимиз бута орасини тинмай ўққа тутганларидек, пулемётларимиз ҳам ўша буталар орасига қаратилган эди. Оз вақт ўтар-ўтмас пулемётчиларимиз буталар орасига босиб бордилар. Қор босган ола-чипор дарахтлар тун қоронғусини бир оз ёритар эди. Машхур ўқчимиз гвардиячи младший сержант Харченко мени ўз олдига чақирди. Тез етиб бордим. Гвардиячи сержант Холмат Ортиқов билан иккави немислар ҳозиргина ташлаб қочган тўпни ўлжа олиптилар. «Буни ўзларига қаратамиз!» – деди у. Уч киши бир бўлиб тўп оғзини немислар томонига қаратдик. Тасмаларни улаб, шнур (арқонча) қилдик. Ўқлар яшиқларда тўла эди. Ортиқов ўқлади, мен тахминий мўлжал олдим, Харченко эса шнурни тортди. Биринчи снарядимиз кутганимиздек муваффақиятли натижа берди. Ўқчиларимиз ҳужуми яна авж олди, бизнинг мададимиз ҳақиқий тўпчиларники сингари жуда ўринли бўлди.

Жанг майдонида ўзини йўқотмаслик, балки ҳамиша дадиллик ва ташаббускорлик лозим.

Гвардиячи младший сержант **Григорий Корниенко**

ГРАНАТА ЎЗИЮРАР ТЎПНИ ТЎХТАТДИ

Кўприкдан ўтиб, анча ичкарида пистирма ясадик. Шеригим Халил Сўпиев ўрмон чеккасидаги чуқурда, мен бўлсам кўчанинг нариги бетидаги пастликда биқиниб ётдим. Тахминимизча, ўрмон ёнбошидаги айи-лиш кўчадан немис танки кўриниб қолиши мумкин эди, лекин у ердан эмас, балки ўнг томондаги чакалакзордан «Фердинанд»-нинг тумшуғи кўринди. У кўчага тез чиқиб, пиёда аскарларимиз ўт очаётган тарафга бурилди. Мен диққат билан кузатиб турдим. Душманнинг ўзиюрар тўпи, «вахима» солиш ниятида бўлса керак, шарақлаб илгарилайверди. Менга 10 – 12 метрча қолганида танкка қарши бир гранатани ирғитдим. У портлаши билан шеригим Сўпиев ҳам бир граната ирғитди. «Фердинанд» тақа-так тўхтади ва аланга ичида қолди. Унинг тирик қолган экипажи – икки фриц эса асир олинди.

Гвардиячи сержант **Николай Лапаров**

ДУШМАНДАН НИҚОБЛАНИШ ЗАРУР

Душман найрангини фош қилиш учун ўзингни усталик билан ниқоблашинг керак. Агар ўзингга эҳтиёт бўлмасанг жанг майдонида душман устидан ғалаба қозона олмайсан.

Қўққисдан душман устига бостириб бориш ва шиддатли зарба бериш – ярим ғалаба деб бежиз айтилмаган. Тўсатдан бостириб бориб, қақшатқич зарба бериш дастлаб ниқобланишга боғлиқ. Дарёнинг нариги бетидан ўзига «нажот» излаган душманни биз ғафлатда қолдирдик. Менинг ўқчиларим қош қорайиши бланок буталар ва дарахтлар панасида илгарилаб, душманнинг яқин позициясигача бориб олган эдилар. Тўпчиларимиз ўтни ичкарига кўчиришлари бланок

биз бирдан «ура!» кўтариб, гранаталар ир-
ғитдик. Автоматдан, қўл пулемётидан, мил-
тиқдан ўқ уздик. Биз борган участкада кеч
пайти немислар бир неча марта қарши атака
қилишга уринди, лекин даҳшатли зарбамиз-
дан саросимага тушиб ҳар томонга қочди.
Биз уларни изма-из қувиб, янчиб ташлай-
вердик.

Дарёнинг ул юзидаги душман қаршилиги-
ни синдиришимизнинг энг муҳим тадбирла-
ридан бири усталик билан ниқобланиб ҳара-
кат қилишимиз бўлди.

Гвардиячи сержант **Соли Бобоев**

БИЗ БЕРЛИНДА БЎЛАМИЗ

Немислар ўлиги блан тўлган траншеялар
энди анча узоқда қолди. Биз аввалгидан кўра
қаттиқ ғазаб билан душманга даҳшат солиб,
илгарилаб бормоқдамиз. Ҳозир чакалак-ўр-
монлар, катта-кичик сувлар бизнинг йўли-
мизга сира ғов бўлолмай қолди.

Биз ҳужум қилмоқдамиз. Ўқчиларим ҳар
бир босган қадамида душман қаршилигини
яксон қилмоқда. Душман осонлик билан жон
беришни истамайди. Истаган тепаликка ва
пастқамликка чирмашиб, ҳужумимизни оз-
гина бўлса ҳам тўхтатишга уринади. Лекин
бизнинг абжир жангчиларимиз қасос йўлида
уларнинг ҳар қандай тўсиқларини мажақлаб
ташламоқдалар.

Катта сув тошган сойликда немисларнинг
бир группасига қарши менинг бўлимим қош
қорайгандан то тонг отгунча жанг қилди.
Душман ўқчилари сойнинг чап биқинида,
биз ўнг томонда. Ўртада музлаган каттаги-
на сув бор. Ўтимиз кучли бўлишига қара-
май, душман ўз қаршилигини кўрсатаверди.
Ёндан ёки ўртадан бостириб бориш бекорга
талафот беришдан бошқа натижа бермайди.
Бу ерда ҳарбий тактика, совет жангчисига
хос қувлик талаб қилинади. Мен 3 автомат-
чини шу участкада узлуксиз ўт очишга бую-
риб, ўзим ва 5 та ўқчи билан ўрмон оралаб

душман орқасига ўтишга ҳаракат қилдим.
Мен ўрмон томонда душманнинг айғоқчиси
ёки айрим резерв ўт очиш нуқтаси бормикан
деб шубҳа қилган эдим. Лекин юборган раз-
ведкачим младший сержант Шербоев билан
оддий аскар Власов ўрмон чеккаси бўш эка-
нини ва у ердан сой орқасига бемалол ўтиш
мумкин эканини аниқладилар. Биз ўрмон
чеккасига келганимизда сой ёқасида тўх-
товсиз отишма давом этар эди. Борган сари
жадаллаб, душман орқасига шикастсиз ўтиб
олдик.

Душманнинг орқа томони бўшлигидан бу
бир группа солдат бизни чалғитиш учун тур-
ганлигини билдим. Яқинлашиб бордик. Қо-
ронғи бизга ёр бўлди, бизни паналади.

Тўсатдан ялпи ўқ узиб немис солдатларига
вахима солиш ва иложи бўлса ҳаммасини ти-
риклигини ушлашни ўйладим. Жангчиларим
мақсадимни яхши англаб олдилар.

– Ўт очинг! – деб команда беришим билан
тўсатдан душман устига ялпи даҳшат ёғди.
Кўп ўтмай саросимага тушган душман ўқ-
чилари ўт очишни тўхтатиб, атрофга тўзғиб,
биқина бошладилар. Биз кучли «ура!» кўта-
риб улар қаршилиқ кўрсатиб турган қирғоққа
бостириб бордик. Уч автоматчим ҳам муз ус-
тидан кесиб ўтди.

Қуршовда қолган немислар 8 киши экан.
Биз уларнинг ҳаммасини бутун аслаҳала-
ри билан асир олиб, штабга келтирдик. Шу
жангда тожик йигити Қандов, ўзбек жанг-
чиси Йўлдошев, украин Левченко, туркман
Олломуродовлар алоҳида маҳорат кўрсат-
дилар. Жанг қилиб бораётган йўлимизда қў-
мондонлик ҳаммамизни тақдирлади.

Бўлимим душманга бошлаган ҳужуми-
ни давом эттирмоқда. «Фашист йиртқични
унинг ўз уясида тамомила янчиб ташлама-
гунча, Берлин устига ғалаба байроғини тик-
ламагунча жонажон уйимизга қайтмаймиз»,
– деб ваъда берганмиз. Муқаддас қасос ҳис-
си бизни шунга йўллайди. Биз Берлинда ҳам
бўламиз. Старший сержант **Ҳамроқул Пир-
матов**

ЖУМАБОЕВНИНГ ЖАСУРЛИГИ

Немислар мудофаа қурган қишлоққа кириш учун, аввало, катта ботқоқликдан ўтиш, сўнгра қалин чакалакзор орқали йўлга чиқиш керак. Шолипоёга ўхшаш, ҳаммаёқ шилпиллаган ботқоқ.

Асад Жумабоевга яна икки жангчини қўшиб, ҳаммадан илгари қишлоққа бориш ва

қулай жойга пулемётни ўрнатиб, бизни кутишга буюрдим. Биз тун қоронғилигидан фойдаланиб барча тўсиқлардан ўтдик ва омон-эсон қишлоқ чеккасига яқинлашиб олдик. Жангчиларимни жадал кўздан кечирдим, яроқ-аслаҳаларини текширдим. Жангчилар тетик, қуроллари эса тузук эди.

Саҳар пайтида ҳужумга ўтдик. Душман бизни қишлоққа киргизмаслик учун ўлиб-тирилиб қаршилиқ кўрсатди. Даҳшатли жанг бўлди. Биз аста-аста илгарилай бордик. Ўнг томондаги бир уй томида пусиб олган Жумабоевлар пулемёти гитлерчиларнинг ўт очиш нуқталарига қаттиқ зарба бериб, ҳужумимизни қўллаб юборди.

Қизғин жангдан сўнг қишлоқ чеккасида-

ги беш уйни душмандан тозаладик ва асосий кучлар етиб келгунча у ерни мудофаа қилдик.

Жумабоев икки еридан ярадор бўлса ҳам, душманларга тинмай ўқ довули ёғдириб турди.

Ўзбек халқининг довюрак ўғли – жасур ва мохир пулемётчи сержант Асад Жумабоевнинг қахрамонона мадади, муваффақиятли ҳужум жангчиларимиз тарихида абадий яшайди.

Лейтенант А.Скалдин

Фашизм устидан қозонилган Ғалаба парад 1945 йил 24 июнда Москвадаги Қизил майдонда бўлиб ўтган. Бу тантанани ўтказиш тўғрисида И.В.Сталин 1945 йил 15 майда қарор қабул қилган. Унда гитлерчилар Германияси устидан қозонилган ғалабани нишонлашда алоҳида парад тайёрлаш ва ўтказиш зарурлиги, парадда барча фронтлар ва барча қўшинлар вакиллари иштирок этиши кераклиги айtilган. 24 майда Бош штаб И.В.Сталинга Ғалаба парадни ўтказиш бўйича ўз фикрларини билдирган. Уларни қабул қилган Сталин бу тадбирни ўтказиш муддатига рози бўлмаган. Бош штаб маросимни ўтказиш учун 2 ой муддат кераклигини айтган. Сталин эса парадни бир ойдан кейин ўтказиш ҳақида буйруқ берган. Ўша куниёқ Ленинград, 1-, 2-Белоруссия, 1-, 2-, 3-, 4-Украина фронтлари қўмондонларига Бош штаб бошлиғи армия генерали А.И.Антонов имзоси билан директива юборилган.

Директиванинг 5-бандида парадда иштирок этувчилар шахсий таркиби жангларда алоҳида хизмат кўрсатган ҳамда жанговар орденларга эга бўлган аскар ва офицерлардан саралаб олиниши кўрсатилган.

Биринчи Ғалаба парад 1945 йил 24 июнда ўтказилган. Бу тантанада ўзбек жангчилари ҳам иштирок этишга мушарраф бўлган.

Ғалаба парадида иштирок этиш бахтига муяссар бўлган ўзбек жангчиларидан Х.Маҳмудов ва А.Бобоевнинг жанговар фаолияти, ҳаёт йўли, тақдири, уларнинг авлодлари ҳақида тадқиқот ишлари олиб бориш нав-

батдаги вазифалардан биридир. Шу ўринда сержант А.Бобоевнинг «Қизил Армия» газетасининг 1944 йил 9 декабрь 96 (201)-сонида эълон қилинган «**Кейинги зарбамиз**» номли мақоласини келтирамиз:

КЕЙИНГИ ЗАРБАМИЗ

Душманга тиним бермаслик бўлинмамизнинг асосий вазифаси эди. Биз шундай қилдик ҳам. Қаршимизда турган душман, гарчи юрагини ҳовучлаб турган бўлса ҳамки, қулай фурсат топиб туриб ҳамла қилмоқчи бўлади. Биз буни амалда бир неча бор кўрдик. Шунга нисбатан биз душманга озгина бўлса ҳам тиним бермаймиз.

Мерганларимиз ҳар кун кам деганда беш-олти фрицни қулатади. Яқинда ўқчи мерган Кучакбоев биринчи «ов»га чиқишидаёқ олти гитлерчини нишонга олди, сержант Чубанков эса еттитасини ўлдирди. Мерганларимиздан Расулов: «... нариги томонда бош кўтарган ҳар қандай шарпа жонидан жудо бўлади», – дейди. Дарҳақиқат, Расулов жуда тўғри айтади. Чунки немислар ҳам буни кундалик зарбамиздан яхшигина сезиб олдилар.

Разведкачиларимизнинг берган маълумотларига асосан душманнинг ўт очиш нуқталарини вақти-вақти билан ўққа тутамиз. Командирларимиз, айниқса, кечаси мўлжалга қараб ўқ узишни таъкидлайдилар. Қўл пулемётчи Чертко тунги ўт очишда ҳаммага намуна бўлди.

Аввал душманнинг ўт очиш нуқтасини аниқлаб олади, кейин душман ўтига чап бериб яқин боради ва ўқ узади. Шунинг учун ҳам унинг ўқи зое кетмайди. Кейинги бир ой ичида пулемётчи Чертко душманнинг 5 та пулемёт расчётини ишдан чиқарди.

Участкамизда душманга сира тиним йўқ. Ҳали разведкачиларимиз, ҳали мерганларимиз, ҳали ўқчиларимиз, ҳали пулемётчиларимиз, ҳали миномётчиларимиз гитлерчиларнинг додини беряптилар.

Сержант А.Бобоев

ФРОНТДАН КЕЛГАН ХАТЛАР

Ўзбекистон халқининг Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган буюк ғалабага қўшган ҳиссасини тўлақонли ёритиб беришда ўзбек жангчилари йўллаган хатлар муҳим манбадир. Жанггоҳлардан ўз она-юртига, ота-онасига, қавм-қариндошига, яқинларига, республика, вилоят, туман раҳбариятига йўлланган хатлар орқали ҳам ғалаба қанчалик машаққатлар, жасоратлар, матонатлар, юртга, Ватанга бўлган чексиз меҳр-муҳаббат эвазига қўлга киритилганлигини тасаввур қилиш мумкин. Иккинчи жаҳон урушида халқимиз кўрсатган буюк жасорат ва матонатни чуқур англаш ва қадрлаш, ўша суронли йиллар руҳиятини тасаввур қилиш, айниқса, ҳозирги ёшларимизни ватанпарварлик, юртга садоқат, узоқ ва яқин тарихга ҳурмат-эҳтиром руҳида тарбиялашда қалб туғёнлари қўшиб битилган қўлбола хатларнинг аҳамияти чексиз. Шу муносабат билан Андижон вилояти Избоскан туман давлат архиви директори, архив иши билан қарийб 40 йилдан бери шуғулланиб келаётган фидойи инсон **Шукуржон Маметов** ҳузурида бўлганимизда архив ҳужжатлари орасида фронтдан келган хатлар ҳам сақланаётганига гувоҳ

бўлдик. Бу ноёб ҳужжатлардан айрим намуналар келтиришни лозим билдик.

Ўзбекистон ССР Олий Советининг раиси ўртоқ Йўлдош Охунбобоевга

Қизил армия сафида 3 йилдан буён хизмат қилиб келаётган ҳамда Германия фашистлари билан 19 ойдан бери ўз она Ватанимизни сақлаш учун кечаю кундуз тинмай қонга қон, жонга жон бериб урушаётган ўзбек халқининг ўғли бўлмиш Омонбой Юсуповдан Ўзбекистон ССР Олий Советининг раиси ўртоқ Йўлдош Охунбобоевга.

Мен Андижон область Пахтаобод район Қўқон қишлоқ советидаги Куйбишев номли колхознинг аъзоси бўлиб, 1940 йилдан олдин, 1940 йилнинг октябрь ойида армияга олишган, шундан бери мен қизил армия сафида хизмат қилиб келмоқдаман. Мен немис итлари билан 19 ойдан берига уришиб келмоқдаман. Шу уруш мобайнида 1942 йилдан бери уйдан бирон дона хат олмадим. Мен бўлса уйдан хавотирда ҳар икки куннинг бирида хат ёзипман. Бу хатларимга бир дона ҳам жавоб хати олганимча йўқ.

Менинг уйимда 74 ёшар онам ва 29 ёшга кирмаган акам қолган эди. Мен бўлса ўйлайман, қийналиб қолдимикин, кечаю кундуз ўйланиб чиқябман.

Ўртоқ Йўлдош Охунбобоев, мен сиздан сўрайманки ва таклиф қиламанки, жавоб хатини менинг адресим: Андижон область Пахтаобод район Қўқон қишлоқ совети, «Куйбишев» колхози. Онамнинг оти Баҳриниса Йўлдошева, акамнинг оти Болтабой Юсупов.

482 Полевая почта, часть 601. Юсупов Омонбой. 12 январь, 1943 йил.¹

¹ Андижон вилояти Избоскан туман давлат архиви, 8-фонд, 183-варақ.

ЎзбССР

ЎЗБЕКИСТОН ССР
ОЛИЙ СОВЕТ ПРЕЗИДИУМИНИНГ
ИШЛАР МУДИРЛИГИ

УзбССР

УПРАВЛЕНИЕ ДЕЛАМИ
ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО
СОВЕТА УЗБЕКСКОЙ ССР

„22“ Август 1943 й.

ш. Тошкент, Хукумат уйи
г. Ташкент, дом Правительства

Э С Л А Т И Ш

Тошкент Район
комитет Раисига

1943 йил „2“ Февраль да

№ 3-03 алоқа блан Сизга гр.

Улу Ватан фронтинг манг гр.

Усман Усманов А. нинг онаси

Юлдашева Б. ва отаси

Тошкент Усманов нинг

қосовили текин уши

тўғрисида

ҳақидаги шикоят аризаси юборилиб,

унинг ижро муддати кун қўйил

ган бўлса ҳам шу вақтга қадар

Сиздан жавоб келмади.

Шу масала юзасидан ўз томонингиздан қандай чора кўрилганини тезлик блан билдиришингизни сўралади.

Ўзбекистон ССР Олий
Совет Президиумининг
Ишлар Муdiri

НАПОМИНАНИЕ

Президиум Тошкент Район комитет Раисига

„21“ 1943 г. за № 3-03 Вам

было направлено заявление-жалоба

Усманов Алишбай фронт

отца воины о том в

каких условиях и где

каждый его мать

Усманов А. и отец

Усманов Тошкент

срок исполнения был установлен

дней, но ответа от Вас до

сих пор не получено.

Просьба срочно сообщить, что

Вами сделано по данному вопросу.

Управляющий Делами
Президиума Верховного
Совета УзбССР

Жавоб берганда албатта бизнинг индекс № ва числони кўрсатингиз.

При ответе ссылаться обязательно на наш № и число.

Тип. Управления Делами СНК УзССР—Зак. 306—5000—41.

191

Ўз.ССР ОЛИЙ СОВЕТ ПРЕЗИДИУМИНИНГ
ИШЛАР МУДРИЛИГИГА.

.....

Шунинг билан Андижан область Пахта-
Обод район ижроия комитети сизнинг
2-февраль 1943-йил № 3-03- сон алоқа-
нгизга асосан қўйидагиларни билдира -
миз.

Вотан урушининг қотнашгучиси ўртоқ
Амонбай Ёсуповнинг онаси Вахристон йул-
дашева-Давлат та, миҳат бўлими тамонидан даимла ёр-
дам олиб турибди.

2- иккинчи ўғли Ёсупов Балтабай Армиядан яро-
дар бўлиб қайтиб келиб, ҳозир Вотан урушини инва-
лиди. Қотарида давлатдан ва район тамонидан ёрдам
берилиб турилибди.

Ушбунни ма, думатга олмагингиз учун юборилди.

Меҳнатқашлар депутатлари
Пахта-Обод район совети-
нинг отв.Секретари: *Халиқов* / ХАЛИҚОВ/.

Пахтаобод район ижроқўмининг раисига Олий Совет Президиуми раисининг
ёрдамчисидан 2 февраль, 1943 й. №3-03

187

Узбекистон Совет Социалистик
Республикаси

ОЛИЙ СОВЕТ ПРЕЗИДИУМИ
РАИСИНИНГ
ЁРДАМЧИСИ

Узбекская Советская Социалистическая
Республика

ПОМОЩНИК
ПРЕДСЕДАТЕЛЯ
ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА

15/10-43

2-6 1943 й. г.

№ 3-03

Тел. № 30558
ТОШКЕНТ-ТАШКЕНТ

Ушбун хатни ўқувшининг жангчиси ўрт.Омонбой
Ёсупов Пахтаобод району қўқон и/советидаги қўқон-
шев номи кулхозда қолган онаси Вахристон йулдо-
шева ва онаси Балтабай Ёсуповнинг ҳол-аҳволидан
бирнеча оилалардан буен хабар олимагани тўғрисида
ўрт.Охунбоссовнинг номига хат ёзган.

Шу хатни олинингиз билан тевликида шу қўрсати-
ган адресга махсус одам юбориб, текширтириб, ердамга
мухтоқ бўлганлар тегинли ердамни ташкил қилиб, оқиб-
тини хат орқали жангчи Омонбой Ёсуповга оқидирини
ғизни тошпилади.

Қўрилган чора тўғрисида бизга ҳам хабар
қилинон.

ЎзССР Олий Совети Президиуми раисининг ёрдамчиси:
Усманов /Усманов/

Улуғ Ватан урушининг жангчиси ўрт. **Омонбой Юсупов** Пахтаобод райони Қўқон қ/советидаги Куйбишев номли колхозда қолган онаси Бахринисо Йўлдошева ва акаси Болтабой Юсуповнинг ҳол-аҳволидан бир неча ойлардан буён хабар ололмаганлиги тўғрисида ўртоқ Охунбобоевнинг номига хат ёзган.

Шу хатни олишингиз билан тезликда шу кўрсатилган адресга махсус одам юбориб, текширтириб, ёрдамга муҳтож бўлсалар, тегишли ёрдамни ташкил қилиб, оқибатини хат орқали жангчи Омонбойга билдиришингиз топширилади.

Кўрилган чора тўғрисида бизга ҳам хабар қилинсин.

ЎзССР Олий Совети Президиуми раисининг ёрдамчиси: /Усмонов/

**Ўзбекистон Совет Союзининг раиси
ўртоқ Охунбобоевга**

Ватан урушида хизмат қилиб турувчи катта сержант **Эргашбой Хайдаровдан**

Мен сиз қадрдон отамга қахрамонлик саломимни юбораман ва то охириги томчи қоним қолгунча немис фашистлари билан курашиш учун сиз отамизни ишонтираман.

Мен сиз отамиздан сўрайманки, менинг ака-ука, опаларим Андижон област Пахтаобод район Иттифоқ қишлоқ совети «Ёш ленинчи» колхозида ишлайди.

Онам ишга яроқсиз. Мен сизга ишониб айтаманки, ўз районида шу қоракўз укаларимга ва онамга овқат, кийим масала-сида ёрдам қилиб туришсин.

Мен ҳозир госпиталдан тузалиб, яна ватанни ҳимоя қилиш учун кетмоқдаман деб Эргашев Хайдар. 18 январь 1943 йил».

ЎзССР Олий Совети Президиуми раисининг ёрдамчисига йўлланган хатда шундай ёзилган: «Сизнинг 19 февраль 1943 йилдаги №3-03 рақамли алоқангизга асосан Ватан урушининг қатнашчиси старший сержант **Эргаш Хайдаровнинг** оиласи Иттифоқ қишлоқ совети «Ёш ленинчи» колхози текширилган вақтида колхоз правленияси Хайдаровни оиласига уй ва томорқа билан таъминлангани, доимий озиқ-овқатдан ёрдам бериб турилганлиги аниқланди. Онаси эса қизил аскар оиласи сифатида давлатдан пособия олмоқда». Айни вақтда бу хат Иваново области Ковров шаҳри 37-сонли ҳарбий қисмда хизмат қилаётган **Эргаш Хайдаровга** юборилган.

Привет с Фронта!

Уважаемый товарищ председатель районного исполнительного комитета!

Я не известный для Вас человек. Прошу, извините меня, узнавшее путем розыска с Фронта, что мой дядя Романенко Данил Степанович проживает в Вашем районе со своей семьей, в Кокан Кишлакском с/совете, колхоз имени Куйбышева, который эвакуировался с моей семьей и разобрались, моя семья находится в Сталинградской области и при создавшемся положении моя жена вот год как находится больная и дети находится при ней, не в силах обеспечить минимум прожития и я находясь на фронте выполняя долг перед родиной не в силе помочь детям и жене, по этому обращаюсь к Вам, учтите мое семейное состояние и разрешите моему дяди выехать на место жительство к моей семье, которой сделает большую помощь для моей семьи, этим самым Вы, дорогой товарищ председатель,

сделаете для меня фронтовика очень большое одолжение, за которое я Вам буду благодарен. Прошу, не откажите моей просьбе, санкционируйте и помогите фронтовикам и их семьям, дайте право на переселение моему дяди Романенко Данилу Степановичу со семьей в Сталинградскую область Палласовкой район.

С фронтовым и Коммунистическим приветом к Вам.

Подпись: Романенко С.А. 27 мая 1943 года.

Прошу, не посчитайтесь с трудом, дайте ответ по адресу Полевая почта 641137 Г Романенко Степан Андреевич.

Район ижроия комитетининг раиси ўртоқ Ҳасановга

Бизнинг райондаги активларнинг соғинчлик саломини Қодиров Эргашбойдан деб билдинглар.

Мен Ватан frontiда соғ ва саломат юрмоқдаман. Сизларни ўз ватанимиз бўлмиш Пахтабод районида саломат бўлмоқларингни тилаб турмоқдаман, илоҳим, саломат бўлинглар.

Ўртоқ Ҳасанов, мен ватан frontiда қўмондонликнинг ҳар бир топшириғини аъло бажарганим учун СССР Олий Советининг 12/ VIII.43. Президиуми ўқари билан менга 19/ VIII.43 куни «Қизил Юлдуз» орденини топширишди. Шу билан мен ҳукуматимга ваъда бердим, душманни тор-мор қилиб ва душманга барҳам бериб қайтаман ва шу билан сизларни ҳам ишонтираман.

Ака, сизлардан талаб, менинг Ўзгариш с/с «Молотов» колхозида қари отам, онам ва майда болаларимга ғамхўрлик қилиб турсаларинг бўлади. Шу билан сўзим тамом. Салом билан Атаман Лейтенант Қодиров.

Хатоси бўлса, кечирасиз. Шошилиб ёздим. 21/ VIII.43 г.

Андижон область Пахтабод район ижроия комитетига ва райиждоқум раисига

В.П.П. №29830 часть №3153 Литир. кадрлар бўлими, қизил аскар Султонов Оташбойдан қизил аскарлик салом.

Мен армия сафида ҳарбий хизматни бажариб тургувчи боламан. Менинг сиз районимизнинг активларига салом билан хабар ёзишдан мақсадим шуки, мен 1942 йил 8 сентябрь кунда ҳарбий хизмат ҳисобига олинганман. Шу билан, мана, 1943 йил 18 сентябрь кунига ҳарбий хизматда юрибман. Аммо менинг уйимда 65 яшар онам қолган, бошқа бирон-бир ери йўқ, бева синглим қолган, бир йил ичидаёқ уйимга жуда кўплаб ҳисобсиз хат ёздим. Аммо мен уйимдан 1 май ойигача уч дона хат олдим. Бошқа хат келмади. Сўнгги беш ойдан буён мутлақо хат келмайди. Мен ҳозирги вақтда ёлғиз онамнинг қаерда эканлигини билмайман, жуда ҳам ёмон хижолатдаман.

Менинг сўнгги талабим шуки, менга тезда онамнинг қаерда ва қайси аҳволда яшаётганлигини билдиришларингизни кутиб ва сўраб қоламан.

Менинг адресим: Пахтабод район, Пахтакор к/совети, «Киров» к/з, Чекқишлоқ. Султонова Кумушби менинг онам.

ЎзССР Олий Совети Президиумининг ишлар мудирига

Шунинг билан Андижон область Пахтабод район ижроия комитети сизнинг 2 февраль 1943 №3-03 сон алоқангизга асосан қуйидагиларни билдиради. Ватан урушининг қатнашчиси ўр. Омонбой Юсуповнинг онаси Баҳрихон Йўлдошева давлат таъминот бўлими томонидан доимий ёрдам олиб турибди.

Иккинчи ўғли Юсупов Болтабой армиядан ярадор бўлиб қайтиб келиб, ҳозир Ватан уруши инвалиди қаторида давлатдан ва район томонидан ёрдам берилиб турибди.

Бу маълумот олмоғингиз учун юборилди.
Мехнаткашлар депутатлари Пахтаобод рай-
он советининг масъул котиби

Холиқов

Спец Отдел Орг комитета

Пахта-Абадский районный исполнитель-
ный комитет препроводит Вам постановле-
ние сессии Районного Совета депутатов
трудящихся от 20.V.43 г. и Постановление
расширенного президиума Райисполкома от
22.V.43 года.

Ответ секретарь РИКа: Халиков

Пахта-Абадскому Райисполкому Андижанской области

Направляет к Вам Мишутину Лену, у кото-
рой отец находится в рядах РККА, а мать по-
мерла 27 мая 1943 г.

Пахта-Абадский Райисполком просит Вас
устроить ее в детдом.

Зам. пред.: Ибрагимов

Отв. секр.: Халиков

С п р а в к а

Дана тов. ВЫСТРЯКОВУ А.С. в том, что он
с 23 ноября 1942 года работал в 15 детском
доме Пахта-Абадского района Андижанской
области, в начале воспитателем, а с 20 января
1943 года по 26 мая 1943 г. директором этого
детского дома. В чем и удостоверяется

Зав. Районо: Ибрагимов

Секретарь:

**Начальнику эвакупункта от
эвакуированных, проживающих в
колхозе Дмитрова Пахтакорского с/с
Пахтаабадского района
З А Я В Л Е Н И Е**

Мы эвакуированные просим начальника
эвакупункта обратить и принять во внима-

ние наши просьбы. Мы не можем уже сколь-
ко терпеть издевательств, которые над нами
вытворяют. Мы работаем и получаем 300 г.
муки и то это приходится выплакивать и так
как мы семьи военнослужащих, то просим
вызвать к нам комиссию и рассмотреть все
его дело и помочь нам, мы уже столько не
можем терпеть. Просим не отказать нашей
просьбе и выслать комиссию из Андижана.

Просительницы: 4 чел. Стукалина Ц.И, 5
чел. Парнутская М., 6 чел. Вайсман М.

Уважаемый тов. Секретарь!

Ещё 27 декабря 1942 года, в ответ на мой
запрос о местонахождении моих родных, я
получил из Центрального эвакубюро в Бугу-
руслане извещение, в котором говорится, что
1) шурин мой, Перкаль Юльян Беньяминович,
1915 г. рож. из Варшавы, эвакуированной из
Тарнопольской обл., зап. Украины, учитель-
математик по специальности и 2) сестра моя,
Перкаль Бела Моисеевна, 1916 года рож. из
Варшавы, эвакуированная вместе с мужем
находятся по адресу: Андижанская область,
Пахта-Абадский район, с/совет Маданьят, к/з
«Коммуна». На неоднократные мои письма и
телеграммы под указанный адрес я до сих пор
не получил никакого ответа. Не зная чем это
объяснить, обращаюсь к Вам с убедительной
просьбой сообщить мне, находятся ли дан-
ные лица в списках эвакуированных в Вашу
область, а если выдачи, не знаете ли место
или направление их выбытия. Учтите, что это
единственные мои близкие, которых адрес
удалось мне установить после эвакуации.

Мой адрес: Ташкентская область., ст.
Сыр-Дарья, артель «Брляшкан» – Розенваксу,
Иосифу Мойсеевичу.

**Председателю исполкома
Пахта-Абадского района УзССР
Уважаемый председатель Исполкома**

Прошу вас оказать жене и семье Усановой
Нине Константиновне проживающий вре-

менна в Кукан-кишлаке вашего района помочь в вопросу отправки семьи в г. Ярославль к месту работы. Посылало Вам копию письма Наркома резиновый промышленности, в котором указывается о её затребовании к месту работы.

Прошу помочь в части самой отправки, учтите особенность данного у вас климата и полезности работы моей жене по специальности.

Сам лично не могу что либо помочь семье, нахожусь все время в боевой работ. Надеюсь, что просьба будет удовлетворены.

С боевым Красноармейским приветом
ПОДПИСЬ.

Мой адрес: Полевая почта 75651 Р. Усанов А.Г.

ТАШКЕНТ. НАРКОМПРОС

Управление детдомов Аглямово

Андижан облоно Абдуллаеву (Сафо – Р.Ш.)

Просим открыть кредит вновь организованному детдому в Маданиятском сельсовете сто пятьдесят детей.

Секретарь Пахта-Абадского 24/III-43 г.

/Мухтаров/

/Ибрагимов/

РАЙИСПОЛКОМ

Райторготдел не имеет хлебных талонов по сельской местности, хотя об этом было сообщено письмо от 23 июня №462 Райкому и Райисполкому. Заказ Андижанская типография не принимает в виду отсутствия бумаги и будет выполнять наш заказ лишь тогда, когда будет дана им бумага. Выдавать хлебные талоны по спискам по облторг отделу от 6 июня 43 г. №04/814 категорически запрещается. Просим принять меры, так как остался один день, и все население в сельской местности остаётся без хлеба. Дайте ваше указания Райторготделу. Райторготдел.

РАЙПОТРЕБСОЮЗ РАИСИ ЎРТОҚ РАҲИМОВГА

Район ижроия комитети ёзиб билдирадирким, сизнинг ихтиёрингизда бўлган ўртоқ Раҳимов Собиржон Қизил Армия хизматига кетган, унинг қарамоғида бўлган онаси – ўртоқ Мамасидикова Рисолатхон иқтисодий томондан қийналиб қолганлиги учун сиз томонингиздан озиқ-овқат билан таъмин этмоғингиз таклиф қилинади. Райижрокўм раис ўринбосари Иброҳимов.

Тов. Усановой Нине Константиновне

Народный комиссариат

Резиновой промышленности

1 сентябрь 1943 г.

7040-27-И

Коканкишлак Андижанской области УзССР
Пахта-Абадского района

Копия: Ярославль, П/ящ №1021 т. Денисову М.Ф

Полевая почта 75651 Р тов. Усанову

Наркомрезинпром предлагает Вам выехать на постоянную работу в гор. Ярославль на завод, где директор тов. Денисов

Вместе с Вами разрешается выехать Вашим детям 12-ти и 15-ти лет.

Зам. Народного комиссара Резиновой промышленности СССР **И.Коробков.**

Пахтаобод район партия комитетига

Андреев номли колхоздан

РАПОРТ

Биз Андреев номли колхознинг эркак ва аёл меҳнаткашлари партия ва ҳукуматимизнинг, шахсан доҳийимиз, генерал, қўмондон ўртоқ Сталиннинг раҳбарлиги остида ҳамда дунёда энг гигант қурилишлардан бири бўлган Фарҳод ГЭСининг 70 минг азаматлари мурожаатномасидаги чақириғига қўшилиб, колхозчилар фронт орқасини мустаҳкамлаш ҳамда шонли Қизил Армиямизнинг куч ва қувватини ошириш ва гўзал ватанимизнинг азиз тупроғидан немис-фашист босқинчиларини, разил гитлерчи қонхўр галаларини ҳайдаб чиқариш ва тор-мор келтириб, тез

кунлар ичида ғалаба қозониш учун партия ва ҳукуматимизнинг кўрсатган йўриғидан бир кун илгари, яъни 14 апрелда 1120 гектар пахта майдонимизни сифатли қилиб экиб та-момладик. 16 апрелдан қўшни бўлган «Ком-сомол» номли колхозига бутун кучларимиз билан ўтиб, 2-3 кун ичида пахта майдонини экиб беришга ҳам ёрдам берамиз деб колхоз раиси Тожибоев Тўлакбой. Ҳосилот совети раиси Юнусов Эргашбой. 14/IV.1943 й.

Пахта-Абадскому Райвоенкомату

Райисполком предлагает снять с военного учёта тов. Манталиева Акбарали, рождения 1904 г. с Узгаришского сельсовета колхоз Оржоникидзе, так как Райисполком мобилизует на Фархадстрой с материалами для канала.

Зам.пред. РИКа: Ибрагимов

Ответ. секретарь: Косимов

АНДИЖАНСКОМУ ОБЛПЛАНУ

Сводный сектор

Копия: Пахта-Абадскому Райисполкому

Препровождается при всем календарный план Райплана на первый квартал 1943 года. Настоящий план высылается с большим опозданием по нижеследующим причинам:

1) Был мобилизован Райвоенкоматом с отрывом от производства для сопровождения команд призванных в РККА и труд армию 9-10, 16-17, 19-31 включительно.

2) В феврале месяце был командирован Райисполкомом в сельские советы района для отбора колхозников для по переучёту конского состава и отбора в фонд РККА по двум сельсоветам района.

О чем телеграфно я вам сообщаю приложение: упомянутое.

Пред. Райплана: Романенко

ПАХТАКОР КОЛХОЗЧИЛАРНИНГ РЕСПУБЛИКА ҚУРУЛТОЙИ ДЕЛЕГАТЛАРИ ҚАЙТИБ КЕЛДИЛАР

Тошкентда бўлиб ўтган пахтакор колхозчилар республика қурултойининг Андижон

областидан борган 300 делегати кеча қайтиб келди ва ўз колхозларига жўнаб кетди.

Делегатлар ЎзССР Халқ Комиссарлари Советининг раиси ўртоқ А.Абдурахмонов доклади ҳамда ўртоқ Усмон Юсупов нутқидан қатъий хулоса чиқариб олганлар. Ленин район Ленинобод қишлоқ советидаги «Сталинчи» колхозининг раиси ўртоқ Турсун Холиқов, Хўжаобод район Карл Маркс номли колхоз раиси ўртоқ Раҳимов ва Андижон район Шўро қишлоқ советидаги Каганович номли колхоз раиси Ғоиб Тошматов ва бошқалар қурултойда олган мажбуриятларини бажариш учун шу кундан қизғин кураш бошлашга қиришажакларини айтдилар.

Делегатлар ўз колхозларига бориб, қурултой қарорлари ва ўзбек халқи олдида қўйилган улуғвор вазифаларни ҳамма колхозчиларга айтиб баражақлар ҳамда 1944 йилда пахтадан юқори ҳосил олиш учун қурултой томонидан белгиланган барча тадбирларни амалга оширишга колхозчиларни сафарбар қилажақлар.

Қурултой якунлари ва область меҳнаткашлари, айниқса, пахтакорлар олдида турган долзарб масалалар фаоллар йиғилишида кўриб чиқилди. Мазкур масала бўйича Андижон область ижроия комитети раиси Абдурахмон Мусаев нутқ сўзлади. Нутқнинг мазмуни Андижон область газетаси «Коммунист» саҳифасида эълон қилинган. Ўша нутқдаги айрим фикрларни шарҳлаб берамиз.

Қурултойда ЎзССР Халқ Комиссарлари Совети раиси Абдурахмонов Ўзбекистон икки йилдан буён пахта планини бажармай келаётганини айтганини, А.Мусаев Андижон области 1942 йилга қадар пахта планини ошириб бажариб, республикада биринчи ўринда турганлигини қайд этиб, 1943 йилда ҳар гектар ердан ўрта ҳисоб билан 8,5 центнердан пахта олиб, планни фақат 52 фоизга бажарганини қайд қилиб ўтган. Бунинг сабабини кўрсатиб у шундай деган: «Ҳаммага равшанки, колхозчиларнинг бир қисми фронтга кетган, от-уловимизнинг бир қисмини ҳам уруш эҳтиёжлари учун бердик.

Фронт учун нима талаб қилинса, бундан сўнг ҳам уларнинг ҳаммасини етказиб берамиз. Ўртоқлар, буларнинг ҳаммаси пахта планини барбод қилишимиз учун асос бўла олмайди ва фронтга бераётган ёрдамимиз билангина ўзимизни оқлай олмаймиз.

Областимизда 43 колхоз пахта планини бажарди. Ленин районидаги «Сталинчи» колхоза 446 гектар пахта майдонининг ҳар гектаридан 18,5 центнердан ҳосил олди. Пахта топшириш планини анча ошириб бажарган айрим бригадалар бор. Масалан, ўртоқ Ашуров бригадаси 35,6 центнердан, Исмоилов бригадаси эса пландаги 23 ўрнига 41 центнердан пахта топширди. Демак, агар истак бўлса ва чинакам ишланса, топшириқни бажаришигина эмас, ошириб бажариш ҳам мумкин».

Биз атиги бир туман архивидаги халқимизнинг душманга қарши олиб борган кураши, бошидан ўтказган оғир, фожиали, лекин шарафли кунларини эслатувчи, ўша суронли йиллар руҳиятини акс эттирувчи ҳужжатлардан намуналар келтирдик, холос. Бундай ноёб ҳужжат ва материаллар республикамизнинг барча вилоятлар архивларида мавжуд, ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Ҳанузгача Ўзбекистондан урушга олинган юртдошларимизнинг миқдори, қанчаси ҳалок бўлгани, қанчаси орден ва медаллар билан нишонлангани, қанчаси асир тушгани, қанчаси СССР тупроғида ва чет эллардаги партизанлик, антифашистик ҳаракатларда иштирок этгани ҳақида тўлиқ маълумот олинганича йўқ.

Фронтлардан келган хатлар эса умуман тадқиқотлардан четда қолган. Шу боис ҳам Ўзбекистонга келган фронтчиларнинг хатларини республика бўйича тўплаб, умумлаштириб, алоҳида китоб қилиб нашр этиш зарура-ти аллақачон етилган.

Бундан роппа-роса 55 йил муқаддам «Ўзбекистон» нашриётидан «Фронтдан хатлар» номли кичик бир китоб чиққан эди. Бу асар ўша вақтда тарих фанлари номзоди, Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивининг катта илмий ходими бўлган Иброҳимжон Алимов томонидан тузилган, сўзбошини

тарих фанлари доктори Раҳима Ходиевна Аминова ёзган. Китобда фронтлардан келган айрим хатлар «Правда Востока», «Қизил Ўзбекистон» газеталарида эълон қилингани қайд этилган. Архивда сақланаётган айрим хатлар ҳам китобдан ўрин олган. Ўша хатлардан баъзиларини келтиришни лозим кўрдик.

**Бир группа жангчиларнинг Андижон
область Олтинкўл район Калинин
номли колхоз гвардиячи пахтачилик
бригадасининг звено бошлиғи
Ҳукумхон Содиқовага хати**

1944 йил 5 июнь

Фронтдан салом! Фашист ҳаромиларга ўлим келтирувчи шиддатли жангларда иштирок этаётган ўзбек халқининг ўғлонлари Сизни – толмас заҳматқаш, меҳнат фронтининг шонли қаҳрамонларини қизғин табриклаймиз.

Бизнинг «Ватан шарафи учун» газетамизда босилган норозилик билдириб ёзган хатларингизни кўриб биз ғоят хурсанд бўлдик. Сизларнинг шонли меҳнатларингиз ҳақидаги «Етти қиз» сарлавҳали мақолани катта қониқиш билан ўқидик. Биз бутун Ўзбекистон бўйлаб тарқалган сизларнинг шон-шуҳратингизни мағрурланиб тингладик. Бизда сизларга, ўзимизнинг ажойиб ҳамюртларимизга хат ёзиш, сизнинг гвардиячи звеноингиз билан алоқа боғлаш хоҳиши туғилди. Сизларга бу хат йўллаётганларнинг ким экани билан бир танишинг. Булардан бири – Каримжон Тўлаганов тошкентлик, сўнгги вақтгача сельпо раиси бўлиб ишлаган. Ҳозир миномёт расчётининг ўқловчиси. У Днепр ва азим шаҳар Киев учун бўлган жангларда 15 гитлерчини ўлдирди ва муҳим ҳужжатлар ортилган арваларни қўлга туширди. Жанговар ишлари учун ҳукумат Тўлагановни «Қизил Юлдуз» ордени билан мукофотлади.

Шарифжон Соҳибоев андижонлик. У Жалолобод қишлоқ советидаги «Юқори ҳосил учун» колхозада туғилиб ўсган. Урушгача тил ва адабиёт ўқитувчиси бўлган. Ҳозир старший разведкачи. «Жасурлиги учун» медали билан уч марта мукофотланган. У миномёт-

дан ўт очиб, душманнинг икки батареясини ишдан чиқарди. Ўнларча гитлерчини гумдон қилди ва, ниҳоят, Днепр ҳамда Киев шаҳри учун бўлган жанглarda қўмондонлик топшириғини шараф билан бажарди.

Минулин билан Вороненко ҳам андижонлик. Минулин ботир алоқачи. Жанговар хизматлари учун медали билан мукофотланган. Вороненко душманнинг дўлдек ёғдирган ўқи остида бир неча бор алоқани ўрнатган, у ҳам «Жанговар хизматлари учун» ва «Жасурлиги учун» медаллари билан тақдирланган.

Бобоев билан Муҳаммаджонов тошкентлик. Уларнинг ҳар иккиласи «Жасурлиги учун» медали билан мукофотланган.

Биз ҳозир немислардан 600 метр бериорқдаги окопда ўтириб, душманга қақшатқич зарба беришга тайёрланмоқдамиз. Агар омон бўлсак, кейинги хатимизда сўнгги жанглримизнинг тафсилотини муфассал ёзиб юборамиз.

Ҳурматли Ҳукумхон Содиқова! Сизга, сизнинг раисингиз Сайфуддин Ашуровга (Сайфуддин Ашуров – машҳур пахтакор, ажойиб ташкилотчи, пахтачиликда донг таратган инсон, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига эга бўлган – Р.Ш.), ҳосилот советининг раиси Аширали Ҳайдаровга, меҳнат фронтининг шонли гвардиячилари – олти ёш қизга ва барча колхозчиларга – колхозингиз аъзоларига алангали гвардиячи саломимизни юборамиз.

Хат ёзувчилар: Соҳибов, Тўлаганов, Минулин, Вороненко, Бобоев, Муҳаммаджонов.¹

Шарифжон Соҳибов билан Андижон давлат педагогика институти тарих факультетида 1966 – 1978 йилларда бирга фаолият юритганмиз. Ш.Соҳибов «Умумий тарих» кафедрасида доцент эди, мен эса «Илмий коммунизм» кафедрасида доцент ва тарих факультети декани ўринбосари лавозимида ишлардим. Юқоридаги мактубда Ш.Соҳибов Жалолобод қишлоқ советидаги «Юқори ҳосил учун» колхозида туғилиб ўсган деб қайд этилган. Аслида, Ш.Соҳибов Олтинкўл райони Жалабек қишлоғида туғилган.

Биз Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси Ша-

рифжон Соҳибовнинг ҳозирда Андижон давлат университети архивида сақланаётган шахсий ишидан айрим маълумотларни келтирамиз.

Соҳибов Шарифжон 1921 йил 9 майда Андижон области Олтинкўл райони Жалабек қишлоғида майда савдогар оиласида туғилган, миллати ўзбек, 1944 йил октябрдан КПСС аъзоси, маълумоти олий, 1946 – 1948 йилларда Андижон ўқитувчилар институтини битирган, 1950 – 1955 йилларда Ўрта Осиё давлат университети шарқ факультетини битириб, тарихчи-шарқшунос мутахассислигига эга бўлган, рус тилини эркин билган, тарих фанлари номзоди, доцент, 1963 йили **«Иккинчи жаҳон уруши йилларида Туркия ташқи сиёсатининг муаммолари»** мавзuida номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган. Унинг меҳнат фаолияти: 1941 йил 15 июлдан 1943 йил 5 январгача Избоскан район Охунбобоев номли тўлиқсиз ўрта мактабда ўзбек тили ва адабиётидан дарс берган. 1943 йил 20 февралда Қизил Армия сафига чақирилган. 1-Украина фронти 6-гвардиячи танк корпусида хизмат қилган. Польша, Германия, Чехословакия, Австрияда 1945 йил 25 январгача хизмат қилган. Фронтидан қайтиб келгач, Хўжаобод районидаги 16-болалар уйида ўқув мудири вазифасида ишлаган. 1946 – 1948 йилларда Андижон ўқитувчилар институтида ўқиган, сўнгра Андижон области халқ таълими бўлимида инспектор, 1949 – 1950 йилларда Андижон область партия комитети инструктори вазифасида хизмат қилган. 1950 – 1955 йилларда Ўрта Осиё давлат университети шарқ факультетида ўқиган, 1955 – 1958 йилларда ўша университетда аспирантурани ўтаган, 1958 йил 1 сентябрда Андижон давлат педагогика институти «Марксизм-ленинизм» кафедраси ўқитувчиси лавозимида ишлаган. Умрининг охиригача Андижон давлат педагогика институти «Умумий тарих» кафедраси доценти лавозимида ишлаган. 1986 йили 1 июлдан нафақа чиққан, ўша йили вафот этган.

Биз унинг шахсий архивида қуролдошлари билан тушган бир қанча суратларни келтирмоқдамиз.

¹ Фронтидан хатлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1965. – Б.105 – 106.

Турганлардан чапдан биринчи Шарифжон Соҳибов
қуролдош дўстлари даврасида

Чапдан ўнгга: 1. Совет Иттифоқи қаҳрамони Т.Беспалов.
2. Ш.Соҳибов. 3. Совет Иттифоқи қаҳрамони О.Гончаренко.
Қуролдош дўстлар 1980 йил 15 ноябрда Сталинградда
дийдорлашдилар

Сержант А.Жировнинг Андижон район «Ўйғур» колхозининг аъзоси Инобат Холдоровага хати

1944 йил 7 ноябрь

Гвардиячи фронт саломимни йўллашга рухсат этгайсиз. Мен Сизни, Сизнинг ишингизни «Красноармеец» журналининг 1944 йил август 15-сонида ўқиб билдим. Сизнинг фидокорона меҳнатингиз ҳақидаги мақолани ўқиб, сизга шу мактубни ёзишни лозим топдим.

Мен Сизни танимайман. Сиз ҳам мени танимайсиз, лекин ҳар иккалаимизнинг ҳам мақсадларимиз битта – умумий душманимизни мумкин қадар тезроқ тор-мор келтиришдир. Сиз фидокорона меҳнатингиз билан, биз эса қурол билан Ватанимизни фашистлардан ҳимоя қиламиз.

Биз бу ерда рус, ўзбек, украин, қozoқ ва кўп миллатли мамлакатимиз халқларининг фарзандлари елкама-елка туриб жанг қилмоқдамиз.

Мен Сизнинг меҳнатда эришган ютуқларингизга қойилман. Душманимизни енгиш ниятида ҳамма зарур нарсалар блан таъминлаётган фронт орқасидаги жафокашларга минг раҳмат! Ёндириб юборилган қишлоқлар, гуноҳсиз ўлдирилган хотин-қизлар ва гўдаклар учун биз қасос оламиз.

Мен украиналикман, ҳозир менинг қариндошларим қолмади, онамни шомпол билан

уриб ўлимтик қилдилар, отамни ўлдирдилар, синглимни Германияга ҳайдаб кетдилар. Мен улар учун ўч олиб, душмanning бир қанча офицер ва солдатларини у дунёга жўнатдим.

Сизнинг ҳамюртларингиз яхши жанг қилишяпти.

Инобат, ўз ишингиз ва ҳаётингиз ҳақида менга хат ёзинг, биз яна зўр ғазаб билан фашистларнинг додини берамиз. Сизга ҳамюртларингиз салом айтяпти.

Душман устидан қозонажак ғалабамиз энди яқин!

Тез орада бизда Ватанимиз халқларининг ҳам байрами бўлади.

Ишингизда яна янги ютуқлар тилайман.

Гвардиячи салом билан, сержант **Алексей Жиров**.

Жангчи М.Аҳмаджоновнинг Андижон область Избоскан районидаги «Зарбдор» колхозининг аъзоси Ўғилхон Қурбоновага хати

1945 йил 18 март

Қадрли ўртоғимиз Ўғилхон!

Сизга ўзимнинг алангалик саломимни юбораман. Биз, бир группа ўзбек жангчилари, бугунги газетада Сизнинг портретингизни кўрдик. Сиз ўзбек халқининг 1944 йилда юқори пахта ҳосили олиш тўғрисидаги қасамини бажариб, колхозда фидокорона меҳ-

нат қилдингиз ва мавсумда 18 тонна пахта тердингиз. Биз, ўзбек жангчилари, пахта теришдек сермашаққат ишни яхши биламиз – шунча кўп пахта териш осон эмас, албатта. Сиз меҳнатда ҳақиқий қаҳрамонлик кўрсатдингиз. Сизнинг муваффақиятларингиздан қувониб, Сизнинг бу олижаноб ишингизга жавобан биз ҳар биримиз 18 тадан гитлерчини ўлдиришга аҳд қилдик. Мен ўз сўзимнинг устидан чиқдим: бугунги жангда 18 фашистни йўқ қилдим. Ана шуни ҳабар қилиш учун Сизга икки энлик хат ёздим.

Шунингдек, Сизнинг оила аъзоларингизга ва колхознинг барча аъзоларига қизгин салом! Ваъда бериб айтаманки, бундан кейин ҳам мен немис-фашист босқинчиларига қарши худди шундай астойдил жанг қиламан.

Салом билан: Маҳмуджон Аҳмаджонов

Капитан А.П.Марченконинг М.Мамажоновга хати

1945 йил 23 март

43193-ҳарбий қисм қўмондонлиги Сизнинг ўғлингиз Юсуп Мамажонов (*Юсуп Мамажонов Андижон область Андижон район Хортум қишлоқ советидаги Максим Горький номли колхоздан*) немис босқинчилар билан курашда ботирлик ва жасурлик кўрсатганлигини, бунинг учун «Қизил Юлдуз» ордени билан мукофотланганлигини маълум қилади ва Сизни табриклайди.

Биз Сизга шундай шуҳратли ўғил, Ватан ҳимоячиси тарбиялаганлигиниз учун миннатдорчилик билдирамыз.

43193-ҳарбий қисм командирининг сиёсий бўлим бўйича ўринбосари капитан А.П.Марченко

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ СОЛИҚ СИЁСАТИ ТАРИХИДАН

(АРХИВ ҲУЖЖАТЛАРИ АСОСИДА)

З.ХАТАМОВА, тадқиқотчи

Ўзбек хонликлари ичида энг ёши бўлган Қўқон хонлиги давлат бошқарувининг барча соҳаларида солиқ сиёсати етакчи ҳисобланган. Давлатнинг иқтисодий ҳаёти, мамлакат аҳолисининг ижтимоий ҳаёти, албатта, мамлакатдаги солиқ сиёсати билан чамбарчас боғлиқдир.

Қўқон хонлигида аҳолидан йиғилган солиқ турларини расмий ва махсус солиқ турларига ажратиш мумкин. Хирож, закот, савдодан олинadиган солиқ, ҳайвонлар ҳисобидан олинadиган солиқ, тарози солиғи, дарёни кесиб ўтганлик учун солиқ, туз солиғи, ушр солиғи сингари расмий солиқ турлари бўлган. Ер-танобона, тўй-маърака маросимларидан йиғилadиган солиқ, мерос бўлишдан йиғилadиган солиқлар махсус солиқлар турига киради.¹

Қўқон хонлиги (1709 – 1876) тарихини ўрганган олимлардан М.Жувонмардиев, Р.Набиев, А.Ўринбоев, Ҳ.Бобобеков, Ш.Маҳмудовнинг тадқиқотларида давлат солиқ сиёсатининг айрим томонлари ёритиб берилган. Юқорида санаб ўтилган олимлар ишларида танобона солиғи ҳақида маълумотлар ҳам учрайди, бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви фондида

танобона солиғига оид ҳужжатлар сақланади. Қўқон хонлигида танобона солиғининг ундирилиши тартибига оид архив ҳужжатлар устида А.Л.Троицкая тузган каталог бўйича ишлаш мақсадга мувофиқдир.

Танобона Қўқон хонлигида кенг ёйилган солиқ тури бўлиб, уни олиш тартиби йилдан-йилга мураккаблашиб борган. Т.К.Бейсембиев Қўқон хонлигининг XVIII – XIX асрлардаги тарихини ўрганиш мобайнида танобона солиғига шундай таъриф беради: «Танобона – боғ ва узумзорлардан, ер экинларидан, сабзавотлардан ҳар бир танобига нисбатан олинadиган солиқдир».²

Таноб арабча сўз бўлиб, арқон, чилвир маъносини англатади. Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган хонликларда, хусусан, Қўқон хонлигида ҳам узунлик ўлчов бирлиги сифатида қўлланилган. XVII асрда қиймати 39,9 м га тенг бўлган. Хонликда 1 таноб томонлари 60 газдан иборат экин майдонини англатган. Танобона солиғини боғдорчилик, полиз экинлари, ем-хашаклардан 1/40 дан 1/10 гача миқдорда олиш белгиланган. Танобона солиғининг миқдори ҳақида Қўқон хонлигининг маъмурий бошқарувини ўрганган олим Ш.Маҳмудов қуйидаги маълумотни бериб ўтган: «1870 йилга оид архив маълумотларида кўрсатилишича, танобона ҳосилдорликка қараб бир таноб ердан 5 тангадан 10 тангагача олинган».³

² Бейсембиев Т.К. Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней Азии 18 – 19 веков.

³ Маҳмудов Ш. Қўқон хонлигининг маъмурий бошқаруви. Диссертация. – Б.63.

¹ Хатамова З. Қўқон хонлигида солиқ тизими тарихидан // Ўтмишга назар. Халқаро журнал. 2019. №11. – Б.75 – 86.

Танобона солиғи хирож сингари ер солиғи ҳисобланади, лекин хирож маҳсулот турида олинган бўлса, танобона пул ҳисобида ундирилган.

Ушбу солиқни йиғиб олиш ишлари билан маъмурий бошқарув тартибларига кўра белгиланган ҳолатда алоҳида амалдорлар шуғулланганлар. Хонликнинг солиқ тизимида фаолият юритадиган мансабдорлар саркор (ёки мирзабоши), амлоқдор, мирзолардан иборат бўлиб, уларга маҳаллий бошқарувдаги ариқ оқсоқоли, мироб, амин ва оқсоқоллар ҳам ёрдам берар эди. Солиқ йиғувчи мансабдорларнинг назоратчиси сифатида вилоятларда ҳоким солиқ сиёсатини бошқаришда хонга асосий таянч вазифасини ўтаган.¹

Қўқон хонлиги солиқ тизимида маъмурий бошқарув қондасига кўра солиқ мансабдори саркорлар бўлган, улар ҳар бир вилоятда иш юритган. Саркорлар ва уларнинг фаолиятини Р.Набиев «Из истории Кокандского ханства» китобида ёритиб беради. Кейинчалик Ш.Маҳмудов илмий тадқиқотида саркорлик институтининг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилди. Юқоридаги олимларнинг илмий тадқиқотлари Қўқон хонлигида солиқ тизимини ўрганишда, солиқ тизимида фаолият олиб борган амалдорларнинг вазифаларини таҳлил қилишда қўл келмоқда. Саркор амлоқдорлар ва солиқ йиғувчи мирзолар фаолиятини назорат қилиш билан бир қаторда солиқ йиғиш жараёнида ҳам фаол иштирок этган. «Саркорлар, – деб ёзади А.Миддендорф, – бутун хонлик бўйича тарқалганлар. Улар ҳар бир ҳоким, ҳатто катта қишлоқларнинг оқсоқоллари ҳузурида мавжуд бўлган ва ...хон хазинасига тушиши лозим бўлган солиқларнинг тўлиқ бўлишини назорат қилган».²

Қўқон хонлигида вилоят ҳокимларига хирож ва танобона солиқларини олиш ҳуқуқи ҳам берилган. Солиқ йиғувчи амалдор танобчи (ер ўлчовчи ҳамда ҳар бир таноб ердан солиқ олувчи), закот солиғини йиғувчи амалдорлар закотчи деб аталган.

Солиқлар қатъий белгиланган миқдорда ва вақтида йиғилиши шарт бўлса-да, хон ва амалдорларнинг ихтиёри билан бу нарса ўзгариб турган. Ҳарбий ҳаракатлар пайтида, айниқса, солиқлар тури ва миқдори оширилган.³

Дехқончилик қилувчи қишлоқ аҳолиси қонунлаштирилган ер солиғидан ташқари ҳар бир таноб боғ ёки полиз учун таноб пули, бедазорга алаф пули тўлаган. Кўпинча бу икки солиқ умумий термин билан танобона ёки таноб пули деб аталган. Бундан ташқари, похол ва ем-хашаклардан олинадиган солиқ «кахпули» деб аталган бўлса-да, архив ҳужжатларини ўрганимизда танобона солиғи эканлигини билиб оламиз. Масалан, «кахпули» солиғидан давлат хазинаси учун йиғилган маблағнинг сарфланиши ҳақида Мирза Муҳаммад Алим саркорга Султон Муродбекдан похолдан йиғилган «кахпули»дан Мулла Муҳаммадали Аминга (бойдан олган қарзини тўлаш учун) пул ажратиш тўғрисида «*эслатма патта*» ёзилган ва ҳужжатнинг орқасига Муҳаммад Султон Муродбек ибн Шер Муҳаммад Алихоннинг муҳри туширилган. Бу ҳужжат хижрий 1290, милодий 1873/1874 йилларга оид эканлиги ҳам қайд этилган.⁴ Бу ҳужжатдан танобона солиғининг «кахпули» деб аталишини билиш билан бирга мамлакатда йиғилган солиқларнинг сарфланиши ҳақида ҳам маълумот олиш мумкин. Худди шундай мазмундаги «*эслатма патта*» Султон Муродбек томонидан Соҳиб саркорга ҳам берилган. Унинг мазмунига кўра, Абдул Азиз ганчбошига похолдан йиғилган «кахпули»дан пул ажратиш лозимлиги ва хизматлари эвазига 2 тилла ажратилганлиги таъкидлаб ўтилган. Патта Султон Муродбек томонидан берилганлиги учун орқа тарафига унинг муҳри қўйилган.⁵

Танобона солиғини солишдан олдин ерлар ўлчаниб, аҳолидан қандай маҳсулот экиши сўралган, экиладиган маҳсулот турига қараб рўйхат тузилган, кейин шу рўйхатга асосланиб ҳосил йиғиштирилаётган вақтда келиб солиқ ундирилган. Масалан, Мулла Мирза Маҳмудга

¹ Хатамова З. Қўқон хонлигида солиқ тизими тарихидан // Ўтмишга назар. Халқаро журнал. 2019. №11. – Б.75 – 86.

² Миддендорф А. Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882.

³ Обломуродов Н., Толипов. Ф. Ўзбекистонда солиқлар тарихидан. – Тошкент: Иқтисод-молия, 2009. – Б.180.

⁴ ЎЗР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 916-иш.

⁵ ЎЗР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 918-иш.

Бузург Хўжа муфтийдан ерларни ўлчаш ишлари маълумотлари билан қовун, пиёз, сабзи, бодринг экиладиган ерлар рўйхатини тузганлиги ҳақида «маълумот-ариза» ёзиб берилган. Ушбу ҳужжатга кўра, Қўқон хонлигининг Янгисой, Заркент, Яккатут, Яккабед, Ахшак ҳудудлари аҳолисининг ер майдонлари ва экидиган маҳсулот турлари рўйхати тузилганини билиб олиш мумкин.¹

Хон томонидан ваколат берилган амалдорлар ҳудудларга чиқиб, аҳолининг узумзорлари, мевали дарахтлари, ёғоч учун ишлатиладиган дарахтлари, беда билан банд ерлари, хонаки экинлар (қовун, сабзи, пиёз, бодринг, ошқовоқ), тамаки билан банд ерларини ўлчаб таноблаганлар ва танобона солиғи рўйхатини тузганлар. Ушбу жараёнда ер ўлчайдиган танобчилар адашиб ўлчаганлиги ёки тузилган рўйхатга нотўғри ёзиб қўйганлигига ҳам дуч келамиз. Масалан, Султон Муродбек номидан Эшон Тўражон тўрага таноб рўйхатда нотўғри ёзиб қўйилган Жўй Оқтепадаги аскар (исми кўрсатилмаган) ерининг ҳажмини тўғрилаб ёзиш кераклиги ва ерга бодринг ўрнига қовун экканлигини ҳисобга олиб аскарни танобона солиғининг ярмидан озод этиш кераклиги ҳақида «эслатма патта» берилган.² Кўриниб турибдики, солиқчилар томонидан нотўғри ҳисоблаб қўйилган ер майдони бошқатдан ўлчанган ва рўйхатга олинган. Ушбу архив ҳужжатида яна шу маълум бўладики, хонликда иқтисодиётнинг асоси бўлган солиқ сиёсатида солиқ тўловчиларнинг ҳуқуқлари ҳам ҳимоя қилинган.

Таноб ерларни ўлчовчилар ва уларни рўйхатга олувчилар таъминоти хон хазинасидан ажратилган маблағ ҳисобидан Жўй Работ, Жўй Гулинган, Алиман, Қува, Хўқанд қишлоқ, Чаукан, Мингтепа, Ўш, Аравон, Наукат, Учқўрғон ва бошқа шаҳар, қишлоқ ҳудудларида ерларни ўлчашда қатнашган, танобонани йиғишда қатнашган ва «пулчин» йиғувчи солиқчиларга пул ажратиш ҳақида қўлёзма дафтарга биноан юзбоши, ёвар (йовар), аскар каби баъзи ҳарбий амалдорлар ва мирза, муфти, саркор каби мансабдор шахслар ҳам пул таъминотини

олганлар.³ Бузург Хўжа муфтий муҳри билан ёзилган яна бир «*паттаи расид*» ҳужжатида танобкашлар ерни ўлчаб берганлиги учун уларнинг таъминотида пул берганлиги тўғрисида хатлов мавжуд.⁴ Шу ўринда таъкидлаш жоизки, «*паттаи расид*» деганда пул олинганлиги тўғрисида ёзилган ҳужжат ёки квитанцияни тушуниш керак. Хон саройида канцелярия (девохона) бўлими бўлган ва солиқ пуллари топширилганлиги тўғрисида масъул шахслар номига «*паттаи расид*» ёзиб борган.

Қўқон хонлиги архиви каталогини тузган А.Троицкаянинг маълумотида кўра, танобона солиғининг ундирилиши, йиғилган солиқ миқдори, ким томонидан солиқ пули олинганлиги қайд этилган ҳужжатлар асосан 1860 – 1875 йилларга оиддир. Қўқон хонлиги архив ҳужжатлари ичида Ёрмасжид ҳудудидаги ерларда қовун етиштирилганлиги, унинг ҳосилидан олинган танобона солиғи пулларининг 76 тилласи мулла Турди Али домлага берилганлиги, 15 тилласи эса хон хазинасига топширилганлиги ҳақида маълумот берувчи «*паттаи расид*» ҳам сақланади. Бу «*паттаи расид*» Муҳаммад содиқ қўриқчибошига ҳижрий 1288 (милодий 1871) йили Ёрмасжид ҳудудидаги танобона солиғини хон хазинасига топширганида ёзиб берилган.⁵

Архивда Жўй Уштирхон канали бўйидаги ерларда етиштириладиган қишлоқ хўжалиги экинларини биридан иккинчисига алмаштириш (узум ва беда ўрнига маккажўхори, ошқовоқ ва қовун экиш) ҳақида дафтар ҳам мавжуд. Бу дафтар-ҳужжатда ер эгаларининг исмлари, ер майдонларининг ҳажми, экинлар тури аниқ кўрсатилган. Орқасидаги Мулла Абду Жалил мирзабошининг муҳридан ушбу ҳужжатни ким ёзганини билишимиз мумкин.⁶ Али Назар оқсоқолга Минг Шер хазиначидан ёзиб берилган паттадан шуни билишимиз мумкинки, Абдурахмоннинг 2 таноб еридаги қовун ва сабзидан ундирилган танобона солиғи «солиқ тўловчилар рўйхати»га мос ҳолатда олинган.

¹ ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 919-иш.

² ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 943-иш.

³ ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 965-иш.

⁴ ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 976-иш.

⁵ Троицкая А.Л. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. – Москва: Наука, 1969. – Б.45.

⁶ ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 1008-иш.

Солиқ тўловчилар рўйхатида беда экиладиган ер деб ҳисобга олинган ерларда бедадан бошқа маҳсулот экилган бўлса, хон мулозимлари томонидан солиқ ундириш вақтида ноаниқлик вужудга келиб қолмаслиги учун ҳам патта ёзиб берилган. Қоражийдадаги Ибодуллоҳ исмли фуқаро ўз ерига беда ўрнига қовун ва бодринг экади, бу ҳақда Минг Шер хазиначидан Мулла Абду Саййид мирзога патта ёздириб олади. Унда Мулла Абдусаййид мирзо ҳосил йиғиштирилган вақтда танобона солиғини қовун ва бодринг ҳисобига ундириш кераклиги таъкидланган.¹

Мулла Мир Абдусаййид мирзога Султон Муродбекдан ёзиб берилган яна бир паттада шундай маълумотлар бор. Исмлири келтирилган шахсларнинг Жўй-ДЖуя, Жўй Хишман, Жўй Ингичка, Жўй Гандум, Жўй Работ деган ҳудудлардаги ерларида танобона олиш рўйхатида бедага деб ёзилган, лекин улар қовун, бодринг, пиёз экканлар. Танобона ҳам улар эккан маҳсулотдан олиниши кўрсатилган.²

Танобчилар ёки солиқ рўйхатини тузувчи мулозимлар рўйхатга адашиб ёзмаган бўлсада, аҳоли бошқа маҳсулотни эккан бўлса, бу масала ҳам хон саройи маъмурияти томонидан ёзма ҳужжат бериш билан тўғрилланган. Кўпинча одамлар беда экилиши керак бўлган ерларга қовун, бодринг, пахта, кўкнори, жўхори, буғдой, қалампир сингари маҳсулотлар ҳам экканлар ва солиқ тўлашда асос бўлиши учун патта ёздириб олганлар. Султон Муродбекдан исми келтирилмаган кўкнори ва қизил қалампир маҳсулотидан солиқ йиғувчи шахсга (мулозими ба хизмати кўкнор ва қалампур баромада) берилган паттада исмлири келтирилган шахслар Жўй Киргилидаги ерларда беданинг ўрнига кўкнори ва қизил қалампирни алмашиб экканини ҳисобга олиб танобона ундирилсин деб ёзилиб, Султон Муродбек ибн Шер Муҳаммад Алихон муҳри қўйилган.

Баъзи ҳолларда танобона солиғи нотўғри ҳисобланган бўлса, аҳоли шикоят билан хонга маълум қилганида ушбу муаммони ҳал

этиш учун ҳам патта ёзиб берилган. Мулла Исроил мирзога Мирза Муҳаммад Юсуф томонидан ёзиб берилган паттанинг мазмунидан Муҳаммад Мусо саркор ва унинг Лангардаги ерда шерик бўлиб ишловчиси етиштирган қовун маҳсулотидан нотўғри ҳисоблаб ундирилган танобона солиғи пулини қайтарганлигини билиш мумкин.³ Ушбу ҳужжат хонликда солиқ тўловчилар давлат томонидан ижтимоий ҳимояланганлигини яна бир бор исботлаб турибди. Давлат томонидан аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш учун солиқ тизимида алоҳида девон шуғуллангани, айнан танобона солиғини йиғишда йўл қўйилган камчиликлар юзасидан солиқ йиғувчилар шикоят аризаси билан ҳам мурожат қилганликлари тўғрисида ҳужжатлар ҳам мавжуд. Масалан, ўшлик Муҳаммад Холиқ Мулла Умар Узоқ додхоҳ девонга шикоят хати билан мурожат қилган, унинг хати ўрганиб чиқилиб, Ўш ҳудудидан солиқ йиғувчи амалдорлар – амилани танобоналарга Султон Муродбекдан эслатма патта берилади. Ушбу эслатма паттада Муҳаммад Холиқ Мулла Умар Узоқ додхоҳ танобона солиғини тўлаганлиги учун ундан қайта солиқ ундирилмасин деб кўрсатма берилган.⁴

Бу ҳужжат 1870 – 1871 йилларга оид бўлиб, шикоят мавзусидаги ягона ҳужжат ҳисобланади. Хонлик ҳаётининг бундан олдинги даврларига оид танобона солиғи бўйича шикоят хатлари бизгача сақланиб қолмаган.

Қўқон хонлиги солиқ тизими чуқур ўрганилганда турли кишиларга солиқ сиёсатида имтиёзлар берилганига гувоҳ бўламиз. Хон марҳамат кўрсатганлар ва етакчи дин пешволари, хон имтиёз берган шахслар барча солиқлардан озод қилинган. Хонликда солиқ бўйича имтиёзга эга бўлганлар табақасига катта амалдорлар, хонга яқин кишилар, дин арбоблари, сарой хизматчилари, навкарлар киришган.

Танобона солиғидан озод бўлганларга девонда махсус дафтар жамлаб борилган. Дафтарда «эслатма патта» берилаётган солиқ йиғувчи амалдорнинг исми, танобона солиғи

¹ ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 1067-иш.

² ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 1069-иш.

³ ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 1087-иш.

⁴ ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 1090-иш.

кайси маҳсулотдан озод этилаётгани, танобона солиғидан озод этилаётган шахсларнинг исми, ерларининг ҳажми келтириб ўтилган. Масалан, ЎзР МДАда сақланаётган Д.-№1092 хужжатда Хол Назар эшикоға, ҳарбий амалдорлар (юзбошиларнинг исми, панжабошиларнинг исми, мерганларнинг исми ёзилган), хаттотлар (мирзоларнинг исми ёзилган), ҳарамоғалар (миршикорларнинг исми ёзилган) қовундан олинадиган танобона солиғидан озод этилганлиги тўғрисида солиқ йиғувчи амалдор Тўйчибек номига «эслатма патта» берилганлиги қайд қилинган.¹

Танобона солиғидан озод бўлганлар қаторида фавқулодда вазиятлар натижасида зарар кўрган оддий аҳолини ҳам учратиш мумкин. Мулла Хўжа Назардан Эшон Тўражон тўрага кўрсатмалар билан берилган «эслатма патта» фикримиз далилидир. Унда шундай ёзилади: «...исми келтирилган шахсдан қовун учун танобона солиғини олмаслик ҳақидаким, олий ҳазратлари (Худоёрхон)нинг сафарлари натижасида унинг экинзори пайхон бўлиб кетди». Хужжат ҳижрий 1291, милодий 1874/1875 йилга оид бўлиб, орқа тарафида Мулла Хўжа Назарнинг муҳри билан тасдиқланган.

Танобона солиғидан озод этилган ерлар рўйхатида вақф ерлари ва мулкларини ҳам учратамиз. «Вақф» араб тилидан олинган сўз бўлиб, мусулмон мамлакатларида давлат ёки айрим амалдор шахслар томонидан диний эҳтиёж ёки хайрия ишлари учун ажратилган мол-мулк тушунилади. Қўқон хонлигида бошқа хонликлар сингари вақф мулкига эга фуқароларга ҳукмдорлар томонидан «вақфнома» ёзиб берилган. Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида ёзилганидек, ер-сув, уй-жой, мактаб, масжид, шифохона ва бошқалар вақф мулки бўлиши мумкин. Мисол учун, Мулла Абдуқодирга Мулла Хўжа Назардан берилган «эслатма патта»да ҳазрати олийлари (Худоёрхон) янги мадрасаларининг вақф ерларини танобона солиғидан озод этиш тўғрисида эслатма келтирилган.²

Қўқон хонлиги ижтимоий ҳаётида танобона солиғидан озод этилган аҳоли қатлами орасида кўплаб шайхлар, мутаваллилар, мударрислар ҳам бўлган. 1870/1871 йилда Султон Муродбек ибн Шер Муҳаммад Алихон Абдура-сул юзбошига «эслатма патта» ёзиб берган. Ундан Халифа мутавалли Абдужабборнинг пул мукофоти билан тақдирланганлиги (шайхлардан йиғилган танобона солиғи пулларида мукофот бериш таъминланган) ва охириги танобона солиғидан озод этилганлигини билиш мумкин.³

Хўжалар ҳам танобона солиғини тўлашда озод этилган ёки айрим имтиёзларга эга бўлган. Аҳмад ёварга Султон Муродбекдан берилган «эслатма патта»лар орасида Хўжа Тўробнинг авлодларидан бўлган хўжаларнинг Жўй Алимандаги хусусий ерлари ёрлиғи борлиги учун танобона солиғидан озод эканлиги ва танобона тўловчилар рўйхатига киритилмаслиги мазмунидаги хужжат ҳам мавжуд.⁴ Тўйчи мирохурга Мулла Абдужалил мирзабошидан ёзиб берилган паттада эса Жўй Гулингондаги хўжалар номидаги хусусий ерларнинг узумзорлари ва мевали дарахтлари танобона солиғидан озодлиги қайд этилган.⁵ Абдура-сул юзбошига Мавлонбекдан берилган «эслатма патта»да Жўй Гандумдаги хўжалар номидаги хусусий ерлар ёрлиғи борлиги учун бедадан олинадиган танобона солиғидан озодлиги қайд этилади.⁶

Қўқон хонлигида аҳолининг ижтимоий қатламида маддох, дарвеш (қаландар, девона)ларнинг ҳам танобона солиғидан озод этилганлиги ҳақида хужжатлар мавжуд. Масалан, Мирза Аҳмадга Мулла Абдужалил мирзабошидан берилган «эслатма патта»да Эшон Мулла Мирза Раҳим девона (дарвеш, қаландар)га қарашли бўлган Қора Девонанинг буғдой ҳосилидан олинадиган танобона солиғидан озод этилиши қайд этилган ва муҳрланган.⁷ Ёки Мулла Муҳаммад Шокир мирзога Султон Му-

¹ ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 1092-иш.

² ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 1114-иш.

³ ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 1147-иш.

⁴ ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 1157-иш.

⁵ ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 1161-иш.

⁶ ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 1181-иш.

⁷ ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 1222-иш.

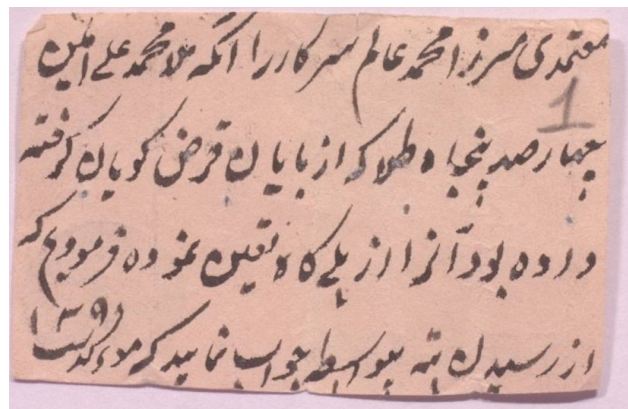
родбекдан берилган эслатма паттада Ўшдаги номлари келтирилган дарвешларнинг иноят-номалари ҳисобга олиниб солиқлардан озод этилганлиги таъкидланган.

Қози ва раислар, санъат хизматчилари, ўқитувчилар, аъламлар, муфтийларнинг танобона солиғидан озод этилганлиги ҳақида маълумот берувчи архив ҳужжатлари ҳам мавжуд. Уларнинг танобонадан озод экани тўғрисидаги ҳужжатда қайси ерлардаги ҳосил учун ва қайси маҳсулотдан солиқ олмаслик ҳақида аниқ кўрсатиб ўтилган. Эшон қози раис (ҳужжатда исми келтирилмаган – З.Х.)нинг Жўй Алиман ва Болтакўлдаги хусусий ерларидаги узум ва бедадан йиғиладиган танобона солиғидан озодлиги тўғрисидаги ҳужжат юқоридаги фикрга мисол бўла олади. Бу ҳужжат Муҳаммад Қосим мирохурга Султон Муродбек томонидан ёзиб берилган. Султон Муродбек Эшон қози раисга хоннинг шахсан ўзи топширган ёрлиққа биноан «эслатма патта» ёзади, Жўй Алиман ва Болтакўл ҳудудидан солиқ йиғувчи масъул шахсга беради.¹

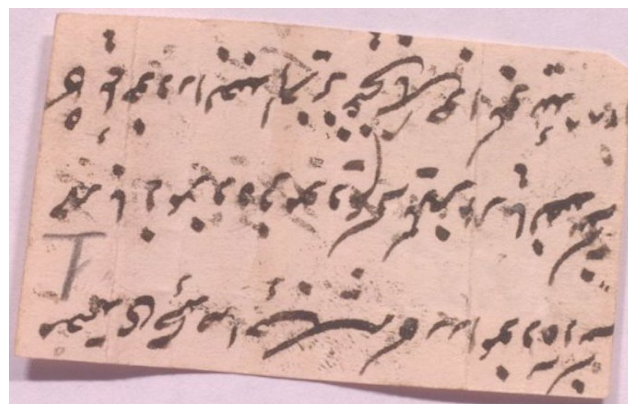
Қўқон хонлигида бошқа солиқлар қаторида танобона солиғи ҳам шариат қонун-қоидаларига кўра хон томонидан белгиланган вақт ва миқдорда олиниши керак бўлса-да, шариат талабларига риоя қилиш ўрнига ҳар йили турлича тартиблар жорий қилинган. Чунки қўшин таъминоти, сарой харажатлари, амалдорларга бериладиган маошлар ва бошқа харажатлар асосан мамлакат ҳудудларидан йиғиладиган солиқлар ҳисобидан бўлган.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Қўқон хонлигида муҳим ўрин тутган солиқ сиёсати давлат маъмурий бошқарувида муҳим соҳа ҳисобланган, танобона солиғи аҳолининг ижтимоий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Бу солиқни йиғиб олиш ва хон хазинасига келиб тушишигача бўлган жараёнларнинг алоҳида девон дафтарларида қайд этиб борилгани, хирож солиғидан фарқли эканлиги, хон томонидан танобона солиғидан озод этилган кишилар орасидан аҳолининг эътиборли қатламлари: дин пешволари, амалдорлар, хонга яқин кишилар,

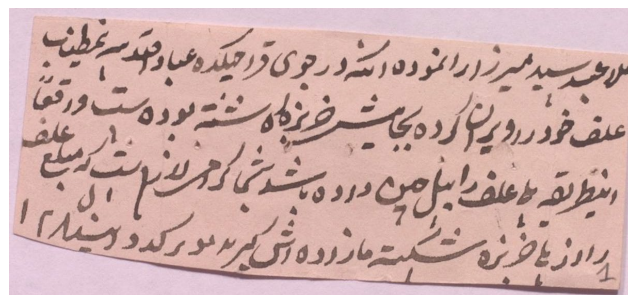
дин арбоблари, сарой хизматчилари, навқарлардан тортиб оддий фуқаролар ҳам борлиги мамлакатда солиқ сиёсатининг ижобий томонларини кўрсатади.

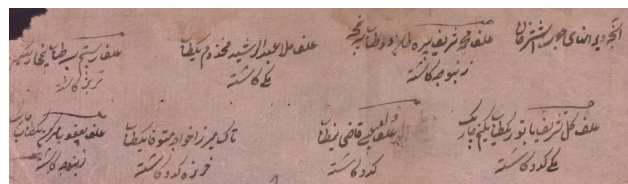
ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 943-иш

ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 918-иш

ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 1008-иш

ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 1067-иш

¹ ЎзР МДА, И-1043-фонд, 1-рўйхат, 1243-иш.

ХІХ АСР ОХИРИ – ХХ АСР БОШЛАРИДА АНДИЖОН ШАҲРИ АҲОЛИСИ

А.ШАРАФИДДИНОВ, тарих фанлари номзоди, доцент

Россия империяси томонидан босиб олиниши арафасида Андижон шаҳри Қўқон хонлигида Қўқон шаҳридан кейинги ўринда турадиган йирик ҳунармандчилик ва савдо маркази ҳисобланар эди. 1868 йилда шаҳарда 25000 аҳоли истиқомат қилган бўлиб, айрим маълумотларга қараганда, шаҳарда 4000 та уй мавжуд эди.¹ 1884 йилга келганда Андижон уездида 120356 нафар аҳоли бўлиб, шундан 30620 нафари шаҳарда истиқомат қилар эди. 1885 йилда уезд аҳолиси 152134 нафарни, шаҳар аҳолиси 31028 нафарни ташкил этган.²

Андижон шаҳри ва уезди миллий жиҳатдан хилма-хил эди. Шаҳарда асосан ўзбеклар яшаган. Ўзбеклардан ташқари бошқа маҳаллий миллат вакиллари ҳамда европаликлар ҳам истиқомат қилар эди. Масалан, 1884 йил маълумотларига кўра, шаҳар аҳолисининг миллий таркиби қуйидагича бўлган: ўзбеклар 29327 нафар, тожиклар 779 нафар, яхудийлар 217 нафар, руслар 154 нафар, циганлар 63 нафар, қирғизлар 58 нафар, ҳиндлар 32 нафар. Уездда эса аҳолининг миллий таркиби қуйидагича эди: ўзбеклар 46460 нафар, қирғизлар 35305 нафар, тожиклар 3179 нафар, циганлар 702 нафар, яхудийлар 453 нафар, ҳиндлар 67 нафар, руслар 16 нафар.

1885 йили шаҳарда ўзбеклар 29699 нафар, тожиклар 795 нафар, руслар 168 нафар, циганлар 57 нафар, қирғизлар 54 нафар, ҳиндлар 33 нафарни, уездда эса ўзбеклар 50384 нафар, қирғизлар 35305 нафар, тожиклар 3179 нафар, циганлар 702 нафар, яхудийлар 453 нафар,

ҳиндлар 67 нафар, руслар 16 нафарни ташкил этган.³

Шуни таъкидлаш жоизки, шаҳар аҳолисининг бу даврда тез суръатлар билан ортиб боришига аҳоли табиий кўпайиши билан биргаликда шаҳарларнинг темир йўллар билан боғланиши ва унинг Андижон шаҳрига етиб бориши, завод-фабрикаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, савдо муносабатларининг жонланиши, қишлоқларда ерсиз деҳқонларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг иш излаб шаҳарларга келиши ҳам ўз таъсирини кўрсатган.

Агар 1888 йили Андижон уезди аҳолиси шаҳар аҳолисини қўшмаганда 99602 кишини ташкил этган бўлса, 1899 йилга келиб шаҳар аҳолисини қўшмасдан 315843 кишини ташкил этган, 1914 йилга келиб шаҳар аҳолисиз уезд аҳолиси 393580 кишига етган.⁴

Шундай қилиб, Андижон уезди аҳолиси шу йиллар ичида 393580 кишига (шаҳар аҳолисини қўшмасдан) ортган. Андижон уезди аҳолиси ортиб бориши уезднинг кўп жойларида ерсиз деҳқонлар гуруҳи пайдо бўлишига олиб келди. Табиийки, улар иш қидириб турли жойларда кўчиб юришга мажбур бўлганлар. Бундай ерсиз деҳқонлар шаҳарга келганлар ва у ерда ишлаб қолганлар.

Ерсиз деҳқонларнинг пайдо бўлишига сабаб, деҳқон ночор аҳволга тушиб, қарзни тўлашга имкон тополмаса, дарҳол унинг мол-мулки тортиб олинган. Чистачи ва аравакашлар икки йилдан ортиқ кутмаган. Иккинчи йилнинг охи-

¹ Военно-статистический сборник. Вып. III. – СПб., 1868. – С.132.

² ЎзР МДА, 19-фонд, 1-рўйхат, 1458-иш, 156 – 157-варақлар.

³ ЎзР МДА, 19-фонд, 1-рўйхат, 1458-иш, 156 – 157-варақлар.

⁴ Заорская В.В., Александр К.А. Промышленные заведения Туркестанского края. – СПб., 1915. – С.550.

рида судлашиб, деҳқонни кўп йиллардан буён эгаллаб келган жойидан ҳайдаб, унинг ер-сув ва ҳовлисини сотган, ўзини ерсиз батракка айлантирган. Бундай адолатсизлик деҳқонларни бутунлай қашшоқликка мубтало этган.

1900 йил маълумотларга қараганда, Андижон шаҳрида 27163 нафар эркак ва 22519 нафар аёл истиқомат қилган. Ўзбеклар 48344 нафарни, руслар 784 нафар, яҳудийлар 450 нафарни, арманлар 64 нафарни, бошқа миллат вакиллари 40 нафарни ташкил этган.¹

1904 йили шаҳарда 35000 нафар эркак ва 30000 нафар аёл истиқомат қилган. Ўзбеклар 60000 нафар, руслар 2000 нафар, қашқарлар 1172 нафар, яҳудийлар 804 нафар, тожиклар 229 нафар, қирғизлар 197 нафар, татарлар 142 нафар, дунганлар 123 нафар, циганлар 124 нафар, эронийлар 70 нафар, турклар 42 нафар, ҳиндлар 42 нафарни ташкил этар эди.

1908 йил маълумотларига қараганда, Фарғона вилоятида 1095 нафар арман, 592 нафар эроний, 147 нафар бошқа кавказ миллатига мансуб кишилар истиқомат қилган. Шундан Андижон шаҳрида 422 нафар арман, 243 нафар эроний, 67 нафар бошқа кавказ миллатига мансуб кишилар мавжуд эди.²

1913 йилга келиб Андижон шаҳри аҳолиси ва унинг миллий таркиби қуйидагича эди: эркаклар 43959 нафар, аёллар 35449 нафар, шундан ўзбеклар 68501 нафар, руслар 4267 нафар, бошқа Европа миллатлари вакиллари (руслар қарамоғига ўтганлар) 58 нафар, қирғизлар 235 нафар, қашқарликлар 1173 нафар, дунганлар 12 нафар, циганлар 648 нафар, арманлар 940 нафар, бошқа кавказ халқларига мансуб кишилар 144 нафар, европалик миллат вакиллари (французлар, инглизлар, немислар, итальянлар ва бошқалар, руслар қарамоғига ўтмаганлар) 32 нафарни ташкил этар эди.

XX аср бошларига келиб Фарғона водийси шаҳарларига саноат ва банк капитали кириб келишининг кучайиши, янги заводлар, йирик

банклар бўлимлари, транспорт воситалари идоралари, савдо фирмаларининг пайдо бўлиши шаҳар аҳолисининг социал таркиби ўзгаришига олиб келди. Капиталистик муносабатларнинг ривожланиши натижасида маҳаллий аҳоли орасида миллий буржуазия вакиллари ҳам шакллана бошлади, шу билан бирга, ерсиз деҳқонлар ва хонавайрон бўлган ҳунармандлар орасида маҳаллий ишчилар синфи ҳам шакллана бошлади.

Агар 1908 йили Андижоннинг 691 та ҳунармандчилик ва саноат муассасаларида 1752 нафар ишчи банд бўлган бўлса, 1914 йилга келиб фақат шаҳардаги саноат корхоналарининг ўзида 2435 нафар ишчи ишламоқда эди.³

Шуни таъкидлаш жоизки, шаҳар аҳолисининг кўпайиб бориши, ўз навбатида, янги уйлар қурилиши, янги-янги кўчалар, маъмурий бинолар пайдо бўлишига олиб келди. Йилдан-йилга шаҳарда хонадонлар сони ортиб борди. Масалан, уларнинг сони 1896 йилда 7945 та, 1897 йилда 7824 та, 1904 йилда 7715 та, 1909 йилда 7945 та, 1913 йилда эса 9008 тани ташкил этганди. Шаҳар ҳудуди ҳам кенгайиб борди. 1909 йилда шаҳар майдони 2877 десятина 520 сажени ташкил этган.⁴

Андижон шаҳри ва уезди аҳолисининг тез суръатлар билан ўсиши, шаҳар аҳолисининг ортиб бориши, айниқса, XX аср бошларида шаҳарнинг темир йўл билан боғланиши, Америка пахта навини экишнинг кучайиши, фабрика-завод саноатининг ривожланиши шаҳар даромадлари кўпайиши ва харажатлари нисбатан камайишига олиб келди.

Архив ва бошқа манбаларни ўрганиш шуни кўрсатадики, Андижон шаҳри аҳолиси йилдан-йилга ортиб борган, айтилганда, унинг ижтимоий таркиби ҳам ўзгариб борган. Секин-аста шаҳарнинг иқтисодий ва маданий ҳаётидаги ўзгаришлар миллий буржуазия ва ишчилар синфининг шаклланишига олиб келди, бу шаҳарнинг кейинги хўжалик ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

¹ Путеводитель по Туркестану и Средне-Азиатской железной дороге. – СПб., 1903. – С.390.

² Статистический обзор Ферганской области за 1908 г. – Скобелев, 1909. – С.32 – 33.

³ Обзор Ферганской области за 1901. Вып. 1902 года. – Новый Маргелан, 1902. – С.6.

⁴ Список населенных мест Ферганской области. 1909 г. – Скобелев, 1910. – С.1.

ҚАТАҒОН ҚУРБОНИ НАЗИРҚУЛ ҲАСАНОВНИНГ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИДАН КИЧИК БИР ЛАВҲА

У.БЕКИММЕТОВ, тадқиқотчи

1937 – 1938 йиллар. Инсониятнинг маданий асрида большевиклар томонидан ер юзининг олтидан бир қисмида амалга оширилган қатағон даври. Айни шу жабру ситамли йилларда эркин фикрловчи зиёлилар, тадбиркор мулкдорлар, эътиқодига содиқ диндорлар, шунингдек, «ўрмонга ўт кетса ҳўлу қуруқ баравар ёнади» деганларидек, аҳолининг бошқа табақалари ҳам оммавий равишда қатағон қилиниб камалди, сургун қилинди ёки отиб юборилди. «Катта террор» даврида Хоразмда ўтказилган қатағон сиёсати туфайли бир йилнинг ўзида 1375 нафар турли касб эгалари хилма-хил жазоларга тортилган. Уларнинг 394 нафари 10 йилга, 107 нафари 8 йилга МТЛга қамоқ жазосига ҳукм қилинган бўлса, қолганлари отувга ҳукм этилган.

Улардан бири Хоразм округ ижроия комитетининг раиси Назирқул Ҳасанов эди. Афсуски, бу инсоннинг қатағон давридаги тақдири, ҳаёти ва фаолияти Р.Шамсутдинов, У.Бекмуҳаммаднинг «Қатағон қурбонлари. Хотира. Хоразм вилояти» (Тошкент, 2009), Б.Ирзаев, Ю.Раҳмонованинг «Хоразм вилояти. Хотира китоби» монографияларида ҳам ёритилмаган. Фақатгина журналист Ислон Усмонов «қайта қуриш» давридаги ошқоралик сабаблигина «Ёш куч» журналининг 1990

йилдаги 3-сониди Назирқул Ҳасанов фаолиятини тадқиқ қилишга киришган, шундан кейин ўтган 30 йил ичида ушбу давлат ва жамоат арбоби ҳаёти ва қатағон давридаги кечмиши ўрганилмай келяпти. Республика «Қатағон қурбонлари хотираси» музейи катта илмий ходими, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори Баҳром Ирзаевнинг сўзларига кўра, ДХҚ архивидаги ҳужжатлар орасида Н.Ҳасановнинг ҳам делоси мавжуд бўлиб, бугунги кунда ундан нусха олиш, ҳаётини ўрганиш, фаолиятини тадқиқ этиш имконияти мавжуд.

Назирқул Ҳасановнинг ўзи ким эди? Унинг ҳаёти ва сиёсий фаолияти қандай кечган?

Бу саволларга жавоб беришдан олдин Назирқул Ҳасанов фаолият кўрсатган замон ва у бевосита қамоққа олинган Хоразм округида қатағон сиёсати қандай олиб борилгани ҳақида тўхталиб ўтиш жоиздир.

1937 йил 2 июлда «Антисовет элементлар тўғрисида»ги қарор қабул қилиниб, шу қарор асосида НКВДнинг 00447-сонли («Қулоқлар тўғрисидаги буйруқ» деб ҳам аталган ўша вақтда) буйруғи тайёрланган.

Ички ишлар халқ комиссари Ежовнинг 1937 йил 30 июлдаги 00447-сонли мутлақо махфий «Собиқ қулоқлар, жиноятчилар ва

бошқа антисовет элементларни қатағон қилиш бўйича операция ўтказиш тўғрисида»ги оператив буйруғи Ўзбекистонда ҳам тезкорлик билан бажарилди.

Назирқул Ҳасанов 1937 йилнинг 25 май куни Ўзбекистон коммунистик партиясининг VII съезди делегати сифатида ёзган таржимаи ҳолида шундай дейди: «1903 йилда Зомин туманидаги Ём қишлоғида камбағал деҳқон оиласида туғилганман. 1914 – 1916 йилларда диний таълим олдим. Ундан сўнг 1,5 йил мобайнида Зоминдаги рус-тузем мактабида ўқидим. 1916 йилги халқ кўзғолонига ижобий муносабатим боис ўқишни ташлаб, деҳқончилик билан шуғулландим. Февраль инқилоби эса кўзимни очиб, ҳаётга теран қарашга ундади. Дастлаб комсомол ячейкаси туздиқ. Ундан сўнг турли шўро, партия топшириқларини бажардим. 1920 йилдан ВКП(б) аъзосиман. Жиззах туманининг партия қўмитасида, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида шўро ташкилотларида масъул вазифаларда ишладим. 1930 йилдан 1933 йилгача «Ўзколхозстрой» раиси, ундан сўнг республика ер ишлари халқ комиссарининг ўринбосари бўлиб ишладим. 1934 йилдан бери Хоразм вилоят ижроия қўмитаси раисиман, Свердлов университетида биринчи йил сиртдан сабоқ олаётиман».

Назирқул Ҳасанов 17 ёшиданоқ дастлаб Жиззахда, кейин бошқа вилоятларда, республика миқёсидаги раҳбарлик вазифаларида фаолият кўрсатган. Хоразмда масъул вазифада фаолиятини бошлаган даврда 31 ёшда бўлган. Маълумки, бу даврда Хоразм вилоятининг раҳбари – вилоят партия қўмитасининг биринчи секретари вазифасида Нормат Исроилов ишлаган. Нормат Исроилов ҳам Назирқул Ҳасановнинг ҳамюрти – Жиззахдан эди.

Афсуски, ҳар иккала жазолик масъул раҳбарнинг Хоразмдаги фаолияти узоқ давом этмади. Совет давлати миқёсида «Катта террор» сиёсати бошланиши билан ҳар иккаласи қатағон сиёсати қурбони бўлишди.

1937 йилнинг 5 август куни бўлиб ўтган Ўзбекистон коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг бюро мажлисида Хоразм вилоят ижроия қўмитасининг раиси Н.Ҳасановнинг иши кўриб чиқилади. Бюро мажлисини бошқарган Ўзкомпартия биринчи секретари Акмал Икромов ушбу масала юзасидан ахборот беради. Йиғилиш якунида бюро мажлиси қарор қилади:

1. Хоразм вилоят ижроия қўмитасининг раиси Н.Ҳасанов вазифасидан бўшатилинсин.
2. Ҳасанов Ўзбекистон компартияси Марказий Қўмитаси аъзолигига номзодликдан чиқарилсин.
3. Ушбу бюро қарорининг лойиҳаси Марказий Қўмитанинг навбатдаги пленуми кун тартибига киритилсин.

Ишдан бўшатилигининг эртаси куни – 6 августда Назирқул Ҳасанов устидан жиноий иш очилган ва тергов ҳаракатлари Урганч, Тошкент шаҳарларида бир йилдан кўп давом этиб, 1938 йил 2 ноябрдаги СССР Олий судининг Ҳарбий ҳайъати Н.Ҳасановни ЎзЖКнинг 58-, 63-, 64-, 67-моддалари билан айбдор деб топиб, олий жазога, молу мулкни мусодара этишга ҳукм қилади.

Назирқул Ҳасанов Хоразмда фаолият кўрсатган 1934 – 1937 йилларда ғоят қийин давр бўлиб, бу пайтлари воҳа бўйича коллективлаштириш сиёсати натижасида вилоятдаги ҳар бир қишлоқда икки-учтадан колхозлар ташкил этилганди. Энди ушбу колхозларни техника билан таъминлаш вазифаси турарди.

Шунингдек, 1934 йилда вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби бўлиб ишлаётган К.Алиев ишда йўл қўйган камчиликлари боис вазифасидан олинганди. Айнан вилоятга янги раҳбар тайинлаш ва йўл қўйилган камчиликларни тузатиш мақсадида Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитасининг раиси Й.Охунбобоев бошчилигидаги 40 кишилик партия совет фаоллари Хоразмга келишади.

Й.Охунбобоевнинг Хоразм вилоят партия кенгашида сўзлаган нутқида кўра, ташкил этилган колхозлар етарлича трактор билан таъминланмаган, ишлаб чиқариш қуввати ва одамларнинг турмуш шароити паст бўлган, юқумли касалликлар кўп тарқалиб, соғлиқни сақлаш тизими ҳам давр талаби даражасида иш юритмаган. Қолаверса, 1933 йилда, барча жойда бўлгани каби, буғдой экинларига етказилган зарар сабабли воҳада ҳам очарчилик юз берган.

Вилоят фаоллари билан ўтказилган кенгашда Й.Охунбобоев вазиятдан чиқиш ва ишни яхши йўлга қўйиш мақсадида ишдан олинган К.Алиев ўрнига Марказқўм бўлим мудирин Нормат Исроилов номзодини, вилоят ижроқўми раислигига Назирқул Ҳасанов номзодини тавсия этади. Й.Охунбобоев: «Назирқул ўта билимли ва мулоҳазали ва рус тилини чуқур билади», – дейди.

Натижада кенгашда вилоят фаоллари Й.Охунбобоев кўрсатган ҳар иккала номзодни маъқул топишади. Шу тариқа Н.Ҳасановнинг Хоразмдаги уч йиллик раҳбарлик фаолияти бошланади. Назирқул Ҳасановнинг ана шу уч йиллик фаолияти ҳақида кекса журналист Маткарим Худойберганов шундай эслайди:

– Назирқул Ҳасановни мен «Инқилоб қуёши» газетасида ишлаган пайтимдан биламан. Назирқул Ҳасанов анча тўлиқ гавдали бўлиб, вазмин сўзлар, ночорларга тезкорлик билан ёрдам кўрсатарди. Шошма-шошарликни асло ёқтирмасди. Шу билан бирга, Назирқул ака ўта талабчан, партия аъзолигига, раҳбарлигига тасодифан кириб қолган баъзи қоғозбоз, буйруқбоз шахсларни аёвсиз танқид қиларди. 1935 – 1936 йилларда халқнинг турмуш шароитини яхшилаш, партия раҳбарлигидагиларнинг бюрократиясига чек қўйиш ҳақида вилоят раҳбариятининг халққа мурождати «Инқилоб қуёши» газетасида чоп этилди. Мен мурожаатга қўл қўйдириш учун обком котиби Нормат Исроилов, ижроқўм раиси Назирқул Ҳасановларнинг кабинетига кириб

чиққанман. Ўшанда мурожаатни Назирқул ака синчковлик билан ўқиб, айрим тузатишлар киритганди. Бу пайтда яна араб алифбосидан латин алифбосига ўтилганига 4-5 йил бўлганига қарамай, воҳа аҳолиси ичида саводсизлик кўп эди. Шу боис Назирқул ака кечки савод курсларини ташкил этиб, ҳар бир колхоз, шаҳардаги ташкилотларда латин ёзувида ўқитишни, «Инқилоб қуёши»ни ўқиб давр янгиликларини билиб боришни тавсия қилди. Шунингдек, Нормат ака ва Назирқул аканинг ташаббуси билан Урганч шаҳрида, Хива, Ҳазорасп, Гурлан туманларида рус мактаблари ташкил этилди. Рус тилини ўрганишга иштиёқманд болаларга қўшимча машғулотлар ўтилиб, 1936 йилдан 5 нафар Хоразм ёшлари Москва, Ленинград шаҳарларига ўқишга юборилди.

Шу каби ҳозирги УРДУ, олдинги Хоразм давлат педагогика институтига ҳам 1935 йилда айнан Нормат Исроилов ва Назирқул Ҳасановнинг ташаббуси, уларнинг Тошкент, Москва шаҳарларига юборган таклиф, мурождатлари асос бўлган. Ўшанда олий таълим маскани Хоразм ўқитувчилар тайёрлаш институти деб номланган. Институтнинг очилишида Нормат Исроилов, Назирқул Ҳасановнинг қатнашгани вилоят газетаси – «Инқилоб қуёши» саҳифаларида ёритилган.

Ҳозирда 90 ёшни қаршилаган Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, кинорежиссёр Солий Давлетовнинг отаси хотираларига таяниб айтишича (Болта Давлетов 1909 йилда туғилган. Москва олий партия мактабини тугатган. Ҳазорасп тумани партия кенгаши биринчи котиби бўлиб ишлаётган даврида – 1937 йилда қамоққа олинган), «Ўша қатағон даврида Хивадаги Калтаминор ёнидаги Муҳаммад Аминхон мадрасаси биниси қамоқхонага айлантирилган. Хоразмнинг турли жойларидан келган махбуслар бу ерда сақланар, махбуслар оёқ узатиб ётолмас, чунки бино одамга тўла бўлиб, ёнбошлаб, ғужанак бўлиб ётардилар. Мадрасанинг

катта нақшинкор эшигининг ўртасини тешиб маҳбусларнинг изидан келганлар билан суҳбатлашиш учун дарча очишганди. Отам Болта Давлетов Ҳазорасп райқўмининг биринчи секретари бўлгани боис иш юзасидан Хоразм обкомининг биринчи секретари Нормат Исроилов, облисполком раиси Назирқул Ҳасановлар билан ҳамкорликда ишлашган ва кейинчалик ўзининг хотираларида: «Жиззахлик ҳар иккала раҳбар Хоразмда яхши ишлашган», – дея эслаб юрарди. Кейинчалик отам қамокдан озод бўлиб, Хонқа райқўмининг биринчи секретари, облисполком раиси вазифаларида ишлаганларидаям «мен ку қамокдан озод этилиб, иш фаолиятимга қайтдим, аммо кўпчилик ноҳақдан отилиб

кетди. Улар орасида жиззахлик раҳбарлар ҳам бор эди» деб қўярди ўтган ҳаётини эслаганларида».

Назирқул Ҳасановнинг яқин танишларидан бўлган кекса журналист Маткарим Худойбергеновнинг хотираларига кўра ва тарихий ҳужжатларнинг шаҳодат беришича, жиззахлик раҳбарни вилоят НКВДсидаги Васильев қамоққа олган.

Сталин вафотидан сўнг «Катта террор» давридаги ноҳақдан «халқ душмани» сифатида айбланганлар иши қайта кўриб чиқилган даврда турмуш ўртоғи Ҳасанова Сора Алиевнанинг аризаси боис СССР бош прокуратураси 1957 йил 26 ноябрда Назирқул Ҳасановни оқлаш тўғрисида қарор чиқаради.

СОВЕТ МУСТАБИД ТУЗУМИ ШАРОИТИДА ДИНИЙ ҚАДРИЯТЛАР АҲВОЛИГА ДОИР

М. МАВРУЛОВА, тадқиқотчи

Ўзбек миллий давлатчилигининг ҳар бир босқичи халқимизнинг ўз миллий қадриятларини тиклаши, уларни янги мазмун билан бойитиб, такомиллаштириб бориши тарихидир. Миллий қадриятларимизни аслига келтириш ва ривожлантиришда халқимизнинг кўп асрлик анъаналари, маданияти, урф-одатлари, турли байрамлари, маросимлари, бой қадимий мероси ўзининг алоҳида ўрни ва аҳамиятига эга. Миллий-маданий қадриятларимиз, асрий анъаналар ўтмишдан, авлод-аждодларимиздан бизларга етиб келган, бугунги ҳаётимиз учун хизмат қиладиган энг катта маънавий бойлик, муқаддас хазинадир.

Шу маънода совет мустабид тузуми шароитида миллий-маънавий қадриятларимизнинг халқимиз маънавий оламида, ижтимоий тафаккур тарзида тутган ўрнини илмий жиҳатдан таҳлил қилиш муайян аҳамият касб этади. Аввало, шу ўринда «қадрият», «миллий-маънавий қадрият» атамалари хусусида айрим фикрларни баён этиш лозим.

Қадрият – воқеликдаги муайян ҳодисаларнинг умуминсоний, ижтимоий-ахлоқий, маданий-маърифий аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланиладиган фалсафий-социологик ва аксеологик тушунча. Жамият, инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган барча нарса, ҳодиса ва воқеалар, эркинлик, эзгулик, тенглик, тинчлик, ҳақиқат, маърифат, маданият, моддий ва маънавий бойликлар, обида-ёдгорликлар, гўзаллик, ахлоқий хислат ҳамда фазилатлар, анъана, урф-одат, удумлар қадрият ҳисобланади.¹

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «қадриятлар», «миллий қадриятлар», «миллий-маънавий қадриятлар», «умуминсоний қадриятлар» каби тушунчалар бўйича на жаҳонда, на Ўзбекистонда бирорта умумэтироф этилган таъриф мавжуд эмас. Бу эса ушбу тушунчалар, умуман, қадриятлар эволюциясини илмий талқин этиш бўйича ҳали кўп изланишлар олиб бориш лозимлигидан дарак беради. «Қадриятлар, – дейди таниқли олим Абдурахим Эркаев, – инсон, жамият учун аҳамиятли, уларнинг турли эҳтиёжларини қондириш учун хизмат қиладиган, ҳаётини енгиллаштиришга, юксалтиришга, ижтимоий муҳитни ва муносабатларни яхшилашга қаратилган нарсалар, предметлар, ижобий ғоялар, меъёрлар, идеаллар, тамойиллар, мезонлардир.

Уларни моддий ва маънавий қадриятларга бўлиш мумкин. Моддий қадриятларга табиат,

¹ Фалсафа: Қомусий луғат. – Тошкент, 2004. – Б.476.

табиий бойликлар, меҳнат воситалари, завод ва фабрикалар, моддий маҳсулотлар, шаҳар ва қишлоқлар ва шу кабилар киради. Маънавий қадриятларга дунёқараш ва эътиқод асосларини ташкил этувчи илмий-фалсафий, диний, ахлоқий, эстетик, сиёсий, ҳуқуқий, бадиий, конкрет илмий ғоялар, билимлар ва қарашлар, таълимотлар, назариялар киради. Улар илмий, бадиий, диний асарларда, осори атиқаларда, меъморчилик, урф-одатларда мужассамланади ва аксини топади. Халқ оғзаки ижоди ва амалий-безак санъати ҳам маънавий қадриятларнинг юзага чиқиши ва мавжудлик шакллариidir».¹

Алоҳида олинган, муайян бир миллатнинг маданий-маънавий бойликлари, тили, миллий онги, дунёқараш, урф-одатлари, маросимларини шу миллатнинг миллий-маънавий қадриятлари тизимига киритса бўлади. Шу ўринда миллий қадриятлар, жумладан, миллий-маънавий қадриятлар суянадиган этник тизимнинг қуйидаги таркибий қисмларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Миллатнинг генофонди, табиат бетакрорлиги, ўзига хослиги, тарихий ўзгаришчанлиги ва ижтимоий ранг-баранглиги.
2. Миллат тарихи, ўтмиши, келажги ва маънавий мероси.
3. Миллий ҳудуд, жамият ва ундаги жараёнлар, моддий ва маданий яшаш шароитлари, иқтисодий асос ва ижтимоий усткурма билан боғлиқ жиҳатлар.
4. Урф-одат, анъана, маросимлар, турмуш тарзи ва бошқалардаги миллийлик, улар билан боғлиқ ўзига хос хусусиятлар.
5. Миллий тил, миллий маданият ва маънавият, миллий онг ва миллий рух, миллий туйғулар ва ғоялар.²

Маълумки, миллий-маънавий қадриятлар тизимида инсоният тарихининг муҳим босқичларида ижтимоий-сиёсий барқарорлик, мафкуравий мўътадиллик баъзан миллий-

маънавий қадриятларнинг янада ривожланишига, такомиллашувига таъсир қилади, унинг халқчиллигини оширади. Тарихда бунга мисоллар жуда кўп. Шу билан бирга, ҳар бир миллатнинг миллий-маънавий қадриятлари тарихида инқирозли ҳолатлар, тушкунлик давлари ҳам бўлиб туради. Мазкур жараённинг юзага келишига турли омиллар таъсир кўрсатса-да, унинг асосий сабаби ўша даврдаги ҳукмрон сиёсий куч, мафкуравий муҳит таъсири билан боғлиқдир.

126 йил давом этган сўнгги мустамлакачилик ва мустабид тузум шароитида ҳам ўзбек миллий-маънавий қадриятларига мисли кўрилмаган зиён етказилди. Айниқса, 1917 йилдан кейинги давр ўзбек халқи миллий-маънавий қадриятларининг инқирозга учраши, қадрсизланиши, айти пайтда, «янги социалистик маънавий қадриятлар»нинг пайдо бўлиши, шаклланиши билан ажралиб туради. Большевиклар ўзга миллатларни, шунингдек, ўзбек халқини «ушлаб туриш»нинг энг мақбул йўли сифатида «социалистик қадриятлар»га эътибор қаратди.

Шу мақсадда турли йўллар ўйлаб топилди. Қадриятларни советлаштириш, «совет маданияти», «шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятни яратиш», «халқларнинг янги ягона бирлиги – совет кишисини шакллантириш», «Миллатларнинг мавжудлиги пролетар интернационалиزمи ғояси асосида юз беради» каби сохта назария ва ғоялар миллий-маънавий қадриятларимиз тақдирда аянчли оқибатларни келтириб чиқарди.

Айниқса, ўзбек халқи миллий-маънавий қадриятлари тизимида алоҳида ўринга эга бўлган диний қадриятларга қарши кураш кучайтирилди. Аслида, диний қадриятлар ўзбек халқи характери шакллантиришда, маданий оламини юксалтиришда, миллий урф-одат, маросимлар тизимини мустаҳкамлашда устувор аҳамият касб этар эди. Шунинг учун ҳам совет мустабид тузumi ўз зуғумини диний қадриятларга қарши курашдан бошлади. «Янгича турмуш» шиори остида ўтказилган қатор тадбирларда европача турмуш тар-

¹ Эркаев А. Маънавиятшунослик. – Тошкент, 2018. – Б.76 – 77.

² Жаҳон фалсафий қомуси. – Тошкент, 2016. – Б.804.

ғиб қилиниб, ўзбекона урф-одатлар, оилавий муносабатлар, диний маросимлар «хурофот» деб эътироф этилди.¹

Расмий ҳокимият ислом динини мустамлакачиликка, бутун Ўзбекистон жамиятини руслаштиришга қарши жиддий куч сифатида қабул қилди. Шунинг учун ҳам XX асрнинг 20-йиллари ўрталаридан руҳонийларга қарши кураш бошланди. «Эски» қадриятларга қарши курашишда совет давлати турли йўллардан фойдаланди. Бунда, айниқса, ўзбек хотин-қизлари учун турли имтиёзлар бериш, «шарқ аёлларини озодликка чақириш» баҳонасида ислом қадриятларига қарши курашда уларнинг ўзларидан самарали фойдаландилар. Масалан, 1927 йил 28 сентябрда очилган биринчи Бутунўзбек ишчи ва деҳқон хотин-қизлари съездида Абдурахмонова социалистик удумларимиз, янги қадриятларимиз шаклланишига бизнинг ички душманларимиз бўлган бойлар, эшонлар, муллалар жиддий қаршилик қўрсатмоқдалар деб маъруза қилган.²

Миллий-маънавий қадриятларимизга, айниқса, диний қадриятларимизга қарши курашда совет мустабид тузуми томонидан ўйлаб топилган «курашчан худосизлар» ташкилоти алоҳида рол ўйнади. Ушбу ташкилотнинг бўлинмалари барча корхона, муассасаларда ташкил этилган. Унинг фаолиятида ёш қизларни турмушга бериш, қалин олиш, аёлларни хўрлаш ҳолларига қаршилик кўрсатиш каби ишларда айрим ижобий натижаларга эришилган бўлса-да, руҳонийлар ва динга эътиқод қилувчиларга нисбатан шафқатсизларча кураш олиб борилди.³

1928 йилда «курашчан худосизлар» ташкилотининг беш ғояси реакцион диний фанатизмга, «эски қадриятлар»га қарши кураш асносида юз берди. Шу йили Ўзбекистон бўйича «курашчан худосизлар» ташкилотиди

3500 хотин-қиз фаолият кўрсатди. 1931 йилга келиб уларнинг сони 27 мингга етди. Шунингдек, республикада ислом динига қарши оммавий кураш бошланди, турли тўғараклар ташкил этила бошланди. Биргина Тошкент шаҳрининг ўзида 17 та динга қарши тўғараклар фаолият кўрсатди, шаҳарнинг Октябрь туманида 60 нафар хотин-қизлар динга қарши тарғибот олиб бориш методикасини ўргандилар.⁴

Ўтган асрнинг 20 – 30-йилларида ҳукмрон совет мафкураси қандай йўл билан бўлмасин миллий-маънавий қадриятларни бекор қилиш, ўзининг янги, советча қадриятларини шакллантиришга ҳаракат қилди. 1925 йил 8 февралда «Правда Востока» газетасида чоп этилган мақолада эски қадриятлар мазмунан ва шаклан аҳамиятини йўқота бошлагани, шунингдек, инқилобий қадриятларнинг шаклланиш жараёни суст бораётганлиги таъкидланган. Бир гуруҳ кишлоқ аёллари маҳаллий идорага ариза билан чиқиб, аризаларида ўзларини қизиқтирадиган бирор жой йўқлигини, шунинг учун ҳам хотин-қизлар учун алоҳида чойхона қуриб беришларини илтимос қилишган. Ҳозирча хотин-қизларнинг тўпланиб ўзаро мулоқот қилишлари учун ҳаммом борлигини, аммо у ҳаддан ташқари иссиқ бўлганлиги учун тўпланиб, «дардлашиш» мумкин эмаслигини билдирганлар.⁵

Миллий-маънавий қадриятларга қарши кураш совет ҳукумати томонидан барча жабҳаларда олиб борилди. Мулла ўқиб қўядиган никоҳ тўйидан воз кечиш, совет тўйларини ўтказиш расм бўла бошлади. Айни пайтда, янги туғилган ўғил-қизларнинг исмларини ҳам «янгилаш» бошланди. Масалан, Андижон вилоятининг Избоскан туманида Октябрхон, Озодхон, Майхон каби исмларни қўйиш янги совет қадриятининг ютуғи сифатида эътироф этилди.⁶ Мазкур давр юз йиллар давомида халқимиз ахлоқий тарбиясида, диний

¹ Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Иккинчи китоб. – Тошкент, 2000. – Б.277.

² Великий Октябрь и раскрепощение женщин Средней Азии и Казахстана. – М., 1971. – С.205.

³ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Иккинчи китоб. – Тошкент, 2000. – Б.394.

⁴ Правда Востока. 1932 йил 8 март.

⁵ Правда Востока. 1925 йил 8 февраль.

⁶ Великий Октябрь и раскрепощение женщин Средней Азии и Казахстана. – М., 1971. – С.379.

қадриятлар тарғиботида муҳим роль ўйнаган масжидларнинг оммавий равишда ёпилиши, уларнинг атеистик тарбия ўчоғига айлантирилиши билан ҳам изоҳланади. Масалан, 1928 йилда эски бухоролик Очилова, Магамедова, Неъматова каби фаол аёлларнинг ташаббуси билан Қалмон масжиди ёпилди, у хотин-қизлар клубига айлантирилди.¹ Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Ўзбекистонда миллий-маънавий қадриятлар тизимида муҳим аҳамиятга эга бўлган диний қадриятларга қарши курашда совет мафкураси томонидан ҳеч қандай диний жиҳатдан асосланмасдан, сунъий тарзда ўйлаб топилган «Илмий атеизм» сиёсати алоҳида ўрин эгаллаган. «Илмий атеизм»нинг ҳеч қандай илмийлиги бўлмаган. У ўша давр совет мафкурасининг сиёсий мақсадларини амалга ошириш, расмий ҳокимиятнинг дин, диний соҳадаги амалий фаолиятини асослаш учунгина ўйлаб топилган эди.

Диний қадриятларга қарши кураш бутун совет ҳокимияти йиллари давомида тўхтамади. Компартия давлатнинг дин ва диний қадриятларга қарши курашида икки хил йўл тутди. Бир томондан, давлат дин ишларига аралашмаслиги расман эълон қилинган бўлса, иккинчи томондан, диний қадриятларга қарши кураш амалда ҳеч қачон тўхтамади. 1940 йилда нашр этилган «Антирелигиозный учебник» китобида синфий душманлар ҳали тўлиқ яқсон қилинмагани, улар энди диний ташкилотларга уя қурганлиги, ўзларининг социализм ғояларига қарши реакцион, душманларча фаолиятини тўхтатмагани, минглаб руҳонийлар ўзларининг тамомила мағлуб бўлганини тан олмаганлари баён этилади.²

Иккинчи жаҳон уруши йилларида динга, хусусан, ислом динига нисбатан айрим энгилликлар берилди, диний қадриятларимизнинг муайян даражада мустаҳкамланишига имкон яратилди. Ҳаттоки 1943 йил 20 октябрда Тошкент шаҳрида Ўрта Осиё ва Қозғистон мусулмонлари диний бошқармаси

ҳам ташкил этилди. Бу, шубҳасиз, совет ҳукуматининг фашизмга қарши кураши билан боғлиқ эди. Натижада диний қадриятларда жонланиш юз берди.

Аммо урушдан сўнг Совет давлатининг диний қадриятларга қарши кураш тизими янада мустаҳкамланди. Диний қадриятлар, диний тарбия ўтмишдан келган сарқит, инсонларни нотўғри йўлларга бошловчи омил деб эътироф этилди. Шунинг учун ҳам илмий атеистик тарғиботни кучайтиришга зўр берилди, диний қадриятларга қарши кураш компартия мафкураси фаолиятининг муҳим қисми деб эълон қилинди.

Совет ҳукумати томонидан диний қадриятларга қарши кураш тизимли равишда олиб борилди, атеистик тарғибот мафкуравий идораларнинг қаттиқ назорати остида бўлди. Шу маънода КПСС Марказий Комитетининг 1971 йил 16 июндаги «Аҳолининг атеистик тарбиясини кучайтириш тўғрисида»ги қарори ва Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг шу масала бўйича 1971 йил 28 августдаги қарорини алоҳида таъкидлаш лозим. Мазкур ҳужжатларда барча мафкуравий ташкилотлар, партия, совет идораларидан диний қадриятларга қарши курашни кучайтириш, диний маросимлар тўғрисидаги қонунчиликка риоя қилиниши устидан назоратни янада жонлантириш, «диний мутаассиблар»ни аниқлаш талаб этилди.³

Ўзбекистонда диний қадриятларга қарши кураш 1981 йилдан янада кучайди. Барча маҳаллий кенгашларда дин ва диндорлар билан бўлган муносабатлар масаласини ҳал этувчи комиссиялар тузила бошланди. Мазкур кенгашларнинг вазифаси дин ва диндорларга нисбатан давлат ва партия сиёсатини юритиш, диний қадриятларни «жиловлаб туриш»дан иборат эди. Бу масала КПСС Марказий Комитетининг 1984 йил 22 сентябрдаги «Атеистик пропагандани кучайтириш тўғрисида»ги қарорида янада аниқроқ белгиланди. Қарорда диний қадриятлар коммунистик

¹ Ўша китоб. – С.383.

² Квинтэссенция. Философский альманах. – М., 1990. – С.331.

³ Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991 йиллар). Иккинчи китоб. – Тошкент, 2019. – Б.350.

мафкура ғояларига мос равишда ташкил этилиши таъкидланди.¹

Ўтган асрнинг 80-йилларини атеистик тарбиянинг энг кучайган даври дейиш мумкин. Ҳукмрон компартия барча мафкуравий муассасалардан бу борадаги фаолиятни жадаллаштиришни, диний қадриятларга қарши курашни кучайтиришни талаб қилди. Бу борада маданият ва санъат муассасаларидан самаралироқ фойдаланишга ҳаракат қилинди. Биргина Андижон вилояти маданият муассасалари 1981 йилда жами 28 минг турли маънавий-маърифий тадбирлар ташкил этган бўлса, уларнинг 20 фоизидан ортиғини атеистик мавзудаги тадбирлар ташкил этар эди.²

XX асрнинг 80-йиллари ўртасидан бошланган «қайта қуриш» даврида миллий ўзликни англаш, асрий миллий-маънавий қадриятларни тиклаш борасида, шубҳасиз, жиддий олға силжиш рўй берди. Миллий ўзликни англаш, миллий тарихни ҳаққоний ўрганиш, маданий меросни тиклаш борасида айрим ижобий ўзгаришлар содир бўлди. Бу давр жамиятнинг «эмоционал-ҳиссий танқидий портлаш» даври ҳам деб номланди. Айни пайтда, бу ўзгаришлар совет мафкурасининг «рухсати» билан эмас, аксинча, замоннинг аста-секин ўзгариб бориши асосида юз берди.

Совет мафкураси ўз имкониятларини қўлдан беришни истамади, бунда миллий-маънавий қадриятлар, хусусан, диний қадриятларнинг миллий ўзликни англашдаги ролини атайин пасайтиришга уринди. Ушбу босқичда совет мафкурасининг зиёлилар олдига қўйган талаби «ўйлаганингни, тафаккур қилганингни эмас, талаб этилганини гапир» деган шиордан иборат эди.³ Бу шиор XX аср 80-йиллари ўртасида пайдо бўла бошлаган ақлий, маънавий, ахлоқий руҳият билан ҳукмрон мафкурага қарши кураш ҳаракатини

сусайтиришга қаратилган эди.⁴ Шунингдек, совет сиёсий раҳбарияти «қайта қуриш» даврида тафаккурдаги сустрек ва «ҳеч нарсага тегмасдан жамиятни ўзгартириш»дан манфаатдор эди.

«Қайта қуриш» даврида диний қадриятларни тиклаш ғояси остида айрим мусулмон руҳонийларининг ўз сиёсий мақсадларини амалга ошириш ҳаракати ҳам юзага келганлигини қайд этиш лозим. Диний маросимларни ўтказишга урғу бериш, диний адабиётларни қўлга киритиш ва уларни фуқаролар ўртасида тарқатиш, муқаддас жойларни илоҳийлаштириш, ҳаттоки турли диний-экстремистик ташкилотлар ҳаракати бошланди.

Шубҳасиз, бу ҳаракатлар ҳам Совет давлатининг диний қадриятларга қарши курашини янада кучайишига сабаб бўлди. Бу борада Ўзбекистоннинг ўша пайтдаги сиёсий раҳбарияти ҳам «жонбозлик» кўрсатганини қайд этиш лозим. 1984 йил 23 июнда бўлиб ўтган Ўзбекистон компартияси Марказий Комитетининг XVI Пленуми диний қадриятларга қарши курашда алоҳида роль ўйнади. Пленум қарорларида республикада сиёсий-тарбиявий, ғоявий-мафкуравий ишларни олиб боришда сусткашликка йўл қўйилаётганлиги, мафкуравий муассаса ва идоралар диний бидъатларга қарши курашда муросасозлик қилаётганлиги алоҳида таъкидланди.⁵

XX асрнинг 80-йиллари иккинчи ярми совет ҳокимиятининг диний қадриятларга қарши курашида янги босқич эди. Бу жараёнда ўзбек миллий зиёлилари ҳам фаол иштирок этганлигини таъкидлаш лозим. Масалан, М.Сангилов атеистик тарбия ўчоғи, шубҳасиз, оила бўлишини қайд этиб, бунда болаларга таъсир қилишнинг хилма-хил шакл ва усулларида фойдаланиш муҳимлигига эътибор қаратади, диний қадриятларга қарши курашда атеистик мазмундаги бадиий адабиётни ўқишга, кинофильмлар ва телекўрса-

¹ Юнусова Х. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва маънавий жараёнлар. – Тошкент, 2009. – Б.56 – 57.

² Андижон вилояти маданият бошқармасининг жорий архиви. 1982 йилги ҳисобот. – Б.33.

³ Юность. 1989. №5. – С.90.

⁴ На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе. – М., 1990. – С.215.

⁵ Қаранг: Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и Пленумов ЦК. Том IV. 1976 – 1988 гг. – Ташкент, 1989. – С.257.

тувларни томоша қилишга, динга қарши радиоэшиттиришларни тинглашга жалб этишга ундайди.¹

Э.Иброҳимов эса «Ожизлик аломати» мавзуидаги мақоласида дин ва диний «сарқитлар»га қарши курашишни янги босқичга кўтариш, социалистик урф-одатлар, қадриятларни миллий-маънавий ҳаётимизга кенгроқ жорий қилиш лозимлигини қайд этади.² Г.Шерматова миллий чекланганлик ҳақида фикр юритиб, бу ўз миллатининг ижодий қобиляти, маданий меросини ҳаддан ташқари ошириб кўрсатишда, бошқа халқларнинг бунга ўхшаш миллий қадриятларни яратишга ноқобил деб кўрсатишга уринишларда намаён бўлади дейди. Миллий чекланганлик ўтмишга, архаик қадриятларга ҳаддан ташқари ружу қўйишда ҳам ўз ифодасини топиши, бу, ўз навбатида, миллий ўзига хосликни дахлсиз сақлаб қолишга, уни маданиятларнинг ўзаро таъсир этиш ва бир-бирини бойитиш жараёнларидан сунъий равишда ажратиб қўйишни келтириб чиқаришига ҳам эътибор беради. Муаллифнинг совет кишилари томонидан миллий-маънавий қадриятлар, хусусан, диний қадриятларнинг, миллий маросимларнинг ҳақиқий миллий маросим ва урф-одатлар деб тушунилиши шахс маънавий ўсишини чеклайди³ деб ҳукм чиқариши ҳаттоки ўтган асрнинг 80-йиллари охирида ҳам атеистик тарбияни миллий тарбиянинг бир қисми сифатида эътироф этадиганлар кўплаб топилганидан дарак беради.

Ўзбекистон шароитида миллий-маънавий қадриятларнинг муҳим бўғини ҳисобланган диний қадриятларга қарши кураш XX асрнинг 80-йиллари охиригача ҳам тугамади. Мафкура муассасалари «Ёш атеист», «Ислом ва аёл», «Атеист», «Дин – бидъат» рукнларида тадбирлар ўтказишни, атеистик клублар ташкил этишни талаб қилди. Бу тадбирлар партиянинг кучли назорати остида амалга оширилди.

Миллий-маънавий қадриятларга, хусусан, диний қадриятларга бўлган муносабат XX аср 80-йиллари охирларидан ўзгара бошлади. Бир томондан, совет жамиятининг экстенсив ривожланиш имкониятлари тугай бориши, маъмурий-буйруқбозлик тизимининг том маънодаги мазмун-моҳияти, қиёфасининг фош бўлиши, бошқа томондан, жамиятда бошланган миллий ўзликни англаш жараёни диний қадриятларнинг асл мақсадини аниқлашга ёрдам берди. КПСС Марказий Комитети томонидан қабул қилинган «Ислом дини таъсири ортиб боришига қарши курашни кучайтириш тўғрисида»ги (1986 йил 4 август) қарор жамоатчилик таъсирида 1990 йил 7 августга келиб бекор қилинди.⁴

Буларнинг бари, ўз навбатида, Ўзбекистонда миллий-маънавий қадриятлар, айниқса, диний қадриятлар қадрсизланишининг олдини олди. Халқимиз узок вақт кутган ўз эътиқодига эғалик қилиш имкониятига эга бўлди.

¹ Ўзбекистон коммунисти. 1987. №12. – Б.71.

² Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1987 йил 4 сентябрь.

³ Ўзбекистон коммунисти. 1987. №3. – Б.157.

⁴ Юнусова Х. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва маънавий жараёнлар. – Тошкент, 2009. – Б.67.

САИДЖОН ЭШОН

ЁХУД «АЙБСИЗ АЙБДОР» ҚИСМАТИ

Х.ҚУРБОНОВ, тарих фанлари номзоди

Совет ҳокимиятининг динга муносабати номигагина бўлиб, 30-йилларда динга, диндорларга узоқ вақт ўзини ўнглаб ололмайдиган даражада қаттиқ зарба берилди. Миллий ҳис-туйғулар, ўз-ўзини англаш, ватанпарварлик, ғурурланиш, фахрланиш ва бошқа олий инсоний фазилатлар ҳибсга олинди.¹

Биргина 1937 йилнинг декабрь ойида «учлик»нинг қарори билан қатағон қилинган 3644 кишидан 353 нафари имомлар, эшонлар, муллалар ва бошқа диний хизматчилар бўлган. Бу эса қатағон қилинганлар умумий сонининг 10 фоизга яқинини ташкил этади.

Бунга яққол бир мисол тариқасида уч марта қатағонга учраган нуроталик **Саиджон эшон**² **Мансурхон эшон ўғли** ҳаётидан бир лавҳани келтириш мумкин. Саиджон эшоннинг авлоди Ҳожи Бобохон эшон қуйидагиларни сўзлаб берди: «Саиджон эшон эл орасида авжи камолда бўлган пайтда, яъни 1930 йилларда барча саводли муллолар таъқиб қилиниб, истибдод кишанига тушади, қамоқ ва сургун азобидан маърифат вайрон бўлади, не-не илм хазиналари бўлган китоблар ер остига кўмилади. Саиджон эшон 1933 йилда ноҳақ айблар билан биринчи бор 5 йилга қамалади».³

¹ Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустақиллиги учун... – Б. 377.

² Эшон – сўфийлик оқимларида диний раҳнаомлар унвони. Одатда, эшонлар дарвешлик, сўфийлик оқимларининг бирига мансуб бўлган. Исмоилийлар фирқаси диндорлар жамоасининг раҳбари ҳам эшон деб аталган. Ўрта асрларда сўфий раҳнаомларига мурожаат қилишда уларнинг исмлари ўрнида эшон, баъзан пир сўзлари қўшиб ишлатилган. Уларга муридларни сўфийлик йўлига ўргатувчи (муршид) сифатида қараб келинган (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 10-жилд. – Б.335).

³ Дала материаллари. Ушбу маълумотлар «Мерос» илмий экспедицияси натижасида ҳожи Бобохон эшон хотираларидан ёзиб олинган. 2008 йил 5 апрель. Нурота шаҳри.

Ушбу маълумотларнинг қанчалик ҳақиқат эканлигини Нурота тумани архивида сақланётган ҳужжатлар исботлаб берди: «Республика ЖКнинг 80-моддаси 3-қисми билан Нурота шаҳрида туғилган, 46 ёшли, ижтимоий келиб чиқиши эшон ва ижтимоий табақаси катта эшон бўлган, Бухородаги Хўжа Порсо мадрасасини тамомлаган, имом оиласида туғилиб ўсган Саид Мансуров қамоққа олинди. У билан укаси, 36 ёшли, Саидато масжиди имомхатиби, исломий мактабда таҳсил олган Ато Мансуров, яна бир укаси, 25 ёшли Ҳалимжон Мансуров (ёзма саводи йўқ) ҳам қамоққа олинди. Айби: улар олий руҳоний – эшон ҳисобланиб, молия бўлимига тўланиши мажбурий бўлган солиқни ўз вақтида тўламай, бошқа жойда яшаб юрганлигида».⁴

1938 йилда қамоқ ва сургун муддатини ўтаб қайтган эшон диний фаолияти билан бир қаторда Сталин номли колхозда мироблик қилади, пахта ва бошқа экинларни суғоради. Уларнинг тинч ҳаёти, омманинг ихлоси тузум раҳнаомларини ташвишга солмай қўймади. Шунинг учун ҳам ўта жўн тухмат – «Ҳассаси билан ғўзадаги кўракларни қасддан уриб туширди, колхоз сувидан ғаразли фойдаланди» деган уйдирма билан 6 йил қамоқ ва 3 йил сургун жазосига ҳукм этилади.⁵

Ўша вақтларда Нурота район ижроқўмининг котибаси бўлиб ишлаган Пўлатой Сафарованинг таъкидлашича, жазоларни ўтаб қайтган Саид эшоннинг кароматларидан ҳукумат ходимлари қўрққанлиги сабабли у ки-

⁴ Нурота тумани давлат архиви, 20-фонд, 1-рўйхат, 154-йиғма жилд, 236 – 237-варақлар.

⁵ Мустафоев С. Нур ато этган Нурота. – Тошкент: Истиқлол, 2004. – Б.27.

шини отувга ҳукм қила олмаган. Ваҳоланки, улар биргина чора – қамаш билан ўч олганлар. Оқибатда болаларга диний таълим бермоқда деган уйдирма билан учинчи марта қамоққа олганлар.

Ҳожи Бобохон эшон (ҳозирда ҳаёт) саъй-ҳаракатлари билан қатағон зулмига учраган Саид Мансурхон эшон 2001 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий суди қарори билан реабилитация қилинган, Нуротанинг бир қишлоғига Саиджон эшон номи берилган.

1929 – 1930 йилларда республикадаги юзлаб масжидлар ёпилган. Муқаддас зиёратгоҳлар, намозгоҳлар ва қадамжолар вайронага айлантирилиб, улардаги ёғоч, ғишт ва бошқа қурилиш материаллари омбор, касалхона, чойхона, клуб ва бошқа иншоотлар қурилишига олиб кетилган. Бу каби қурилишларга ҳатто қабристондаги ғиштлар ҳам олинган.¹

Масжидлар билан бирга вақф мулкларига қарашли уй-жойлар, хонақоҳлар, ҳаммом, тегирмон, дўконлар ҳам ярим вайрона ҳолатига келтирилган, кўпчилиги йўқотиб юборилган. Диндорлар ва диний ташкилотларга тегишли бўлган боғ ва ер майдонлари ташландиқ жойга айланган, вақфкор деҳқонлар эса ярим оч, қашшоқ ҳолда яшаган. Динга ва диндорларга қарши кураш фақатгина диний муассасаларни ёпиш билан эмас, балки худосизликни кенг миқёсда тарғиб-ташвиқ қилиш билан ҳам олиб борилган. Ўзбекистон ССР Маориф халқ комиссарлиги қошида сиртдан таълим берадиган динга қарши курашувчилар институти очилиб, 18 ёшдан бошлаб таълим оладиганлар тарғибот ишларига йўналтирилган.²

Ушбу ҳолатларни таърифлаган Мусо Туркистоний: «Намоз, рўза ўртадан кўтарилди. Қуръон ўқиш мамнуъ (ман), қурбонлик йўқ, қўй, мол, сўқум суюлмайдур. Қурбонлик қилганни жазоси маҳкамада, 5 йиллик сургунга маҳкум, ҳақиқатда эса қайтиб келмайдур деган ҳукмномада ишора (шифра) бордур. Бир

киши закот берса ва ё бошқа диний ибодатлари ила уни диндорлиғи собит бўлса, уни жазоси Сибир, яъни энг совуқ минтақалардин ўрмонликка қарағай дарахтларини кеса-кеса ўлишга маҳкумдир. Халқда диний байрамлар йўқ, жумъа таътиллари йўқ, йўқдур»³, – деб таъкидлайди. Мусулмонлар умрида бир марта амалга оширадиган Ҳаж сафарлари ҳам тушга айланган.

Фақатгина 1929 йил январдан 1933 йилгача мустабид тузум республика миллий зиёлиларининг 217 вакилини – ёзувчилар, журналистлар, ўқитувчилар ва бошқаларни қатағон қилди, улардан кўплари отилди.⁴

1937 – 1938 йиллар, яъни «Катта террор» даврида қатағонга тортилган кишиларнинг биргина Самарқанд ва Бухоро округлари бўйича жами сони 1300 нафарни, жумладан, Бухоро шаҳридан 114 нафар, Бухоро районидан 103 нафар, Когондан 83 нафар, Бауман (Шофиркон)дан 73 нафар, Ёғдудондан 115 нафар, Свердлов (Жондор)дан 19 нафар, Қоракўлдан 49 нафар, Ромитандан 42 нафар, Вобкентдан 75 нафар, Қизилтепадан 67 нафар, Конимехдан 16 нафар, Карманадан 76 нафар, Нуротадан 23 нафар, Хатирчидан 32 нафар, жами 887 нафарни ташкил қилган.

Эшон бобонинг ноҳақ айби ва оқланиши

Сизга, сиёсий қатағон қурбони бўлган бобонгиз –
Саиджон Мансурхўжаевнинг
оқланганлиги ҳақидаги маълумот
юборилмоқда.

Ушбу хабарни эшитган Сайиджон эшоннинг авлодлари қалбидан қандай фикрлар ўтган экан-а? 1933 йил апрелда ҳибсга олинган Сайиджон эшоннинг айби нима эди ўзи?..

³ Мухаммад Мусо Туркистоний. Улуғ Туркистон фожеаси. 1-жузъ... – Б.370.

⁴ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.320.

¹ ЎзР МДА, Р.66-фонд, 1-рўйхат, 5372-йиғма жилд, 799-варақ.

² ЎзР МДА, Р.94-фонд, 5-рўйхат, 1423-йиғма жилд, 15-варақ.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг қарори

С.Мансурхўжаевга оид
жиноят иши бўйича

АНИҚЛАНДИ:

Навоий вилояти Нурота тумани 90-бўлим судининг 1933 йил 19 июндаги ҳукмига асосан: Мансурхўжаев Саиджон 1885 йил Нурота туманида туғилган, ўзбек, ЎзССР фуқароси, оилали, Бухоро шаҳридаги диний мадрасани тамомлаган, ишламаган, Нурота қишлоқ советида яшаб келган, 1933 йил 3 апрелдан қамоққа олинган.

Ўзбекистон Республикаси ЖК 80-модасининг 3-қисми (ўрнатилган муддатда солиқни тўламаслик. 1926 йилги Жиноят кодекси) билан 10 (ўн) йил муддатга озодликдан маҳрум этилиб, мол-мулки мусодара қилинган.

Иш суднинг ҳукми билан С.Мансурхўжаевнинг укалари Мансурхўжаев Отажонхўжа, Мансуров Абдуҳалимхўжа ҳам ЎзССР ЖК 80-моддаси 3-қисми билан ҳар бири 6 (олти) йилдан озодликдан маҳрум этилганлар.

Суд ҳукмига кўра Мансурхўжаев Саиджон, Отажонхўжа ва Мансуров Абдуҳалимхўжа ҳукумат томонидан Мансурхўжаев Саиджонга мажбурий равишда берилган 15 гектар ер майдонига буғдой экишдан бош тортганликлари ва бунинг оқибатида солиқ тўламаганликлари учун айбланиб судланганлар.

ЎзССР Олий судининг 1938 йил 16 апрелдаги ажримига кўра Нурота тумани 90-бўлим судининг 1933 йил 19 июндаги ҳукми ўзгартирилиб, С.Мансурхўжаевга тайинланган жазо 6 йилга келтирилиб, унинг жазони ўтаб бўлганлиги инобатга олинган.

О.Мансурхўжаев ва А.Мансуровнинг ҳаракатларида жиноят таркиби бўлмаганлиги сабабли уларнинг қисми ҳаракатдан тугатилган. Протестда С.Мансурхўжаевга нисбатан чиқарилган суд қарорларини бекор қилиб, унинг ҳаракатларида жиноят таркиби йўқлиги сабабли ҳаракатдан тугатиш сўралган.

Пленум Олий суд судьяси Р.Акбаровнинг жиноят иши бўйича маърузасини, Ўзбекистон Республикаси бош прокурори протести-ни қаноатлаштиришни лозим топади.

Архивдаги жиноят ишида тўпланган ҳужжатлардан маълум бўлишича, ака-ука Мансурхўжаевларни айбланишга гувоҳ К.Боймирзаев ва Азиз ўғли Йўлдошевнинг С.Мансурхўжаев Нурота даҳаси раиси томонидан берилган 15 гектар ерга экин экиш мажбуриятини бажармай Путов қишлоғига қочиб кетганлиги ҳақидаги кўсатмалари асос бўлган.

Бундан ташқари, Нурота даҳаси камбағаллар йиғилишининг 1932 йил 9 январдаги қарорига кўра қулоқ хўжалиги аъзоси С.Мансурхўжаевга 5 гектар кузги ва 10 гектар баҳорги – жами 15 гектар ер майдонига буғдой экиш мажбуриятини бажармаган ҳолда жавобгарликка тортилиши кўрсатиб ўтилган. Худди шу каби мажбурият Нурота даҳаси раиси Жўраевнинг мажбурий буйруғи билан расмийлаштирилган. Лекин мазкур қарор ва буйруқ билан С.Мансурхўжаев таништирилмаган ва бу ҳақда тегишли ҳужжатлар архив ишида мавжуд эмас.

С.Мансурхўжаевга солиқ тўловларини тўламаганлик айби эълон қилинганида у айбига иқдор бўлмай, Бухоро инқилобидан сўнг яқка тартибда меҳнат фаолияти билан шуғулланиб келганлигини, 1932 йилда молия ходимлари унинг мол-мулкини мусодара этганлигини, шундан сўнг Путов қишлоғига оиласи билан кўчиб кетганлигини, буғдой экиш ҳақидаги мажбуриятни ҳамда қулоқ хўжалигига аъзо деб эътироф этилганини билмаганини кўрсатган.

Тергов даврида сўроқ қилинган О.Мансурхўжаев деҳқончилик билан шуғулланиб келганлигини баён қилган бўлса-да, солиқ мажбуриятлари ҳақида унга бирон-бир савол берилмай, бу ҳолатга аниқлик киритилмаган. А.Мансуров эса иш юзасидан умуман сўроқ қилинмаган, Мансурхўжаев солиқ тўловларини тўламаганини тасдиқловчи расмий ҳужжатлар иш материалларида мавжуд эмас.

Жиноят иши материалларидан аниқлани-

шича, кўрсатиб ўтилган мажбурият С.Мансурхўжаевга юклатилган бўлса-да, унинг укалари нима асосда жиноий жавобгарликка тортилиб, кейинчалик судланиб озодликдан маҳрум қилинганлари номаълум бўлиб қолган. Бундан ташқари, ака-ука Мансурхўжаевларга қонунга хилоф равишда жиноят иши қўзғатиш ҳақида қарор қабул қилинмасдан иш очилган.

Пленум архивда сақланаётган жиноят ишида тўпланган ҳужжатларни таҳлил қилиб, С.Мансурхўжаев асоссиз равишда жиноий жавобгарликка тортилиб судланган деб ҳисоблайди, шунинг учун жиноят иши унга нисбатан қилмиши жиноят таркиби бўлмаганлиги сабабли ҳаракатдан тугатилмоғи лозим.

Юқоридагиларга кўра Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 83-моддасининг 2-қисми, 493-, 496-, 519-, 521-моддаларига асосланиб Ўзбекистон Республикаси Олий судининг пленуми қарор қилади:

Нурота туман 90-бўлим судининг 1933 йил 19 июндаги Мансурхўжаев Саиджонга нисбатан чиқарган ҳукми ва ЎзССР Олий суди жиноят ишлари бўйича судлов ҳайъатининг 1938 йил 16 апрелдаги ажрими бекор қилинсин.

Мансурхўжаев Саиджоннинг қилмишида жиноят таркиби бўлмаганлиги сабабли иш ҳаракатдан тугатилсин. Протест қаноатлантирилсин.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси ...

Пленум котиби Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяси ...

Тошкент шаҳри 2001 йил 1 июнь

1933 йил 3 апрелда Нурота шаҳрида ОГПУ (Бирлашган давлат сиёсий бошқармаси) бўлим бошлиғи томонидан тасдиқланган ҳамда ОГПУ масъул вакили Галбич томонидан имзоланган қуйидаги қарор алоҳида эътиборга молик.

Қуйида қарор билан танишганлик тўғрисида Саид Мансуров, Ато Мансуров ҳамда Ҳа-

лим Мансуровнинг бармоқ муҳри ва араб имлосидаги имзоси билан тасдиқланган ушбу қарорда уларнинг ЎзССР Жиноят кодексининг 80-моддаси 3-қисми билан айбдорлиги тасдиқланган.

Жумладан: «Мен БОС ОГПУ ходими Галбич Нурота шаҳрида туғилган, ижтимоий келиб чиқиши эшонлар оиласидан, ижтимоий ҳолати эшон бўлган, миллати ўзбек, Бухородаги Хўжа Порсо мадрасаси диний мактабида ўқиган 48 ёшли Мансуров Саид эшон;

Нурота шаҳрида туғилган, ижтимоий келиб чиқиши эшон, Нурота шаҳридаги Саид ота масжиди имоми, миллати ўзбек, Нуротадаги диний мактабда ўқиган, хўжалигида 1 та сигир, 1 та сигир боласи, 1 та кичик буқа, 1 та от, 3 та қўй ва 1 та эшак бўлган, уйланган 36 ёшли Мансуров Ато;

Нурота қишлоғида туғилган, ижтимоий келиб чиқиши эшонлар оиласидан, ижтимоий ҳолати эшон бўлган, миллати ўзбек, маълумотли, ўзининг икки акаси билан умумий хўжаликда яшовчи, уйланган, 25 ёшли Мансуров Ҳалим (*ҳужжатда русча Алим ёзилган*) ҳақидаги тергов жараёни ҳужжатларини кўриб чиқдим.

Юқорида исмлари келтирилганлар ижтимоий ҳолатда олий диндорлар ҳисобланиб, улар молия бўлими томонидан мажбурий юклатилган солиқларни тўламаганликлари ва бунинг оқибатида 1931 йилда Нурота шаҳридан ташқарида, яъни Самарқанд районида қочоқликда бўлганликлари аниқланган. Шуларни инобатга олиб ҚАРОР қилинди:

Фуқаролар Мансуров Ато, Мансуров Ҳалим, Мансуров Саид ЎзССР Жиноят кодексининг 80-моддаси 3-қисми билан айбдор деб топилсин. Суддан бўйин товлаганликлари сабабли Нурота ҳибсхонасида сақлансин».¹

Ушбу қарорга кўра ҳибсга олинган Мансуровнинг ОГПУнинг район ҳибсхонаси анкетасида қуйидаги маълумотларни кўриш мумкин:

¹ Нурота туман давлат архиви, 20-фонд, 1-ийғма жилд, 256-иш, 1-варақ.

Форма №11

№	Саволлар	Жавоблар
1.	Фамилияси	Мансуров
2.	Исми ва шарифи	Саид эшон
3.	Ёши	48 ёш
4.	Туғилган жойи	Нурота район Саид Ато қишлоғи
5.	Ижтимоий келиб чиқиши	Эшон оиласидан
6.	Доимий яшаш жойи	Нурота, Саид Ато қишлоқ совети
7.	Қайси давлат фуқароси	Ўзбекистон ССР
8.	Миллати	Ўзбек
9.	Маълумоти	Бухоро шаҳридаги Хўжа Порсо мадрасаси диний мактабида ўқиган
10.	Ўқибсан олинган вақтда мулк ҳолати	Ҳеч нарсаси йўқ
11.	1929 йилга қадар	Ҳеч нарсаси йўқ
12.	1917 йилга қадар	Ҳеч нарсаси йўқ
13.	Партиявийлиги	Йўқ
14.	Оилавий аҳволи, оила аъзолари, иш жойи ва б.	<i>Хотини:</i> Давронбиби – 33 ёшда, уй бекаси; <i>Хотини:</i> Анзират – 42 ёшда, уй бекаси; <i>Қизлари:</i> Шафоат – 6 ёшда, Шаҳодат – 6 ёшда, Вазира – 3 ёшда; <i>Ўғли:</i> Истам – 3 ёшда; <i>Онаси:</i> Ҳабиба – 70 ёшда, уй бекаси
15.	Иш жойи (хизмати): А) Урушдан то февраль воқеасига қадар; Б) 1931 йилга қадар; В) ўқибсан олинганга қадар;	У катта эшон бўлган. Анкетани тўлдириш вақтида эшон бўлмаганлиги, ҳеч қандай ерда ишлаганлиги ва уни хотини боқаётганлигини таъкидлаган
24	Қачон ва ким томонидан ўқибсан олинган	Нурота район ҳибсхонаси, 1933 йил 1 апрель
27	Ўқибсан олинганга қадар яшаган жойи	Самарқанд атрофидаги тоғларда

Саид эшон Мансуров ҳибсга олинганда (1933 йил 3 апрель ҳолатига) ҳўжалигида 19 та кўрпача (ҳар бири 6 сўмдан жами 84 сўм), 31 та қумғон (5 сўм), 4 та эчки (ҳар бири 15 сўмдан, жами 60 сўм), 3 та улоқ (ҳар бири 5 сўмдан, жами 15 сўм), 2 ёшли 1 та буқа (30 сўм), 1 та от (200 сўм) бўлиб, улар «боқиманданинг мулк рўйхати» сифатида ҳисобга олинган ва тегишли идорага мусодара учун

топширилган.¹ Кейинчалик қўшимча мулк сифатида 100 сўм миқдорида ҳисобланган 1 дона сигир ҳам Давлат сиёсий бошқармаси идораси томонидан мусодара қилинган.²

Нурота район молия бўлимининг муҳри билан тасдиқланган ва имзоланган Нурота район солиқ қўмитасининг 1932 йил 24 февралдаги №10 қарори кўчирмасининг 1-бандига асосан, Саид Ато гузарида яшовчи Мансурхўжаев Саид эшон эшонлик билан шуғулланганлиги, умумий йиғинга кўра қулоқ ҳисобланишини тасдиқлайман.

Ушбу маълумотномада кўриниб турибдики, Мансурхўжаев Саид қулоққа тортилган.³

Нурота қишлоқ советининг 1931 йил 20 июндаги қарори 10-бандига кўра Мансурхўжаевни 1930/1931 йил ҳолатига кўра қулоқ ҳўжалиги деб топиш маъқуллансин.⁴

Мансуров Саиднинг қулоқ ҳўжалиги деб топилишига сабаб ҳўжалигининг мажбурий белгиланган солиқни ўз муддатида тўлай олмаганлиги бўлганлигини меъёрий ҳужжатлар исботлади. Унга кўра, Мансуров Саид ҳўжалигида 3200 сўм камомад топилган. Ушбу маълумотни Нурота район Давлат сиёсий бошқармаси молия бўлимининг 1933 йил апрелдаги 417-сонли хати исботлаб беради.⁵

1933 йил апрель ойидаги яна бир анкетага кўра, Саид Мансурхўжаевнинг бошқа мол-мулклари ҳам рўйхатга олинган ва мусодара қилинган. Жумладан: кўрпа – 14 дона, буғдой – 14 пуд, мис кўза – 2 дона, байтал, бузоқ – 1 та, қизил шол – 4 дона. Шу каби 12 турдаги мулк рўйхатга олинган.⁶

Навоий вилоят давлат архиви Нурота филиалининг 2000 йил 14 ноябрдаги «Сталин» колхозида колхозчи бўлиб ишлаган фуқаро Мансуров Саиджон ҳақидаги 1072-сонли архив маълумотномасига кўра, 1944 – 1949 йиллар давомида (5 йил) ишлаган меҳнат кунла-

¹ Нурота туман давлат архиви, 20-фонд, 1-йиғма жилд, 256-иш, 9-варақ.

² Ўша жойда. 12-варақ.

³ Ўша жойда. 17-варақ.

⁴ Ўша жойда. 16-варақ.

⁵ Ўша жойда. 14-варақ.

⁶ Ўша жойда. 8-варақ.

ри кўрсатиб ўтилган. Унда С.Мансуров 1944 йилда 732 кун (232 ёки 332 бўлиши мумкин – Х.Қ.) ишлаганлиги 20-китобнинг 58-варағида кўрсатилган. 1945 – 1946 йиллардаги иш кунлари ҳақидаги маълумотлар кўрсатилган ҳужжат йўқ. 1947 йилда 38 – 75 кун меҳнат куни бўлган ва бу 44-китобнинг 558-варағида қайд этилган. 1948 йилда 175 кун меҳнат куни ишлаганлиги 377 – 423-китобларнинг 383-варағида кўрсатилган. 1949 йилда эса 222 меҳнат куни фаолият кўрсатган бўлса, бу кўрсаткич 16-китобнинг 60-варағида белгилаб қўйилган.¹

ЎзССР Нурота район прокурорининг 1938 йил 18 январдаги 39-сонли хатига асосан 1933 йил 18 июлда Жиноят кодексининг 80-моддаси 3-қисми билан айбланган Мансуров Саиднинг ишини тезда назорат тартибидан 99-бўлим Халқ судига юбориш сўралган.

Бу ҳолат шундан далолат берадики, С.Мансуров 1938 йилда такроран қатағонга тортилган.

Миллий истиқлол ва хуррият инъоми

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2001 йил 13 июндаги 5пл-01-2001-сонли хати Ўзбекистон Республикаси прокуратурасига ва унинг нусхаси Навоий вилояти Нурота тумани Мозор қишлоғида яшовчи У.Саидовга юборилган.

Ўзбекистон Республикаси прокуратурасининг 2001 йил 28 июндаги №13-403-00-сонли хати Навоий вилоят Нурота тумани Мозор қишлоғида яшовчи У.Саидовга юборилган. Хатнинг мазмуни қуйидагича:

Сизга сиёсий қатағон қурбони бўлган бобонгиз – Саиджон Мансурхўжаевнинг оқланганлиги ҳақидаги маълумот:

Ўзбекистон Республикаси прокуратурасининг протестига асосан Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2001 йил 1 июндаги қарори билан 1885 йил Нурота туманида туғилган, ўзбек, оилали, Нурота қишлоқ советида яшаб келган, ЎзССР Жиноят кодексининг 80-моддаси 3-қисми билан айбланган Мансурхўжаев Саиджонга нисбатан бўлган Нурота туман 90-бўлим судининг 1933 йил 19 июндаги ҳукми ва ЎзССР Олий суди жиноят ишлари бўйича судлов ҳайъатининг 1938 йил 16 апрелдаги ажрими бекор қилиниб, унинг қилмишида жиноят таркиби бўлмаганлиги сабабли иш ҳаракатдан тугатилган ва у жиноят иши бўйича оқланган.

Дарҳақиқат, бугунги мустақиллик шароитида совет ҳукуматининг ёппасига коллективлаштириш сиёсати ўша давр фожиаси сифатида талқин қилинмоқда. Миллий истиқлол шарофати ўтган замонларда айбсиз айбдор бўлган яна бир юртдошимизни оқлаб берди.

Ўтган асрнинг 20 – 30-йилларида зўрлик билан ўтказилган коллективлаштириш, у билан бир вақтда амалга оширилган қулоқлаштириш, сургун, 1937 – 1938 йиллардаги «Катта террор» сиёсатининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий оқибатлари, халқимиз бошига солган кулфатлар ҳали-ҳануз қалбимизни тирнайди.

Саиджон эшон сингари юртдошларимиз, дин арбоблари ҳақидаги маълумотларни топиш, тарих саҳифаларига битиш ва номларини абадийлаштириш ҳар бир мусулмон учун қарздор. Зеро, бу кишининг авлодлари бугунги кунда нафақат Нурота аҳли, балки бутун жамиятнинг ижтимоий-диний анъаналарини давом эттириб, халқ хизматига қамарбаста бўлиб турибди.

¹ Навоий вилоят давлат архиви Нурота филиалининг 14-фонд, 1-йиғма жилд.

ОБИДЖОН МАҲМУДОВНИНГ МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ҒОЯЛАРИ

Н.КОМИЛОВ, докторант

Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2020 йил 24 январь куни Ўзбекистон Олий Мажлисида қилган Мурожаатномасида жадидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганиш ҳақида алоҳида тўхталиб: **«Умуман, биз жадидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади»**¹, – деб таъкидлади.

Тарихий шахслар томонидан илгари сурилган илмий-маърифий қарашлар, маърифатчилик ғоялари маълум бир жамиятнинг тараққиётига хизмат қилади. Уларнинг ҳаёт йўллари, асарлари ва ғояларини ўрганиш бугунги кун тарихчиси учун муҳим аҳамият касб этади.

Юртимиз кўплаб миллий қаҳрамонлар, тарихий шахслар ва мутафаккир олимларнинг бешиги ҳисобланади. Ана шулар орасида тараққийпарвар, Туркистон жадидларининг етакчиларидан бири Обиджон Маҳмудов жамият тараққиёти учун амалга оширилган ислохотлар ташаббускори ва ижрочиларидан ҳисобланади.

Обиджон Маҳмудов Туркистон жадидларининг йирик вакили, «Садои Фарғона» ва

«Тирик сўз» газеталарининг бош муҳаррири ҳамда Туркистон Мухториятида озиқ-овқат вазири лавозимларида фаолият олиб борган серқирра шахс эди. У ҳаётининг кўп қисмини маърифатга, она юртининг тараққий топишига, жамиятда ижтимоий-иқтисодий барқарорликни таъминлашга қаратилган ишларни амалга оширган ва совет тузумининг кўплаб чиғириқларидан омон чиққан.

Йирик маърифатпарвар Мустафо Чўқай унинг йирик ислохотчи эканлигини ўз эсдаликларида шундай эслайди: «Обиджон нафақат оратор, балки ўз ишининг устаси ва тезкор қарор қабул қилиши билан ўз касбдошлари орасида шўхрат қозонган».² Қўқон шаҳар Думасининг раиси, социал-революционер Гурвич эса Обиджон Маҳмудовни «мақсади йўлида қайтмайдиган, қайсар ва баҳс-мунозарада тенги йўқ инсон» деб баҳолаб, ҳар қандай янги ўзгаришлар Қўқоннинг эски қисмидан бошланиши кераклиги ва у ердаги кўчаларда ҳам ёритгичлар ўрнатилиши лозимлигига уни ишонтира олган инсон эканлигини таъкидлайди.

Унинг характеридаги қатъият, ор-номуснинг юксаклиги, ватан тараққиёти йўлида толмасдан хизмат қилиш каби хислатлар ҳақиқий тараққийпарварга айланишига асос бўлди.

Обиджон Маҳмудов Ўзбекистон тарихида биринчилардан бўлиб тоғ-кон инженери бўлиш билан бирга ушбу соҳанинг ривожлани-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қилган Мурожаатномасидан.

² Мустафа Шоқай. Шығармаларынын толық жынағы. V том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2017. – Б.321.

шига ҳам муносиб ҳисса қўша олди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, олим 1897 – 1901 йилларда Санкт-Петербург тоғ-кон институтида ўқиган.¹ Фарғона вилоят революцион комитети бошқарув аппаратининг 1923 йил 28 июлдаги 5843-сонли қарорида Обиджон Маҳмудовнинг Москвада бўладиган Бутун-россия қишлоқ хўжалиги кўргазмасига бориши ва барча экспонатлардан фойдаланиши учун гувоҳнома берилган.²

Туркистон Мухторияти тугатилганидан сўнг Фарғона вилояти ишчи-деҳқон, солдат депутатлари совети томонидан очарчилик туфайли 1917 йил октябрь ойида Кавказга юборилган. Лекин Ашхободдан Туркистонга ўтадиган темир йўл берклиги сабабли ушбу муаммони ҳал қилиш мақсадида Туркистон Республикасининг раиси Собиржон Юсупов ҳамда унинг кўмагида Халқ Комиссарлари Совети раиси В.Ленин билан бир неча марта учрашган. Муаммо ҳал бўлгач, кейинчалик Туркистон Республикасининг МИҚ ташвиқот бўлимига раҳбар этиб тайинланган.³ Ушбу лавозимда фаолият олиб борган Обиджон Маҳмудов хизмат вазифаси билан бир неча марта Қўқонга келган.⁴

Туркистон Республикаси МИҚнинг 1919 йил 5 апрелдаги 1089-сонли гувоҳномаси асосида Астраханга жўнатилган.

1919 йил 1 майдан Халқ Комиссарлари Советининг Туркистон ишлари бўйича махсус комиссиясида пахта тайёрлаш бўйича мутахассис сифатида иш бошлаган.⁵

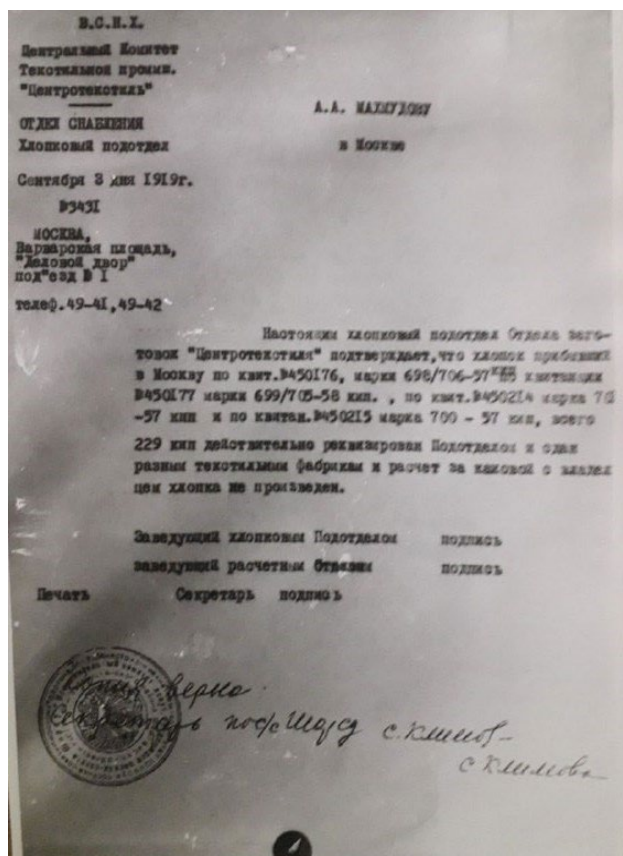
¹ Dilorom Alimova, Irada Bagirova. The history of public and cultural reformation in the Caucasus and Central Asia (19th – early 20th century). – Samarkand, 2013. – P.143.

² Қўқон тарихи ва маданияти музейи. 845-сонли негатив. Фарғона вилоят ҳарбий қўмитаси (Фероблвоенком) масъул котиби Никифоров ва бошқарув аппарати (отд. управление) бошлиғи Фадеев имзоси билан берилган гувоҳнома.

³ Қўқон тарихи ва маданияти музейи. 850-сонли негатив. Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси бошқарув аппарати (отд. управление) бошлиғи Фадеев имзоси билан 1918 йил 3 октябрда 202-сонли рақам билан берилган гувоҳнома.

⁴ Қўқон тарихи ва маданияти музейи. 842-сонли негатив. Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси масъул ходими Кизляков имзоси билан 1919 йил 15 январда берилган 179-сонли гувоҳнома.

⁵ Қўқон тарихи ва маданияти музейи. 844-сонли негатив. Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси томонидан 1919 йил 24 майда берилган 197-сонли гувоҳнома.

Обиджон Маҳмудов

Маҳмудов ўтган аср бошларида Нижний Новгороддаги савдо ярмаркаларида Туркистонда етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари кўргазмалари билан иштирок этган. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари қаторида пахта хомашёсини ҳам олиб боришга муваффақ бўлган. Шу сабабли у совет ходими сифатида Пахта ишлари бўлимига ишга юборилади. Пахта бўлимида бир йилга яқин ишлаганидан сўнг Туркистон Марказий Ижроия Қўмитасининг Москвадаги Доимий ваколатхонасида Матбуот бўлимини бошқаради.

1920 йил апрелида Обиджон Маҳмудов Туркистонга Ташқи алоқалар бўлимининг Фарғона водийси бўйича информатор ағенти этиб тайинланади. Шу лавозимда хизмат қилар экан, волость ва қишлоқ советларини ташкил қилиш, сув бўйича юзага келган муаммо ва норозиликларни бартараф этишда фаоллик кўрсатади.

1920 – 1922 йилларда Туркистон Автоном Совет Республикасининг матбуот бўлимига бошчилик қилиб, кейинчалик Серго Оржоникидзе бошчилигидаги Шарқ халқлари ҳаракати кенгашида фаолият олиб боради.

Қўқонга қайтиб келгач, 1922 – 1926 йилларда Шўрсув шаҳарчаси ўрнидаги Мумконсой деган мавзеда нефть ва озекерит конларини очиб, ишга туширади, бу билан Туркистон ўлкасининг илк йирик саноатчилари қаторидан жой олади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, олим барча тараққийпарвар-жадидлар қатори мустақиллик учун кураш жараёнида иқтисодий мустақилликка эришиш масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратади. Бу йўналишларда «Садои Фарғона» газеталарида иқтисодиётга оид бир неча мақолаларни эълон қилади. Мақолаларида ўлкага капиталистик муносабатларнинг кириб келиши, адолатсизликлар ва суиистеъмоллар халқнинг тобора тинка-ма-

дорини қуришиб бораётганлиги ҳамда Европа банк ва фирмаларининг асл қиёфасини очиб ташлаб шундай ёзган эди: «...Оқча керак бўлса, Фарғонага кел ва юринглар деб бир неча кунда 25 фирма, 10 банк, 5 – 10 коммиссионний контуралар очилуб, ўн, йигирма тарафдан оқчани тортавердилар... Банк ва фирмалар фақат Низомга тўғри келтуруб ишларини ўзлари хоҳлаганларича қилуб, қанча инсофсизлик қила билсалар қилдилар».¹

Обиджон Маҳмудов тадбиркор шахс бўлгани боис ўз фаолияти давомида иқтисодий масалаларга, хусусан, маҳаллий саноат, савдо ва хунармандчиликни ривожлантиришга ҳам катта аҳамият берган. У «Садои Фарғона» газетасидаги мақолаларининг бирида қоғоз ишлаб чиқариш хунармандчилигига тўхталиб, бу ҳақдаги фикрларини баён этган. Муаллиф ўз замонасида қадим замонлардан бери ўлкадаги китобот ва сарой ишлари учун ишлатиладиган қоғозлар Россия ва Хитойда эмас, балки Туркистоннинг ўзида, айнан Қўқонда ишлаб чиқариш эди дейди. Бу қоғозлар шу ернинг ўзида тайёрланиши билан бирга арзон ҳам эканлигини таъкидлайди. Қоғозлар асосан Қўқоннинг «Мўйи муборак» деган мавзеида ишлаб чиқарилган бўлиб, бу ерда 10 – 15 атрофида қоғоз обжувозлари ишлаб турган. Муаллиф мақола ёзган пайтда бу обжувозларнинг баъзиларигина ишлаган. Миллий қоғоз ишлаб чиқаришнинг йўқ бўлиб

кейтишидан хавфсираган Маҳмудов ҳукумат раҳбарларини миллий хунармандчиликнинг ушбу турини ривожлантиришга аҳамият беришга чақирди ва буни ўз мақолаларида қуйидагича акс эттирди: «...Балки, ҳукуматга бир яхши фойдалиқ иш бўлиб қолса ҳам ажаб эмас. ... яна беш-ўн йил аҳамият бериб шул ишни очмасалар, эҳтимолки, назардан шул касбга айб бўлуб кетса ҳам ажаб эмас».²

Юқоридаги маълумотлардан кўринадикки, Обиджон Маҳмудов миллатни маърифий жиҳатдан юксалтириш, жамиятни ижтимоий қўллаб-қувватлаш, иқтисодиёт ва саноат соҳаларини тараққий эттиришга ҳисса қўшган ва ҳаракат қилган ўзбек маърифатпарваридир. Айни дамда, ўлка аҳолисини иш билан таъминлаш, қишлоқларнинг гуллаб-яшнаши ва ёш авлод таълим-тарбиясига алоҳида эътибор қаратган шахс сифатида ҳам тарихда қолди.

Ўз даврида маҳаллий ва марказий бошқарув, савдо ва иқтисодий тармоқларда катта ўринга эга бўлган миллий зиёли Обиджон Маҳмудовнинг илмий ва ҳаётий меросини ўрганиш, тадқиқ қилиш ва ҳолисона ёритиш жуда долзарб масаладир. Тарихда шахснинг ўрни, хизмати ва жасоратларини адолат нуқтаи назаридан кенг тадқиқ қилиш, китобларга киритиш ва номини абадийлаштиришга ҳисса қўшиш ҳар бир миллат фарзанди учун муносиб ишдир.

¹ Маҳмудов О. Эски барокотлик савдогарчилиқ // Садои Фарғона. 1914. №7.

² Қозоқов Т., Воҳидова К. «Садои Фарғона» ва «Садои Туркистон» газеталарида иқтисодий масалаларнинг ёритилиши // Миллий матбуотимизнинг икки дурдонаси номли республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2015. – Б.87.

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИДАГИ ЭКОЛОГИК ҲОЛАТНИНГ ЎЗГАРИШ САБАБЛАРИ

Г.РАҲИМОВА, тарих фанлари номзоди

Атроф-муҳитнинг асрлардан буён инсонга кўрсатиб келган салбий таъсири табиий офатлар ёки эпидемия билан боғлиқ эди. Инсон бу омилларнинг кўпчилиги билан курашиш усуллари, масалан, юқумли касалликларга қарши курашиш усуллари ўрганиб олди. Таъкидлаш жоизки, фан-техника тараққиёти билан боғлиқ бўлган кимё саноатининг ўсиши атроф-муҳитга зарарли таъсир кўрсатмоқда: ичимлик сувлари ифлосланмоқда, дунё океани, ер атмосфераси захарланмоқда, ўсимликлар дунёси зарарланиб, тупроқ унумдорлиги йўқолмоқда. Умуман олганда, табиатнинг ноёб бойлиги бўлган ўсимлик ва ҳайвонот олами, шу билан бирга, инсониятнинг ҳаёти хавф остида қолмоқда. Оқибатда бутун олам моҳияти ижтимоий инқирозга тенг бўлган экологик инқирозга юз тутмоқда.

Атроф-муҳитнинг ифлосланиши ҳаётга ҳар томонлама таъсир кўрсатади. Ифлосланишнинг энг катта хавфи атроф-муҳитдаги кимёвий мутагенларнинг кўпайиши натижасида инсон организмида хавфли мутацияларнинг пайдо бўлиши мумкинлигидадир. Бунинг оқибатида ақлий ва жисмоний тараққий этмаган чақалоқлар туғилиши кўпаяди ва баъзи оилаларда чақалоқ умуман туғилмайди.

Мазкур ҳолатларни юзага келтириш айнаиб келиб Иттифоқнинг олдида қўйган мақсадлари бўлганлигини айтиб ўтиш мумкин. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Совет давлати

ўзига қарам ҳудудларда ҳеч қандай разилликдан қайтмади. Саноатлаштириш сиёсати билан бир қаторда ижтимоий, иқтисодий муаммоларни юзага келтириш мақсади кўзланганини қуйидаги маълумотлардан билиш мумкин.

Ҳуқуқий, иқтисодий, маъмурий буйруқлар ва қарорларда албатта ноаниқ қисмлар мавжуд бўлиши учун барча ҳаракатни қилиш керак;

Саноат объектларини тиклаш ва қуриш чоғида ишлаб чиқариш чиқиндилари аҳоли ичадиган сув ҳавзаларига тушадиган бўлиши учун ҳаракат қилиш лозим;

Хусусий корхоналар ва хунармандларни шундай машиналар ва хомашё билан таъминлаш керакки, сифатли маҳсулот тайёрлашнинг имкони бўлмасин. Уларнинг маҳсулотлари нархи давлатникидан юқори бўлиши керак.¹

1976 йил 16 апрелдаги 169-сонли «1976 – 1980 йилларда «Ўзплодровинпром» уюшган жамиятидаги саноат корхоналарининг атроф-муҳит ифлосланишига таъсири»² тўғрисидаги қарорнинг ижросини таъминлаш мақсадида Самарқанд вилоятида жойлашган саноат корхоналарининг ҳолати ўрганилган. Назорат давомида Ховренко номидаги Самарқанд винзаводи, Самарқанд

¹ Жўраев М., Нуруллин Р. ва б. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-жилд. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б.508 – 509.

² ЎзР МДА, 2757-жилд, 1-рўйхат, 154-иш, 237-варақ.

спирт заводи, Ғазалкент консерва заводи ўз чиқинди сувларини шаҳарнинг марказий ариғига ташлаб келаётгани аниқланган.¹ Ишлаб чиқариш корхоналари атрофдаги канал ва ариқларга чиқинди сувларини оқизиб юбориши ерости сувлари ва аҳоли ичимлик сувларига ўз таъсирини кўрсатмай қолмаган. Самарқанд шаҳрида жойлашган ишлаб чиқариш корхоналарининг атроф-муҳитга таъсирини ўрганиш собиқ Иттифоқ даврида қурилган барча корхоналарнинг техник таъминотини тадқиқ қилиш заруратини туғдирди.

1978 йилда Самарқанд вилоятида жойлашган гўшт заводларининг атроф-муҳитга зарарли таъсири аниқланган.²

№	Зарарли моддалар	Тозаланмаган ташлама сувлар миқдори	Атмосфера ҳавосига ташланган чиқиндилар миқдори
1	Қаттиқ ва газсимон моддалар	36,9	36,9
2	Углерод оксиди	31,6	31,5
3	Азот кислотаси	5,2	5,2

Давлат томонидан «1979 йилда атроф-муҳитни асрашга оид режани амалга ошириш натижалари ва табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ишларнинг якуни бўйича чоратадбирлар тўғрисида»ги амалий назорат ишларида, 1979 йилги ҳолатга кўра, Паркент-1 корхонасида атроф-муҳитни асрашга оид чоратадбирлар атиги 60%, Самарқанд «Серп и молот» консерва заводида эса 40% талабга жавоб бериши³ аниқланган. Назорат органлари ҳудудларни ўрганганида корхонадаги атроф-муҳитни асраш борасидаги техник жиҳозларнинг талабга жавоб бермаслиги, шу билан бирга, корхоналарнинг чиқинди сувлари тозалаш иншоотидан яхши тозаланмасдан яқин ариқларга ташлаб келинганлиги маълум қилинган. Корхоналарнинг чиқинди сувлари ва атмосферага чикувчи заҳарли

ҳаво чанглари талабга жавоб бермайдиган иншоотлардан ўтиб экологик муҳитни зарарлаб келгани аниқ бўлган.

Самарқандда атроф-муҳитни ва сув ресурсларини муҳофаза қилиш борасидаги ишлар талаб даражасида бўлмаган. Ховренко номидаги Самарқанд вино заводи тозаланмаган чиқинди ташлама сувларини очиқ ариқларга ташлаб келган.⁴ Назорат органлари томонидан саноат корхоналари директорлари табиатни муҳофа қилишга безътибор эканлигини қайд қилиб, атроф-муҳитга келтирилган зарарлари юзасидан Самарқанд, Бухоро ва Қўқон саноат корхоналари раҳбарларига моддий жарималар белгиланган. Бу жарималар ундириб олинса-да, корхона иншоотларининг моддий-техник базалари янгиланмаган. Атроф-муҳитни зарарлаб келаётган техникалар йиллар давомида янгиланмаган, табиатга зарар келтириш фақат раҳбарларни ўзгартириш ва уларга моддий жарималар тўлатиш орқали ҳал этилган, холос.

Энг ачинарлиси, Самарқандда жойлашган кимё корхоналарида ҳам ҳолат шундай эди. 1983 йилда Самарқанд суперфосфат заводи, Каттақўрғон ёғ-мой комбинатида чиқинди сувларни қайта тозаловчи иншоотларнинг техник жиҳатдан носозлиги туфайли 10 минг тонна куб метр ифлос сувлар яқин ариқларга ташланган.⁵ Зарарланган сувлар яқин ариқларга ташланиши аҳоли сувларига ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Шу билан бирга, бу омил сув ҳавзаси тирик мавжудотларининг ҳам касалланишига сабаб бўла бошлаганди. Корхона ички фаолиятида ҳам ишлар ҳаёт хавфсизлиги жиҳатидан қониқарсиз ташкил этилган. Инсоннинг ҳаёти умуман эътиборга олинмаган. Самарқанд кимё заводида қишлоқ хўжалигида ишлатилувчи турли хил кимёвий ўғитлар тайёрлаш жараёнида хавфсизлик техникаларига умуман эътибор қаратилмаган. Ишчи-ҳодимлар турли хил кимёвий моддалар билан очиқ ҳолатда ишлаб келганлар.

¹ Ўша жойда.

² ЎзР МДА, 1927-жилд, 9-рўйхат, 1626-иш, 3-варақ.

³ ЎзР МДА, 2757-жилд, 1-рўйхат, 1220-иш, 97-варақ.

⁴ Ўша жойда. 98-варақ.

⁵ ЎзР МДА, 2742-жилд, 1-рўйхат, 344-иш, 16-варақ.

Экологиянинг ўзгаришида атмосфера ҳавосининг зарарланиши ҳам оғриқли нуқта ҳисобланади. Чунки табиатдаги барча жонзотлар ва ўсимликлар, айниқса, инсонлар ҳаётида тоза ҳаво муҳим аҳамиятга эгадир. Самарқанд вилоятининг атроф-муҳитини зарарлаб келган корхоналардан бири Самарқанд чўян қуйиш корхонаси бўлган.¹⁸ Йилдан-йилга ортиб борган зарарли ташлама ва чанглар, албатта, экологиянинг кескин ўзгариши ва инсонлар орасида касалликларнинг авж олишига сабаб бўлган. Агар Самарқанд вилоятини бошқа вилоятларга таққослаш мумкин:²

№	Худудлар	1980	1985	1986	1987
	Тошкент	61,3	47,6	51,7	68,3
	Самарқанд	65,3	71,2	72	72,8
	Ангрен	51,9	75,5	74,9	68,0
	Чирчиқ	31,9	83,0	84,5	84,1

Бу шаҳарларда ҳам Самарқанд вилоятидек кимё заводлари мавжуд. Лекин Самарқанд вилоятидаги аянчли ҳолат вилоятдаги корхоналарнинг бир жойга тўпланиб қолганидан дарак беради. Самарқанд вилояти корхоналарида атмосфера ҳавосига чиқарилаётган заҳарли чанглар техник ускуналар орқали ушлаб қолинганда эди, унинг экологияси ўзгармаган ва соф бўларди. Бу йилларда корхоналарга ўрнатилган фильтр ва тозалаш ускуналарини ўрганиш давомида улар техник жиҳатдан талабга жавоб бермаганлиги маълум қилинган. Жадвал йиллар давомида

зарарли чангларнинг атмосфера ҳавосига ташланиши ортиб борганлигини кўрсатади:³

Йиллар	Зарарли чиқиндилар миқдори (минг тонна)	Қайта ишланган зарарли чиқиндилар миқдори (минг тонна)
1980	2037,0	76,4
1985	1824,3	63,6
1986	1952,4	64,4
1987	2495,7	68,7

Тупроқнинг оғир металллар билан ифлосланиш манбалари асосан металл ишлаб чиқариш саноати чиқиндиларидан ташкил топади. Шу боис атрофга ташлаб келинган чиқиндилар тупроққа ўз асоратини кўрсатади. Чунки биологик тизимда сув, атмосфера ва тупроқлар битта занжирни ташкил этади. Корхона чиқиндилари бу экологик тизимни зарарлаши уларда биологик ўзгаришларни келтириб чиқарган.

Хулоса қилиб айтганда, собиқ Иттифоқ даврида ишга туширилган саноат корхоналари фақат қишлоқ хўжалигида пахта етиштиришга қаратилган маҳсулотларни ишлаб чиқарарди. Бундан ўзбек халқи эмас, балки марказнинг моддий манфаатлари кўзда тутилган. Ўлкадаги биохилма-хиллик, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, экологик фалокатлар иттифоқ манфаатларининг халқ ҳаётидан устун турганлигини намоён этади. Бунинг оқибатида аҳоли орасида турли касалликлар келиб чиққан, атроф-муҳитга ўнглаб бўлмас даражада зарар етказилган.

¹ Ўша жойда. 18-варақ.

² Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Статистический ежегодник. – Ташкент: Узбекистан, 1988. – С.312.

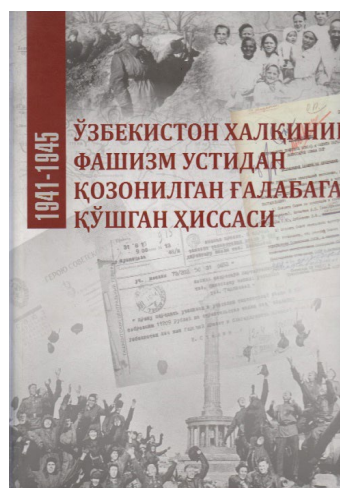
³ Ўша жойда.

КИТОБЛАР – ИНСОННИНГ ЭНГ ЯҚИН, ҚАДРЛИ ДЎСТИ ВА УСТОЗИДИР

Ўзбекистон тарихи, тарихшунослиги ва манбашунослигига бевосита даҳлдор яқинда нашр этилган мазкур китобларни муҳтарам тадқиқотчилар эътиборига ҳавола қилишни таҳририят лозим кўрди.

«ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚИНИНГ ФАШИЗМ УСТИДАН ҚОЗОНИЛГАН ҒАЛАБАГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ, 1941 – 1945» – китоб-альбом.

Ушбу китоб-альбом 2020 йили «O‘zbekiston» нашриётида 5000 нусхада чоп этилган бўлиб, 320 бетдан иборат.

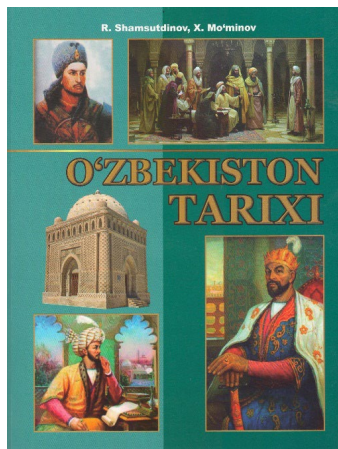
Китоб-альбом Президент Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 31 майдаги фармойиши ва топшириқлари асосида, нашр учун масъул Х.Султонов ва И.Бўрибоев муҳаррирлигида, ҳамкор вазирлик ва идоралар, музей ва архивлар, олимлар ва мутахассислар, уруш қатнашчилари ва уларнинг оилалари томонидан тўпланган бой манбалар асосида 20 дан ортиқ муаллифлар жамоаси томонидан нашрга тайёрланган.

Китоб-альбомда кенг тарихий манба ва ҳужжатлар, архив ва музей фондларидаги материаллар, фотосуратлар, хатлар асосида фронт ҳаёти, жангчиларнинг фронтдаги жасоратлари, фронт ортидаги меҳнат, уруш йилларидаги илм-фан, маданий ҳаёт, инсонпарварликнинг юксак намуналари очиб берилган.

Шу пайтга қадар Ўзбекистон халқининг бу қонли уруш даврида фронтда ва фронт ортида кечган оғир ва машаққатли ҳаёти, фашизм устидан қозонилган ғалабага қўшган улкан ҳиссасини ҳар томонлама акс эттирган яхлит илмий-тарихий китоб яратилмаган эди. Ушбу китоб-альбом фашизм устидан қозонилган буюк ғалабага Ўзбекистон халқининг қўшган муносиб ҳиссасини кўрсатиб берган йирик манбадир. Уруш йилларида халқимиз томонидан амалга оширилган буюк ишларни, унинг кучли иродаси ва қаҳрамонлигини, ўша давр ҳақиқатини келгуси авлодларга аниқ мисоллар асосида етказиш, уларни ватанпарварлик ва жасорат руҳида тарбиялаш борасида ғоят муҳим аҳамиятга эга.

Р.Шамсутдинов, Ҳ.Мўминов «О‘ЗБЕКISTON TARIXI» –
 ўқув қўлланма. Масъул муҳаррир: проф. С.Иноятов. Тақризчилар:
 А.Замонов, М.Абдуллаев, Ҳ.Қурбонов.

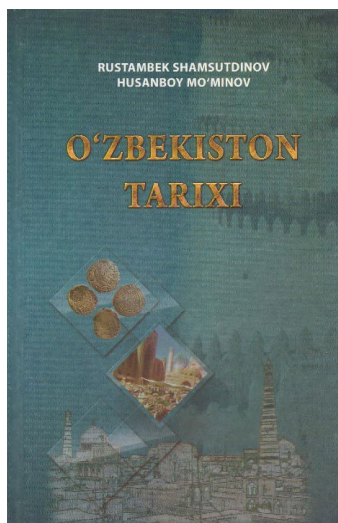
Ушбу ўқув қўлланма 2019 йилда «Akademnashr» нашриётида 3000 нусхада чоп этилган. 576 бетдан иборат.

Қўлланма олий ўқув юртларининг нотарих факультетлари талабалари ҳамда ҳарбий хизматчилар учун тайёрланган бўлиб, ёшларда ҳарбий-ватанпарварлик руҳини шакллантириш ва ривожлантиришда муҳим ўринга эга.

Ўзбекистон тарихи мустақил давлатимиз ижтимоий ҳаётида фаол қатнаша оладиган, идрокли ва қобилиятли, ўзининг тарихий илдизларини англашга қодир, юртига, Ватанига, она халқига чексиз меҳр-муҳаббат туйғулари билан тўлиб-тошган авлодни камол топтириш, уларнинг онгида миллий истиқлол тафаккури ва ватанпарварлик ғояларини шакллантириш қуролидир.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг ёшларда ҳарбий-ватапарварлик руҳини шакллантириш масаласига алоҳида эътибор бериб, аксарлар, ҳарбий хизматчилар ҳам мамлакатнинг шонли тарихи, она заминда яшаб ўтган буюк қаҳрамонларимиз, саркарда ва қўмондонлар ҳаёти ва жасоратини чуқур билиши, улар билан ғурурланиши кераклиги, аскарлар ҳарбий қасамёд қилишдан олдин албатта Ўзбекистон тарихи фанидан синов топшириши лозимлиги ҳақидаги топшириғига жавобан яратилган ушбу китобдан Ўзбекистон тарихига қизиқувчи барча юртдошларимиз ҳам фойдаланишлари мумкин.

Рустамбек Шамсутдинов, Ҳусанбой Мўминов «О‘ЗБЕКISTON TARIXI» –
 қўлланма. Тақризчилар: А.Замонов, Ҳ.Қурбонов

Ушбу китоб 2020 йили «Fan» нашриётида 21500 нусхада чоп этилган. 464 бетдан иборат.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Нукус шаҳрида бўлиб ўтган Хавфсизлик Кенгашининг кенгайтирилган йиғилишида ёшларда ҳарбий-ватапарварлик руҳини шакллантириш масаласига алоҳида эътибор бериб, аксарлар, ҳарбий хизматчилар ҳам мамлакатнинг шонли тарихи, она заминда яшаган буюк қаҳрамонларимиз, саркарда ва қўмондонлар ҳаёти ва жасоратини чуқур билиши, улар билан ғурурланиши кераклиги, аскарлар ҳарбий қасамёд қилишдан олдин албатта Ўзбекистон тарихи фанидан синов топшириши лозимлиги ҳақидаги топшириғига жавобан, Ўзбекистон тарихига доир янгича методологик, концептуал фикр ва ғоялар асосида нашр қилинган.

Қўлланма Ўзбекистоннинг қадимдан то ҳозирги кунга қадар бўлган тарихини ўз ичига олган 20 та мавзуга бўлинган. Олий ўқув юртлари талабалари учун тайёрланган бўлса-да, ундан Ўзбекистон тарихи фанига қизиқувчи барча китобхонлар, айниқса, ҳарбий хизматни ўтаётган ёшлар фойдаланишлари мумкин.

Р.Шамсутдинов, Ш.Каримов, С.Хошимов

«VATAN TARIXI» (birinchi kitob) –

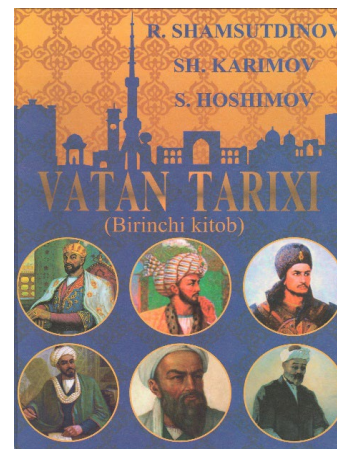
олий ўқув юртлари тарих йўналиши талабалари учун ўқув қўлланма.

Масъул муҳаррир: акад. А.Сагдуллаев. Тақризчилар: М.Исҳоқов, Ҳ.Содиқов, Ф.Ҳайдарова, Ф.Набиев, С.Иноятов, Қ.Усмонов, Б.Матбобоев, О.Бўриев.

Ушбу қўлланма 2020 йилда «Sharq» нашриётида 2000 нусхада чоп этилган бўлиб, 486 бетдан иборат.

Қўлланмада ўзбек халқи тарихининг энг қадимги даврларидан то XVI асргача бўлган даври ёритилган, унда тарихийлик, илмийлик, холислик тамойилларига асосланган.

Китоб ёшлар онгида миллий тафаккур, ватанпарварлик туйғуси, миллий мустақилликдан ғурурланиш, миллий истиқлолимизни янада мустаҳкамлаш учун мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ва ижтимоий ҳаётида янада фаолроқ қатнашиш, Ўзбекистон – менинг ватаним, мен унинг эгаси ва ҳимоячисиман деган бурч тушунчаси шаклланишига хизмат қилади.

«МАРДЛИК МАКТАБИ» –

шеърлар, ҳикоялар, публицистик мақолалар. Масъул муҳаррир: Муҳаммад Али.

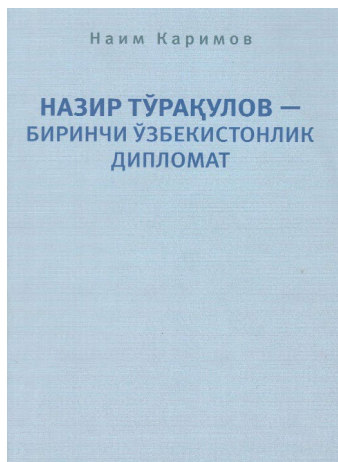
Муҳаррир: Тўлқин Ҳайит. Тақризчилар: Б.Назаров, А.Саидов. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: Ш.Миралимов, Т.Эшбек.

Ушбу китоб 2019 йилда «O'qituvchi» нашриётида 1000 нусхада чоп этилган бўлиб, 352 бетдан иборат.

Китобда келтирилган манбалардан «Аждодларимиз жасорати – мангу барҳаёт» деган ғоя асосида мамлакатимиздаги барча вилоят, туман ва шаҳарлардаги Иккинчи жаҳон уруши иштирокчиларининг қаҳрамонликлари, ўзбек халқининг фронт ортидаги меҳнати ва ғалабага қўшган ҳиссаси, фронт ҳудудларидан республикамизга кўчириб келтирилган юз минглаб инсонларга нисбатан кўрсатилган юксак инсонпарварлик намуналарини акс эттирадиган маданий, маънавий-маърифий тадбирлар ва тарғиботларда кенг фойдаланиш мумкин.

Китобда Иккинчи жаҳон урушида эришилган буюк ғалабага ҳисса қўшган ўзбек ўғлонларининг жасоратлари ҳақида ҳикоя қилувчи бадиий ва публицистик мақолалар жой олган бўлиб, бугунги тинч ва осуда ҳаётнинг қадрига етиб яшашга, доимо ҳушёр ва огоҳ бўлишга, ёшларни Ватанга садоқат руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

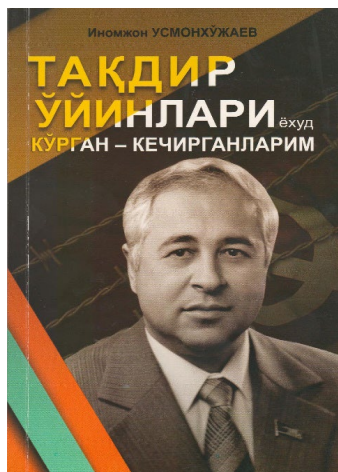

**Наим Каримов. «НАЗИР ТЎРАҚУЛОВ –
БИРИНЧИ ЎЗБЕКИСТОНЛИК ДИПЛОМАТ» –
илмий-оммабон рисола.**

Ушбу рисола 2019 йилда «Akademnashr» нашриётида 300 нусхада чоп этилган бўлиб, 128 бетдан иборат.

Уч фасл ва иловалардан иборат ушбу китобда XX аср бошида яшаб ижод этган буюк маърифатпарвар, давлат ва жамоат арбоби Назир Тўрақулов ҳаётига оид қизиқарли маълумотлар жамланган. Тарих, филология йўналишида таҳсил олаётган талабалар, тадқиқотчилар ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

**Иномжон Усмонхўжаев
«ТАҚДИР ҲУД КЎРГАН-КЕЧИРГАНЛАРИМ» –
хотиралар. Масъул муҳаррир: проф. Қ.Ражабов. Тақризчилар:
Ш.Эргашев, Б.Пасилов, А.Салмонов.**

Хотира китоби 2019 йилда «IJOD-PRESS» нашриётида 2000 нусхада чоп этилган бўлиб, 160 бетдан иборат.

Мазкур китоб XX асрнинг суронли 80-йилларида Ўзбекистонда турли раҳбарлик лавозимларида ишлаган таниқли давлат арбоби, совет ҳокимиятининг тазйиқларига учраб, бошидан оғир кунларни кечирган, мустақиллик туфайли озодликка чиқиб, ҳаётининг сўнгги 25 йилини шукроналик туйғуси билан ўтказган Иномжон Бузрукович Усмонхўжаев (1930 – 2017) хотираларидан иборат. Китобда тақдир мураккабликлари ва ҳаёт фалсафаси акс эттирилган.

**Султонали Маннопов
«НАВОБАХШ ОҲАНГЛАР» –
оммабон рисола. Масъул муҳаррир: проф. О.Иброҳимов.
Тақризчи: Т.Ғофурбеков. Маслаҳатчи: А.Исмоилов.**

Ушбу оммабон китоб 2018 йилда «IJOD-PRESS» нашриётида 2000 нусхада чоп этилган бўлиб, 300 бетдан иборат.

Рисолада маданиятимизнинг муҳим таркибий қисми бўлган муסיқа санъатининг мазмун-моҳияти ва тарбиявий аҳамияти ҳақида фикр юритилади ҳамда аجدодларимизнинг бой муסיқий меросига назар ташланади. Муסיқамиз намояндаларининг ҳаёти ва ижодига таъриф берилади.

«Водийнома» журнали таҳририяти